

5. évfolyam

KULTÚRATUDOMÁNYI SZEMLÉ

Cultural Science Review

Boronkai Dóra: Deixisek a
gyermeknyelvben

Vehrer Adél: Az enkulturáció
fogalma
multidiszciplináris
megközelítésben

**Slezák-Bartos
Zsuzsanna:** A település és
településfilozófia
értelmezésének egyéni
megközelítései,
hagyományos és
újszerű gondolatvilága

2023/2-3

KULTÚRATUDOMÁNYI SZEMLE

Cultural Science Review

2023/2-3.

(5. évfolyam)

KULTÚRATUDOMÁNYI SZEMLE / Cultural Science Review

Kiadja:

Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar

7100 Szekszárd, Rákóczi u. 1.

+36 74 528 300

https://kpvk.pte.hu/hu/kulturatudomanyi_szemle

Felelős kiadó a kar dékánja

Megjelenés gyakorisága: Évenként négy lapszám, három magyarul, a negyedik angol nyelven

A szerkesztőség elérhetősége: kulturatudomanyiszemle@pte.hu

Felelős szerkesztő Szécsi Gábor

HU ISSN 2676-9158

A Kultúratudományi Szemle szerkesztősége és szerkesztőbizottsága

Szerkesztőség:

Szécsi Gábor főszerkesztő

Bús Imre főszerkesztő-helyettes

Boronkai Dóra

K. Farkas Claudia

Koltai Zoltán

Szilágyi Tamás

Zádori Iván

Szerkesztőbizottság:

Boros János elnök (Pécs)

Bárcei Zsófia (Nitra, Nyitra)

Pálfi József (Oradea, Nagyvárad)

Hörcher Ferenc (Budapest)

Ivanović, Josip (Subotica, Szabadka)

Klein Sándor (Budapest)

N. Horváth Béla (Szekszárd)

Orbán Jolán (Pécs)

Szabó Tibor (Szeged)

Lapterv: Bús Imre

© szerzők, 2023

© kiadó, 2023

Tartalom

TANULMÁNYOK

BORONKAI DÓRA

Deixisek a gyermeknyelvben7

VEHRER ADÉL

Az enkulturáció fogalma multidiszciplináris megközelítésben. Filozófiai, neveléstudományi, kultúrantropológiai és néprajzi aspektusok25

SLEZÁK-BARTOS ZSUZSANNA

A település és településfilozófia értelmezésének egyéni megközelítései, hagyományos és újszerű gondolatvilága37

MÚHELY

BOROS JÁNOS

Előszó - A környezeti etika szükségessége58

BOROS JÁNOS

Az éghajlatvédelem poétikája és etikája felé61

TÓTH I. JÁNOS

„Ábrándok bűvöletében” – környezetfilozófiai olvasat.....70

ANDRÁS FERENC

A kiszámítható jövő78

GARAI ZSOLT

A technológiába vetett hit és a fenntarthatósági válság86

HALÁSZ LÁSZLÓ

Ábrándok és remények.....94

VAJNA SZABINA

A béke ára: Szabadság vagy biztonság?.....103

MIKLOVICZ ATTILA

A természet védelme, mint közvetlen morális imperatívusz Kant *A gyakorlati ész kritikája* című művében111

BÁLINT BOTOND

Hatékony eszköz-e az emberi értelem a fajunk hosszútávú túléléséhez? 114

BIALKÓ LÁSZLÓ

A "Homo shopiens" a buddhista filozófia tükrében 118

KRASZKÓ ZITA

Pura Vida – Tiszta élet, tiszta gondolat 122

FIGYELŐ

CSONKA LIBERTA

Antrozoológia és filozófiai praxis 129

MÁTÓ ÁRON

Mobil és okos 136

SZEMLE

SZILÁGYI TAMÁS

Rebellis kreatúrák 149

SUMMARIES 151

E SZÁMUNK SZERZŐI 157

TANULMÁNYOK

Boronkai Dóra

DEIXISEK A GYERMEKNYELVBEN

Bevezetés

A szövegek egyik alapvető mikroszintű művelete, a deixis, különösen nagy szerepet játszik a két vagy több résztvevős társalgások felépítésében. Korábbi felnőtt adatközlőktől származó spontán és tervezett szövegeken végzett kutatások igazolták, hogy az exoforikus deixisek elsősorban a személyi viszonyok kialakításáért, valamint az idő- és térviszonyok hálózatának megteremtéséért felelősek (Boronkai, 2010b, c). A térviszonyok reprezentálásában az auto- és heterodeixisnek is szerepe van attól függően, hogy a térbeli kijelölés a beszédesemény konkrétan meghatározott terében, vagy a valós tértől eltérő helyen történik. A fenti típusok mellett a spontán társalgásokban az endoforikus diskurzusdeixisek is betölthetnek rámutató szerepet. Mivel a deixis alkalmazása során a beszélő úgy kapcsolja össze az utalt entitást a beszédhelyezettel, hogy a befogadó ahhoz lehetőleg a legkisebb mentális erőfeszítéssel hozzáférhessen, ezért a deixis különböző típusai feltételezhetően a gyermeknyelvi társalgások fő diskurzusszervező eszközeiként is megjelennek. A tanulmány spontán gyermeknyelvi és gyermek-felnőtt társalgásokból álló élőnyelvi korpuszon vizsgálja a deixis különböző típusainak megjelenését, leggyakrabban előforduló kifejezőeszközeit, valamint a társalgás szervezésében betöltött szerepét.

Elméleti háttér

A deixisek a társalgásban

A *deixis* fogalma *deiktikosz* 'mutató' értelemben már az ógörög grammatikákban is megjelenik, Dionüsziosz Thraxnál mutató névmás, de határozott névelő is lehet. Általános értelmezése szerint azokat a nyelvi lehetőségeket foglalja magában, amelyek az egyes megnyilatkozások körülményeinek különböző aspektusaira vonatkozathatók, a deiktikus nyelvi elemek pedig azok a formák, amelyek segítségével a nyelvhasználat kontextusára, annak bizonyos összetevőire lehet utalni (Lyons, 1989; Levinson, 1992, 1994). A deixis a kognitív nyelvészeti felfogásban Langacker (1987. 126, 1991. 91) nyomán olyan mikroszintű rámutatás, amely a kommunikáló felek által kialakított és értelmezett szövegvilágban érzékelhető dolgokra, személyekre, tér- és időviszonyokra, módokra és állapotokra, minőségekre és mennyiségekre (Tolcsvai Nagy, 2001, 175–180), vagy egy másik szövegelemre utal, s az utalás során a külső dolgot a szövegvilágba beemelve annak feldolgozott részévé teszi. A deixis tehát olyan nyelvi művelet, amely során a beszélő úgy kapcsolja össze az utalt entitást a beszédhelyezettel, hogy a befogadó ahhoz mentálisan (lehetőleg a legkisebb mentális erőfeszítéssel) hozzáférhessen (Janssen, 2002, 152). A fentiekből az is következik, hogy a deixis a párbeszéd szövegek egyik legjellemzőbb utaló eszköze, amely a társalgás szervezése során a következőképpen működik.

A párbeszédekben szereplő rámutatások feldolgozásakor a résztvevők folyamatosan észlelik az őket körülvevő környezet legfontosabb összetevőit (szereplők, tér, idő, cselekvések), amelyek fokozatosan beépülnek a szöveg világába. A deixis alkalmazásával a beszélő egy nyelvi és egy vizuális reprezentáció között hoz létre kapcsolatot, amelynek érvényessége az adott beszédhelyzetre és az adott szövegvilágra korlátozódik. A hallgató a korlátozott feltételek mellett dekódolja a létrehozott kapcsolatot, és megérti a rámutatást. Ezt segíti az is, hogy a deiktikus szerepben használt névmások sokféle viszony kifejezésére alkalmasak, ezért képesek a reprezentált elemet jól behatárolhatóvá tenni.

Gyermeknyelvi társalgások vizsgálata

A gyermeknyelvi társalgások empirikus vizsgálata Sacks és Schegloff nyomán indult meg a nemzetközi szakirodalomban. A témában zajló kora gyermekkori kutatások főként a vokális, mozgásos és nonverbális jelekre (pl. szemkontaktus), valamint a tárgyakkal való manipulációra, mint kommunikációs elemekre fókuszáltak. Az első valódi társalgáselemző kutatás során fiúk és lányok játéktevékenységeit vizsgálva Goodwin elemezte az utasítások, a történetmesélés és a függő beszéd alkalmazásának mechanizmusait (vö. 1984, 1990). A következő kutatások a gyermekek kommunikációja során megjelenő implikációkat és érveket (Maynard, 1985; Goodwin, 1987; Cobb-Moore, Danby & Farrell 2008), valamint a különböző szituációkhoz kapcsolódó kódváltásokat (Cromdal 2004) vizsgálták. Szintén nagy érdeklődés övezte a gyermekek felnőttekkel történő társalgásainak elemzését (Forrester, 2010), valamint interakcióik konverzációelemzéssel történő vizsgálatát (Gardner & Forrester 2010), különös tekintettel a különböző hibajavítási stratégiák (Corrin, 2010; Forrester, 2008) vizsgálatára.

Az első olyan nemzetközi adatbázis, amely felvett hanganyagokat és azok átiratait is tartalmazza, a CHILDES (Child Language Data Exchange System) nevet viseli (MacWinney, 2000). A korpuszban szerepelnek anyagok magyar gyermekektől is. Ez az adatbázis elsősorban grammatikai vagy szókincsvizsgálatokra nyújt kiváló lehetőséget, de részben társalgáselemzési vizsgálatokra is felhasználható. Mivel a transzkripciója eltér a társalgáselemzés során használt változattól, főként a szekvenciális rendezettség és a hibajavítások mechanizmusának tanulmányozására alkalmas. A nemzetközi kutatások között meg kell említeni egy 500 órányi videofelvételt elemző kutatást (Kidwell, 2012), amely 1-2,5 éves gyermeknyelvi anyagot vizsgált meg a konverzációelemzés módszerével. A nemzetközi kutatások arra keresik a választ, hogyan sajátítják el a gyermekek a kommunikáció képességét, és ezáltal hogyan válnak képessé a társas interakciókra (Bateman & Church 2017)¹.

A konverzációelemzés módszerének elterjedése hazánkban kezdetben a felnőtt adatközlőktől származó társalgások vizsgálatában jelent meg (Boronkai, 2009), majd a felnőttnyelvi társalgások vizsgálata után fokozatosan megindultak a gyermeknyelvi kutatások is. Ezek közül ki kell említeni a GABI beszélt gyermeknyelvi adatbázison történt vizsgálatokat, amelyek új irányokat határoztak meg a korpusz alapú gyermeknyelvi-kutatásban (Bóna, 2017). A korpuszalapú vizsgálatok gyakran irányultak fonetikai és fonológiai (Auszmann, 2017; Jordanidisz, 2017), szófajtnai, szóképzettani, grammatikai kérdésekre (Neuberger, 2014, 2017). A vizsgálatok között

¹ A gyermeknyelvi korpuszon történő nemzetközi konverzációelemző kutatásokra bővebben ld. Boronkai 2021.

elsősorban pszicholingvisztikai megközelítésből megjelentek a társalgáselemzéssel összefüggő területek is: pl. megakadásjelenségek (Szabó, 2008; Bóna, 2015; Horváth, 2017), önmonitorozás, hibajavítások (Gósy, 2009; Bóna & Neuberger 2012). Ezek mellett megindultak azok a kutatások is, amelyek kifejezetten a társalgáselemzés szempontjaira (beszélőváltások, szomszédsági párok, hibajavítási stratégiák) helyezték a hangsúlyt (Boronkai, 2010a, 2011, 2019)². A spontán gyermeknyelvi konverzációs mintán végzett empirikus kutatások eddig többek között a különböző társalgási jellemzők, a megakadásjelenségek, hibajavítási stratégiák vagy a metapragmatikai tudatosság megnyilvánulásának vizsgálatára irányultak. A konverzációs kompetencia fejlődésének tanulmányozásához a fenti szempontok mellett hasznos lehet a deixisek társalgásszervező szerepének vizsgálata is, elsősorban az életkor változójának tükrében.

Kutatás

Hipotézisek

A kutatás hipotézisei elsősorban a felnőtt adatközlőktől származó korábbi, deixisre irányuló vizsgálatok (Boronkai, 2010b), az anyanyelvvelsajátítás fázisaira vonatkozó elméleti szakirodalom (pl. Gósy, 2005), és a konverzációelemzéssel történt gyermeknyelvi vizsgálatok eredményein alapulnak, mivel a deixisek gyermeknyelvi vizsgálatára a szakirodalomban nem található empirikus kutatási eredmény. Ezek alapján jelen kutatás a következő feltevések vizsgálatát tűzi ki célul:

- (1) A deixisek közül az exoforikus deixisek túlsúlya, azon belül a személyekre vonatkozó rámutatások dominanciája várható.
- (2) A rámutatások gyakorisága az életkor előrehaladásával növekszik.
- (3) A lányok gyakrabban használnak rámutatást a spontán társalgásokban.
- (4) A deixisek leggyakoribb kifejezőeszköze a mutató névmás.

Anyag és módszer

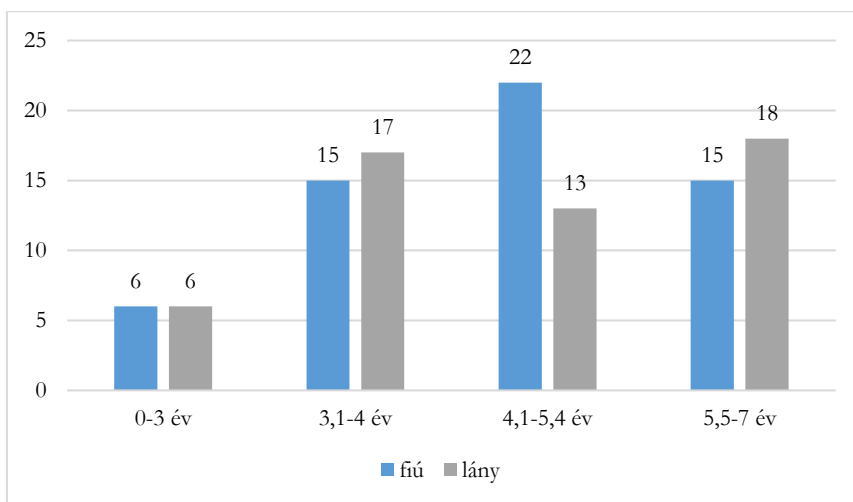
A korpusz építése részben intézményes, részben családi keretek között zajlott. A felvételek egyrészt saját gyűjtésből származnak, másrészt óvodapedagógus és neveléstudomány szakos hallgatók készítették szakdolgozati kutatómunka, vagy a kora gyermekkori kommunikációs fejlődéssel foglalkozó szeminárium hallgatóiként³. A korpusz nagy részének gyűjtése a Dunaföldvári Eszterlanc Óvoda, Bölcsőde és Konyha Varázskert Bölcsődéjében, a Dunaföldvár-Bölcske-Madocsa Mikrotérségi Óvoda és Bölcsőde Eszterlanc Óvoda Tagintézményének Jókai utcai intézményében, valamint a „Vasút a Gyermekéért” Alapítvány Székesfehérvári Óvodájában és a Szent Imre Általános Iskola és Óvodában zajlott. A családi körülmények között gyűjtött társalgások rendszerint valamilyen tevékenység végzése (pl. játék, sütés-főzés, farsangi jelmezkészítés, televíziónézés és reggeli készülődés, öltözködés) közben kerültek rögzítésre. A hangfelvételek rögzítése mobiltelefonos hangrögzítő alkalmazással történt, a felvételek kutatásban történő felhasználását minden esetben szülői beleegyező nyilatkozat engedélyezi. A vizsgált korpusz 90 gyermek-gyermek, anya-gyermek, pedagógus-gyermek társalgást tartalmaz, és 13962 szövegszóból áll. Az adatközlők között 116 gyermek szerepel, közülük 58 fiúgyermek és 58 leánygyermek

² A magyar konverzációelemző gyermeknyelvi kutatásokra részletesen ld. Boronkai 2021.

³ Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 2017-2019.

van. A felnőtt adatközlők száma 25 fő, közülük 9 anya, 5 apa, 7 óvodapedagógus, 1 dajka és 3 kutatásvezető vett részt a vizsgálatban. A felnőtt adatközlőktől származó szövegek nem képezik a jelen kutatás tárgyát, így a deixisek vizsgálata csak a gyermekektől származó megnyilatkozásokban valósult meg.

A gyermek adatközlők életkor és nemek szerinti megoszlását az 1. ábra mutatja. Az ábrán jól látható, hogy a korpusz kialakításánál fontos szempont volt, hogy az egyes életkorok és nemek hasonló arányban legyenek reprezentálva a mintában. Ez az életkorok tekintetében legkevésbé az első (bölcsődés) korcsoportban, a nemek szempontjából pedig a 3. (középső csoportos) korcsoportban sikerült. A felvett minta nagysága azonban csaknem megegyező ezekben a csoportokban is, ezért a kutatás eredményeit a fenti eltérések nem befolyásolják jelentős mértékben.

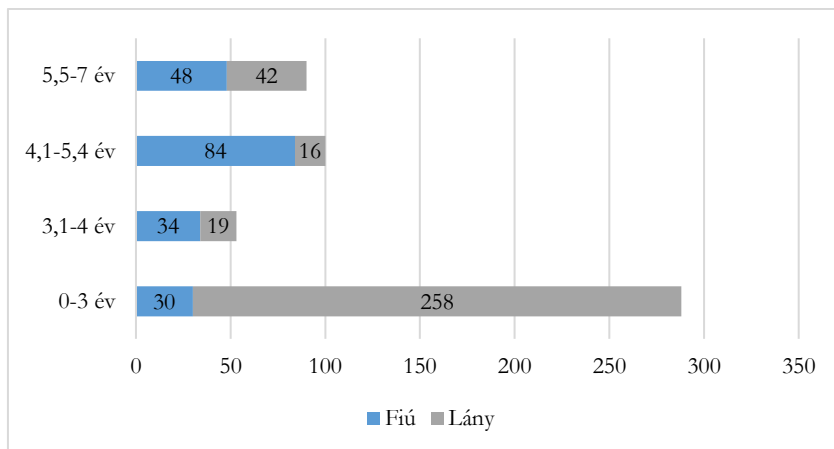

1. ábra: A gyermek adatközlők életkor és nemek szerinti megoszlása

Eredmények

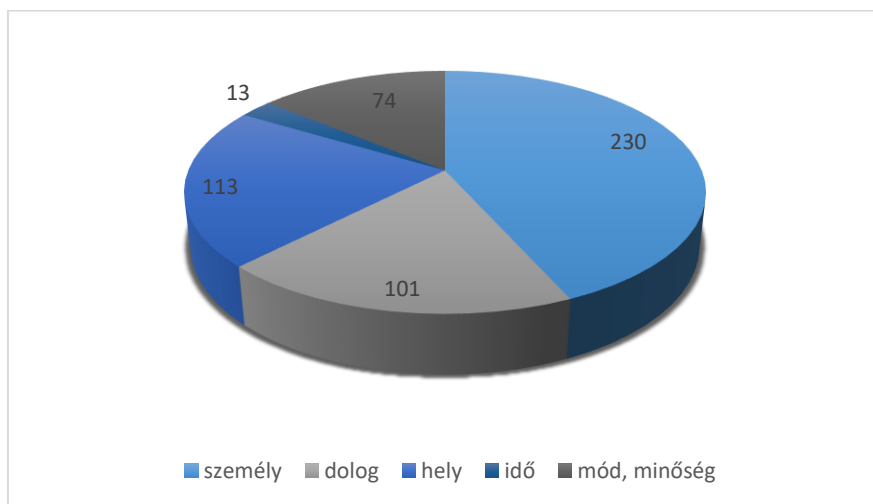
A deixisek típusai a gyermeknyelvben

A párbeszédekben szereplő rámutatás leggyakrabban **exoforikus** jellegű (Halliday & Hasan, 1976; Tolcsvai Nagy, 2001, 175–180), tehát a szövegen kívüli elemekre utal, legjellemzőbb formái pedig a személy/dolog-, hely- és idődeixisek. Emellett ritkábban előfordulnak a cselekvés módjára vagy minőségére utaló deixisek is. Az utalás mindig egy meghatározott nézőpontból, a deiktikus centrumból történik, alapvető eszközei általában a személyes és mutató névmások. Az alábbiakban az exoforikus deixisek fő típusainak bemutatása következik a mintán végzett vizsgálatok és a korpuszból származó szemléltető példák alapján.

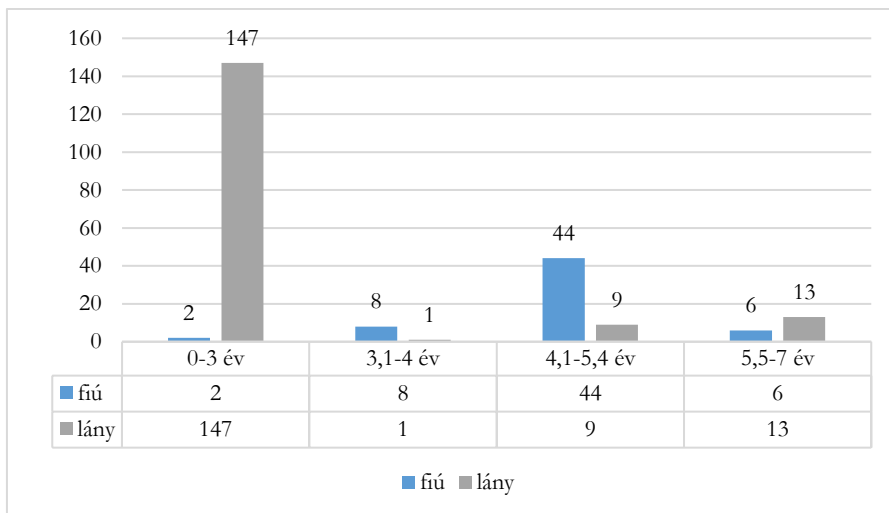
2. ábra: A deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

A 2. ábrán a teljes mintában található exoforikus deixisek megoszlása figyelhető meg életkor és nemek szerint. Az ábrán látható, hogy az összesen 531 rámutatásból a legtöbb deixist a 0-3 éves korosztályba tartozó gyermekek használták, a legkevesebbet pedig a 3-4 év közöttiek. Nemek tekintetében pedig a lányok majdnem kétszer annyi deixist produkáltak mint a fiú adatközlők. A 3. ábrán a különböző típusok megoszlása látható. A leggyakoribb exoforikus deixis a személydeixis volt, a legritkábban pedig az időre, módra és minőségre utaltak ilyen módon a gyermekek.

3. ábra: A deixisek megoszlása típusok alapján

A fenti adatok alapján az exoforikus deixisek leggyakrabban előforduló típusai a **személydeixisek**.

4. ábra: A személydeixisek megoszlása életkor és nemek alapján

A 4. ábrán jól látható, hogy a személydeixisek leggyakrabban a 0-3 éves, legritkábban pedig a 3-4 éves korosztályhoz tartozó lányok, valamint a 0-3 éves fiúk esetében fordultak elő a vizsgált mintában. Az alábbi példák a személydeixisek fő típusaira mutatnak példát a gyermeknyelvi társalgásokból:

(1a)⁴ [74, 16–26]

A: *Kó:stold meg* ↓⁵

D: **Én** (.) *nem szeretném* ()

B: *Tessék* ↓

C: **Én** *szeretnék* [()

A: *Ne:m] (.) gyertek* ↓

D: **Én** *is akarok itt ebédelni* ↑

A: *De nincs annyi [ebédünk* ↓

E: *De jó lett (.) de]jó lett (.) a [banán* ↓ *Hm (.)*

C: *De én]akarok ebédelni én is* ↓

A: *De csak* ()

B: *Hé: ↑Én is jövöt á:m* ↑

Az (1a) példában négy 30-36 hónapos kor közötti gyermek társalgása alapján jól látható az E/1. személyű személyes névmás használatának gyakorisága, melyek a

⁴ A korpuszból származó példák esetében első helyen a társalgás sorszáma szerepel, amely után vesszővel elválasztva az adott forduló(k) száma következik (pl. [27, 14–19]).

⁵ A szövegek átírása során alkalmazott transzkripció rendszer forrása: Boronkai 2009.

kisgyermekkori egocentrikus világgépnek megfelelően a beszélőre mutatnak, és arra a térbeli, időbeli helyzetre, amelyet a beszélők a beszélés pillanatában elfoglalnak.

(1b) [27, 14–19]

A: **Én** a saját ágyamba alszanak ↓

B: **Én** is ↓

A: (És **én**) már nem vagyok kisbaba:::

C: De: kisbaba ↓

A: Ja: A kisbabák is külön szobába alszanak ↓

B. Á: **te** kisbaba vagy ↓

Az (1b) dialógusban szereplő első személyű alakok szintén a beszélőre mutatnak, és arra a térbeli, időbeli helyzetre, amit a beszélők a beszélés pillanatában elfoglalnak, a második személyű névmás pedig közelre, a megszólítotttra mutat, a beszélőváltás során alkalmazkodva a nézőpont kiindulópontjának folyamatos megváltozásához. A példa 4,5-5 éves fiúgyermek társalgásából származik.

(1c) [45, 12–15]

A: És **ők** hol laknak (...) hogy ilyen nagyon messze vannak ↑

B: ... Angliába ↑ a kicsi ↓ (.) és a nagy ↓ (.) **az az** () itt de **az** is egy picit messze ↓

A: **Ő** is egy picit mess[ze] ↑

B: Ühm]

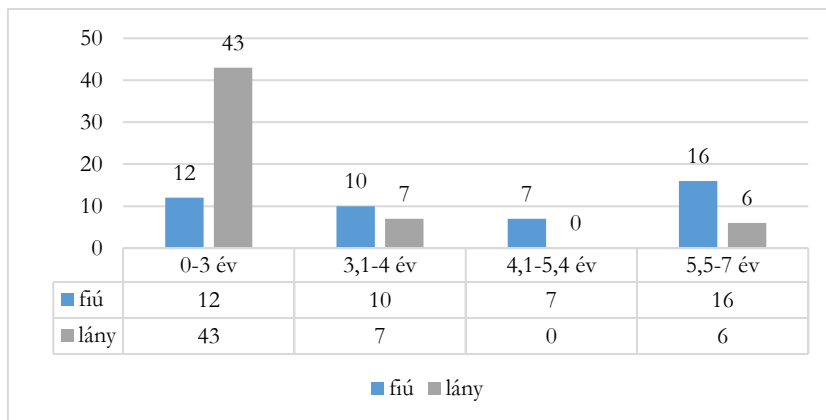
Az (1c) példában az is jól látható, hogy 0-4 éves korig a harmadik személyű névmás használata még nem alakult ki, helyette a mutató névmás megfelelő alakja szerepel, a személydeixis e típusa csak a felnőtt beszélgetőpartner (A) támogatására fejlődik ki a későbbiekben. Ezt igazolja az (1d) példában szereplő 5 éves fiú adatközlőtől (B) származó megnyilatkozás, ahol viszont a harmadik személyű névmás már önállóan megjelenik.

(1d) [54, 13–14]

A: És hogy hívják őket ↑

B: **Ő** Roland ↑ (.) **Ő** a bátyám ↓ (.) Dóri ↑ (.) **Ő** a kishúgom ↓

A **dolgokra utaló deixisek** a szövegen kívüli világ egy elemét a szövegvilág értelem-összetevőjévé, annak részévé teszik. Ez a művelet szintén a beszélő és a hallgató nézőpontjából értelmeződik egy összetett reprezentáció részeként. A vizsgált szövegben a dolgokra utaló deixiseket leggyakrabban a 0-3 éves korosztályhoz tartozó lányok használták, legritkábban pedig a 4-5,4 éves korosztályban fordult elő ez a típus. Ahogy az 5. ábra is mutatja, a lányok esetében összességében ez alkalommal is gyakoribb használat tapasztalható.

5. ábra: A dolgokra utaló deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

Az alábbi példák a dolgokra utaló deixisek fő típusaira mutatnak példát a gyermeknyelvi társalgásokból közelre és távolra mutató névmások alkalmazásával:

(2a) [63, 17–20]

A: *De óvó néni, tudod...*

B: *... de hát ez nem is kocka...*

C: *Mert ez még nem a::z (..) Mert ez lesz a kocka↓*

A: *Ez inkább egy ronda szörny↓*

(2b) [30, 1–3]

A: *A néger barna ↓ Barna bőrű ↓*

B: *Mint (..) mint az a baba: (...) látod ↑ Mint az↓*

A: *Igen (...) az néger babu:*

(2c) [25, 1–7]

A: *Sok madá:r...*

B: *Mi ↑*

C: *Ezek a maradak honnan jönnek ↑*

D: *A madárfészekből ↓*

B: *A madárfészekből ↓*

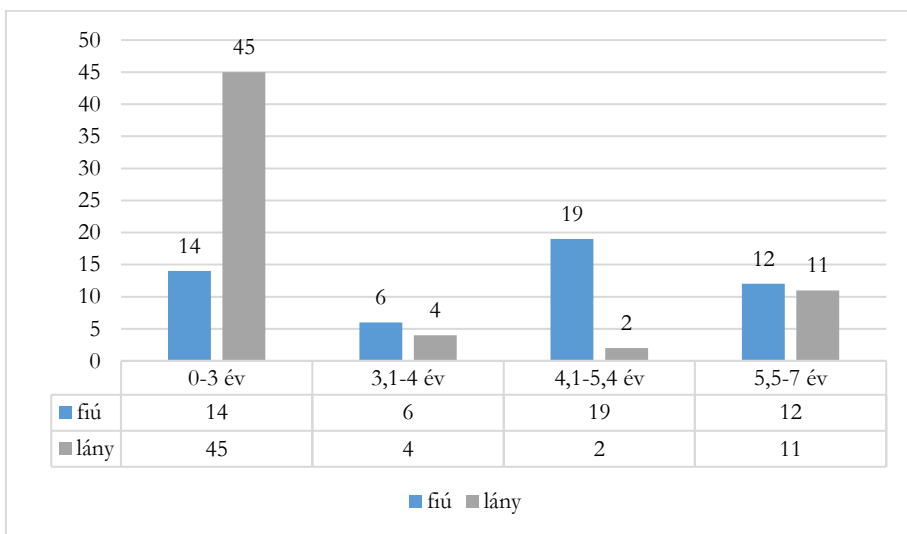
C: *Miből ↑*

B: *A madárfészekből jönnek ↓*

A (2c) példa a dolgokra utaló deixis mellett az exoforikus deixisek egy másik típusára az **autodeixisre** is jó példát mutat (Bencze 1993. 44; Tolcsvai Nagy 2001. 178). Autodeixisről akkor beszélünk, ha a térbeli kijelölés a beszédesemény konkrétan

meghatározott térben történik. A példában a dolgra való rámutatás a beszédesemény valós térben, az óvodai udvaron történik, és a kontextus meghatározott elemére (*madarak*) vonatkozik.

A személyre és dolgokra utaló deixisek mellett az exoforikus deixisek másik jellemző típusa a hely- és idődeixis. Kifejezőeszközük leggyakrabban a hely- és időhatározószót helyettesítő mutató névmás (névmási határozószó) vagy kérdő névmás, amely **a helyre utaló deixis** esetében általában az elhelyezés (prototipikusan: *itt, ott, hol*) vagy az irányadás (prototipikusan: *ide, oda, innen, onnan, honnan*) szerepét tölti be, és irányultsága a hallgató számára gyakran más forrásokból is kiegészíthető (Vater 1991. 46). Ezek a diskurzus világán kívüli külső források lehetnek különféle mozgásokkal, általában a tekintet irányításával, az arc és a kéz mozdulataival kapcsolatos kinezikus jelek. A 6. ábrán a helydeixisek előfordulási gyakorisága látható az életkorok és a nemek tükrében. Ez esetben is a 0-3 éves korosztály, valamint a lányok körében erőteljesebb a helyre utaló deixisek használata.

6. ábra: A helyre utaló deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

Az 1. számú táblázat az **elhelyezés** szerepében álló helydeixisek arányait mutatja a leggyakrabban használt kifejezőeszközök alapján. A korosztályra és nemre vonatkozó, fent említett adatok az elhelyezés tekintetében is megegyeznek, azonban a táblázatból a kifejezőeszközök aránya is leolvasható, mely szerint a kérdő névmás alkalmazása jóval ritkább, mint a mutató névmásé ebben az életkorban.

1. táblázat: Az elhelyezés szerepében álló deixisek megoszlása életkor és nemek és kifejezőeszközök alapján

Életkor /nem	Fiú		Lány		Összes
	Névmási határozószó	Kérdő névmás	Névmási határozószó	Kérdő névmás	
0-3 év	2	4	29	4	39
3,1-4 év	3	0	4	0	7
4,1-5,4 év	7	1	2	0	10
5,5-7 év	3	1	8	1	13
Összesen	15	6	43	5	
Mindösszesen	21		48		69

A 2. számú táblázat az **irányadás** szerepében álló helydeixisek arányait mutatja. A táblázatból leolvasható, hogy a névmási határozószóval kifejezett helydeixisek összesített arányaival ellentétben az irányadás esetében a 4,1-5,4 éves korosztály, valamint a fiúk domináltak. Ebben az esetben kérdő névmás csak egy alkalommal szerepelt a kifejezőeszközök között (l. 3b példa), ezért a táblázatban ez nem került részletezésre.

2. táblázat: Az irányadás szerepében álló deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

Életkor/nem	fiú	lány	összes
0-3 év	8	12	20
3,1-4 év	3	0	3
4,1-5,4 év	11	0	11
5,5-7 év	8	2	10
Mindösszesen	30	14	44

Az alábbiakban az elhelyezés és az irányadás szerepében álló deixisekre láthatunk példát a vizsgált minta alapján.

(3a) [35, 7–13]

A: **Itt** a (...) baleset vo:lt↓

B: **Ho:l**↑

A: Ahol megyünk a (...) mamáékhoz, baleset vo:lt↓

C: *Igen, egy nénit elütött egy-*

A: *A Máté↓*

C: *A Máténak a nagymamáját↓*

A: *Én onnan tudtam, hogy ő (.) ott voltam↓*

A (3a) példában az elhelyezés minden típusára találhatunk példát, közelre és távolra mutató illetve kérdő névmássóokkal kifejezve a térbeli utalásokat.

A (3b és c) példák az irányadás két különböző pontját (előzmény és vég) mutatják, valamint megfigyelhető az egyetlen gyermeknyelvi példa az irányadás kérdő névmással történő kifejezésére.

(3b) [27, 1–3]

A: *Hoztam még kockát ↓*

B: **Honnan** ↑

A: **Onnan** (..) *hátról ↓ (..) Fölépítjük í:gy (...) Ez nem így↓*

(3c) [63, 1–4]

B: *Mi lesz ez↑*A: *Ez egy piramis autó ↓ Csinálok ide egy kereket (...) Ide is egy kereket (...) meg ide is egy kereket (...) meg ide:: meg ide:: meg ide:: meg ide:: meg ide↓*

B: *Hú:: hát mennyi kereke lesz ennek↑*

A: *Ennyi kereke lesz↓*

A dolgokra és a helyre utaló deixisekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a spontán szövegekben csak ritkán fordul elő a nyelvileg kifejtő rámutatás, amelyben a mutató névmás értelmezését részben elvégzi a vele egy főnévi csoportba tartozó főnév, és csak a rámutatás iránya marad kérdéses. Sokkal gyakoribb a kifejtetlen változat, amelyben a résztvevőknek más forrásokból (gesztusok, tekintet) kell kikövetkeztetniük a rámutatás tárgyát és irányát. Erre a gyermeknyelvi korpuszban nagyon jellemző jelenségre láthatunk példát a következő megnyilatkozásban:

(3d) [66, 12–16]

A: **Ezt**↑

B: **Azt** (...) *meg az egyeset↓ Keresd meg a rácsot↓*

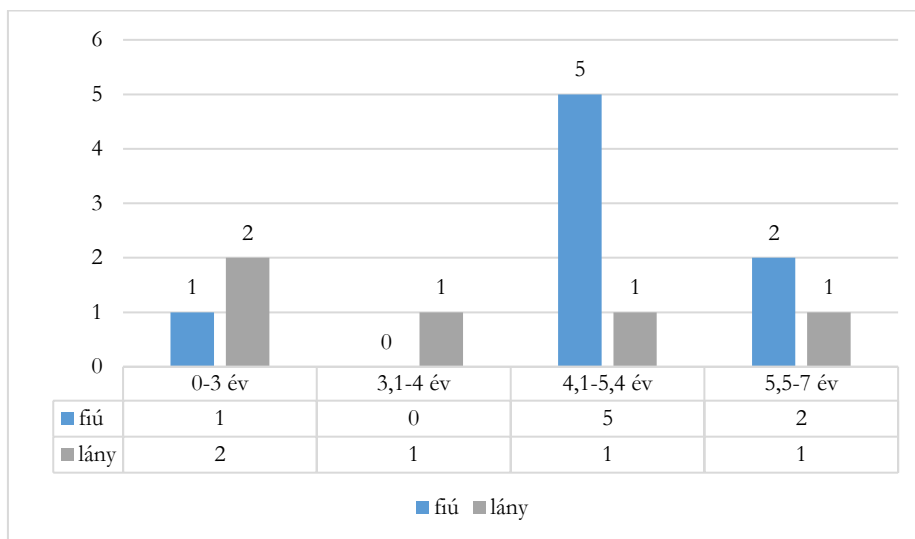
A: **Ezt ide**↑

B: **Az oda** (...) *igen↓*

A: **Ezt** ↑

Az **idődeixisek** között megkülönböztetünk időpontra utaló (*most*) és az időtartam kezdetére vagy végére utaló (*addigra*) típusokat. A vizsgált szövegekben arányaiban ez a típus volt a legritkább, leginkább az időpontra utalás jelent meg határozószóval vagy névmási határozószóval, és egy esetben volt csupán időtartamra való utalás. A

típus életkorokra és nemekre vonatkozó arányait a 7. ábra szemlélteti, amely alapján jól látható, hogy az időre való utalás a 4,1-5,4 éves fiúk körében fordult elő legtöbbször.

7. ábra: Az időre utaló deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

(4a) [11, 1–6]

A: *Összekeverjük*↓

B: *Kapcsolj (.) Most már jó*↑

A: *Most már kiveszem*↓

B: *Most már jó*↑ (.) *Apuka...*

C: *Ja:jj, ne sikíts*↓

B: *Nagyon nagy hangja vo:lt (...)* *Azért sikítottam*↓

A (4a) példában a *most* időhatározószó használata figyelhető meg az időpontra való utalás leggyakoribb eszközeként. A (4b) példa pedig a korpuszban szereplő egyetlen időtartam végére való utalást szemlélteti:

(4b) [40, 21–5]

A: *Há:t azér kérdezem hogy (..) barátkoztatok*↑ (..) [*Já:tszottatok*↑

B: *Hm::]já:tszottu:nk*↓ (..) *Addig* *bará:tkozu:nk mí:g nem jön a Doni (.) mer* [*azé:r-*

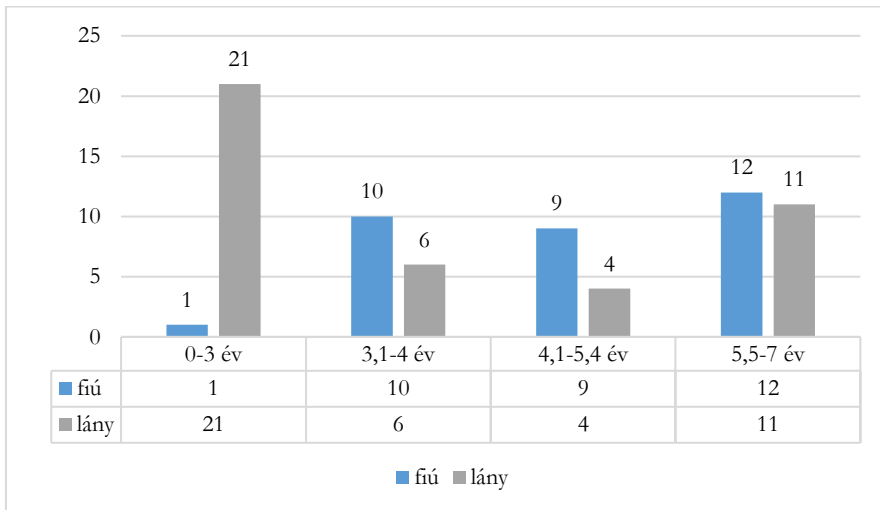
A: *Mié:r] (.) most a Doni a*↑ (...)

B: *Bete:g*↓

A: *Beteg*↑ (...) *És milyen volt a (..) szülinapi buli*↑

A módra, állapotra, minőségre vagy mennyiségre utaló deixisek közül főként a **módra és a minőségre** utaló fordult elő gyakrabban a vizsgált társalgásokban. Arányaikat a 8. ábrán található diagram szemlélteti, amelyen látható, hogy ez a deixis leginkább a

legidősebb korosztályban jelenik meg, és a lányok körében kicsit gyakoribb utaló eszköz. A módra utalás általában névmási határozószóval, minőségre utalás mutató és kérdő névmással történt a legtöbb esetben.

8. ábra: A módra és minőségre utaló deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

A következő szövegrészekben (5a, b) a vizsgált mintában legnagyobb arányban előforduló módra és minőségre utaló deixisekre láthatunk példát, közelre és távolra mutató névmási határozószó illetve kérdő névmás használatával.

(5a) [70, 11–14]

D: *Itt a kalapács (...) feküdj le*↓

C: *Kalapács (..) kalapács*↓ *Ne így*↓ *Így*↓ *Kinga:: a Dávid nekem is úgy csinálta (...) hogy csikizzen ...*

D: *Ülj föl*↓

C: *Csikizett*↑

(5b) [1, 1–4]

A: *És milyen sárga legye:n*↑

B: *[Ilye:n*↓

C: *(Narancssárga*↓)]

A: *Na jó (...) Akkor ezt ki kéne (..)akkor ezt (...) ilyen narancssárga*↑ *Akkor ki kéne (..)*

hegyezni↓

Az (5c) példa a csupán egy alkalommal megfigyelhető mennyiségi utalást mutatja be:

(5c) [74, 21–22]

D: *Én is akarok itt ebédelni:::*

A: *De nincs **annyi** *febédünk*↓*

Az **endoforikus deixis** leginkább a részben vagy egészében előre megtervezett szövegtípusokban (pl. tudományos, publicisztikai szövegek) fordul elő. Ez a folyamatban lévő diskurzus egészére vagy annak egyes részeire utal, gyakori eszközei a diskurzusdeixisként (Levinson 1983. 54, 85–94) használt melléknévi vagy igenévi jelzők (pl. *alábbi, következő, fenti*). Ezek a spontán társalgásokra nem jellemzőek, helyettük a drámai dialógusokban a hasonló funkcióban álló közelre mutató névmások (pl. *ez, ezek*) és a hozzájuk kapcsolódó főnevek töltik be ezt a szerepet, amelyek a szöveg korábbi vagy későbbi részeire utalva, gyakran anaforikus vagy kataforikus utalásokkal kombinálódva válnak a diskurzusdeixis fontos eszközévé (Boronkai 2010b). A vizsgált gyermeknyelvi szövegekben egyetlen alkalommal fordult elő ilyen típusú anaforikus használat, amelyet a (6) példa szemléltet. A szöveg egy korábbi elemére (*kakas*) utal vissza a mutató névmással kifejezett deixis (*azokat*).

(6) [92, 1–7]

A: *Jujj, jujj (...) bezárni a kapukat↓ Képzeld e:l (...) elvittük az állatokat teherautóva↓*

!Most viszik el az állatokat↓

B: *Hova viszitek a kacsákat↑ A vásárba↑*

A: *Nem↓ A vízbe (.) ahol úsznak↓*

B: *Ja (.) odaviszitek↑ De a kakas is úszik a vízben↑*

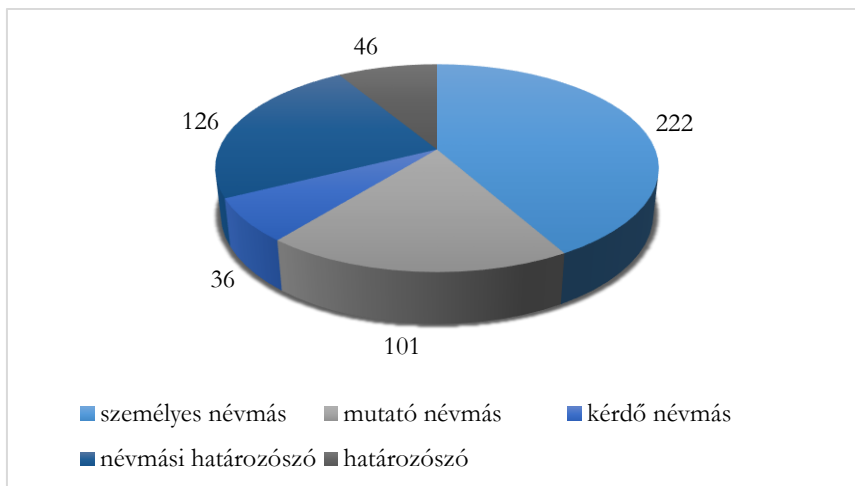
A: *Nem↓*

B: *Szerintem sem↓*

A: *Akkor vegyük ki a ka..., ka..., **azokat**↓ Nézd↓*

A deixisek gyermeknyelvi kifejezőeszközei

Ahogy a 9. ábrán látható, a szövegtípusokban a deixisek kifejező eszközeinek legnagyobb része a személyes névmások különböző alakjaiból tevődik össze. A személyes névmások közül a vizsgált szövegekben elsősorban az első és második személyű alakok fordulnak elő, amelyek funkciója nem tekinthető egyértelmű helyettesítésnek, mivel deiktikus jellegük miatt a beszélőre vagy a megszólítotttra vonatkoznak, és a beszédhelyzet ismerete által válnak értelmezhetővé. Az ilyen párbeszédokban a beszélők az előzetesen ismert tér-idő kontinuumban tudják elhelyezni az adott névmások referensét. A személyes névmásokat a névmási határozószók követik, amelyek elsősorban a hely- és idődeixisek, illetve a módra utaló rámutatások esetében jelennek meg. A mutató névmások (Laczkó, 2008) a dolgokra és személyekre utalásnál, illetve az endoforikus deixis esetében, a határozószók az idődeixisek, a kérdő névmások pedig a személyre/dologra és a helyre utaló deixisek esetében szerepelnek a rámutatás kifejezőeszközeként.

9. ábra: A deixisek kifejezőeszközeinek arányai

Következtetések

Az **első hipotézis** a vizsgált minta alapján teljes mértékben beigazolódott. A társalgásokban egyetlen példa volt endoforikus deixisre, az összes többi előfordulás az exoforikus deixisek valamely típusához volt köthető. Ezen belül legnagyobb arányban a személydeixisek szerepeltek, azok között is az egyes szám első személyű rámutatás, amely teljes mértékben megfelel az adatközlők életkori sajátosságainak. Ha azonban figyelembe vesszük azt a felfogást, amely alapján a személyes névmások első és második személyű alakja nem tekinthető egyértelműen rámutatásnak, akkor a személydeixisek száma nagymértékben lecsökken.

A **második hipotézis** nem igazolódott be, hiszen a legtöbb rámutatás a legelső korcsoportban született, a legidősebb gyermekek csoportja pedig csak a harmadik helyen áll ebben a rangsorban. Ennek hátterében az a tény is állhat, hogy bár az első korcsoportban volt a legkevesebb adatközlő, az e korosztályhoz tartozó 30-36 hónapos lányoktól származik a vizsgált szövegtöredék legtöbb olyan megnyilatkozása, amelyben jelentős az ismétlések, így a deiktikus utalások ismétléseinek száma is (ld. 1a, 1b példák).

A **harmadik hipotézis**, amely szerint a lányok használnak több rámutatást, teljes mértékben beigazolódott, hiszen az általuk használt rámutatások száma több mint másfélszerese a fiúk által használt deixiseknek. Ez összefügg az anyanyelv-elsajátítással kapcsolatos nembeli eltérésekkel. Az adatok azt is megmutatták, hogy a lányok beszédprodukciója ebből a szempontból igen heterogén; mivel a legtöbb deixist a legfiatalabb, a legkevesebbet pedig a 3. korcsoportba tartozó lányok használták. A legtöbb deixis esetében az eredmény a 2. hipotézishez hasonlóan összefügg a szóismétlések gyakoriságával is.

A **negyedik hipotézis** a kapott adatok nem igazolták, mert a legnagyobb arányban a személyes névmások fordultak elő a deixisek fő kifejezőeszközeként. Ha figyelembe vesszük azt a felfogást, hogy a személyes névmások használata nem tekinthető egyértelmű helyettesítésnek, a hipotézisben szereplő mutató névmásokat akkor is

megelőzik a névmási határozószók, mint a deiktikus rámutatások fő nyelvi kifejezőeszközei.

Összegzés

A tanulmány célja a deixisek típusainak gyermeknyelvi vizsgálata volt élőnyelvi, spontán társalgások és dialógusok vizsgálata alapján. A kutatás során a deixisek gyakoriságának, típusainak és kifejezőeszközeinek vizsgálatára került sor a nemek és az adatközlők életkora alapján. A kutatás elején megfogalmazott hipotézisek részben beigazolódtak, de születtek váratlan eredmények is. A vizsgált minta a nemek tekintetében kiegyenlített volt, az életkori megoszlás azonban változatos képet mutatott. A kapott adatok kizárólag erre a mintára jellemzőek, és bár a felvett korpusz a nemek és az életkorok tekintetében is közel azonos terjedelmű volt, a későbbi kutatások során az eredmények realitásának erősítése érdekében érdemes lenne nemcsak a nemek tekintetében, hanem az egyes korcsoportokból is azonos számú adatközlőtől származó szövegeket vizsgálni. A tanulmány nem tért ki a deixis és a nézőpont kapcsolatának vizsgálatára, mely további érdekes eredményeket hozhat a gyermeknyelvi kutatások számára.

Irodalom

- Auszmann, A. (2017). Gyermekek magánhangzói 7 és 13 éves kor között. In J. Bóna (Ed.), *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban* (pp. 183–202). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Bateman, A., & Church, A. (Eds.). (2017). *Children's Knowledge-in-Interaction: Studies in Conversation Analysis*. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-1703-2>
- Bencze, L. (1993). Deixis és referencia. In S. G. Kozocsa (Ed.), *Emlékkönyv Fábrián Pál 70. születésnapjára* (pp. 41–49). Budapest: ELTE.
- Bóna, J., & Neuberger, T. (2012). A spontán beszéd önellenőrzési folyamatainak életkori sajátosságai. *Magyar Nyelv, 4*, 426–440.
- Bóna, J. (2015). 6–13 éves iskolások megakadása különböző beszéd típusokban. *Anyanyelv-pedagógia, 2*. <http://www.anyp.hu/cikkek.php?id=569>
- Bóna, J. (2017). GABI gyermeknyelvi beszédatadtbázis a kutatásban. In J. Bóna (Ed.), *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban* (pp. 35–50). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Boronkai, D. (2009). *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Boronkai, D. (2010a). Az interakciós kompetencia kialakulásának kezdetei. *Képzés és Gyakorlat, 1*, 5–22.
- Boronkai, D. (2010b). A deixis szerepe a nézőpont jelölésében. *Magyar Nyelvőr, 4*, 436–452.
- Boronkai, D. (2010c). *A dialógus szövegtani jellemzői*. Budapest: Pátria.
- Boronkai, D. (2011). Konverzációs stratégiák kisgyermekkorban. In I. Bús, Á. Klein, & N. Meskó (Eds.), *Nevelés és kutatás: tanulmányok az óvodapedagógus-képzéshez* (pp. 31–45). Szekszárd: PTE IGYK.
- Boronkai, D. (2019). Hibajavítási stratégiák a kora gyermekkorban. *Kultúratudományi Szemle, 1*, 51–67.
- Boronkai, D. (2021). Konverzációelemzés a gyermeknyelvi kutatásban. *Kultúratudományi Szemle, 1*, 131–153.

- Cobb-Moore, C., Danby, S., & Farrell, A. (2008). 'I told you so': justification used in disputes in young children's interactions in an early childhood classroom. *Discours Studies*. <https://doi.org/10.1177/1461445608094214>
- Corrin, J. (2010). Maternal repair initiation at MLU Stage I: The developmental power of 'hm?'. *First Language*. <https://doi.org/10.1177/0142723710370526>
- Cromdal, J. (2004). Building bilingual oppositions: Code-switching in children's disputes. *Language in Society*, 1, 33-58. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0047404504031021>
- Forrester, M. A. (2008). The emergence of self repair: A case study of one child during the early pre-school years. *Research on Language and Social Interaction*, 41, 99-128.
- Forrester, M. A. (2010). "Ethnomethodology and adult-child conversation: Whose development?" In H. Gardner & M. A. Forrester (Eds.), *Analyzing Interactions in Childhood: Insights from Conversation Analysis* (pp. 42-58). Wiley-Blackwell, Oxford
- Gardner, H., & Forrester, M. A. (Eds.). (2010). *Analyzing Interactions in Childhood: Insights from Conversation Analysis*. Wiley Blackwell, Oxford.
- Goodwin, C. (1984). Notes on story structure and the organization of participation. In *Structures of social action* (pp. 225-246). Cambridge University Press, Cambridge.
- Goodwin, M. H., & Goodwin, C. (1987). "Children's arguing". In S. Philips, S. Steele, & C. Tanz (Eds.), *Language, Gender, and Sex in Comparative Perspective* (pp. 200-248). Cambridge University Press, Cambridge.
- Goodwin, C. (1990). *He-Said-She-Said: talk as social organisation among black children*. Indiana University Press, Bloomington.
- Gósy, M. (2005). *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy, M. (2009). Megakadásjelenségek korrekciója óvodáskorban. In I. Szijj (Ed.), *Philologiae Amor. Tanulmányok, esszék és egyéb írások Pál Ferenc tiszteletére* (pp. 173-183). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman, London.
- Horváth, V. (2017). Megakadásjelenségek és időzítési sajátosságai 6-9 éves gyermekek spontán narratíváiban. In J. Bóna (Ed.), *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban* (pp. 97-120). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Janssen, T. A. J. M. (2002). Deictic principles of pronominals, demonstratives, and tenses. In F. Brisard (Ed.), *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference* (pp. 151-196). Mouton de Gruyter Berlin-New York.
- Jordanisz, Á. (2017). Magyar anyanyelvű gyermekek fonológiai tudatosságának fejlődése 4 és 11 éves kor között. In J. Bóna (Ed.), *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban* (pp. 203-221). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kidwell, M. (2012). Conversation Analysis and Children. In J. Sidnell & T. Stivers (Eds.), *Handbook of Conversation Analysis* (pp. 509-532). Wiley-Blackwell.
- Laczkó, K. (2008). A mutató névmási deixisről. In M. Ladányi & G. Tolcsvai Nagy (Eds.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből* (pp. 309-347). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Langacker, R. W. (1987). *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. (1991). *Foundations of cognitive grammar. Volume II. Descriptive application*. Stanford University Press, Stanford.
- Levinson, S. C. (1992). *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levinson, S. C. (1994). Deixis. In R. E. Asher (Ed.), *Encyclopedia of language and linguistics* (pp. 853-857). Pergamon Press, Oxford.

- Lyons, J. (1989). *Semantics. Volume 2*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Maynard, D. W. (1985). How children start arguments. *Language in Society, 1*, 1–29.
- McWhinney, B. (2000). *The CHILDES project: Tools for analyzing talk*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ
- Neuberger, T. (2014). *A spontán beszéd sajátosságai gyermekkorban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Szabó, K. (2008). Megakadásjelenségek nyolcévesek spontán beszédében. *Anyanyelv-pedagógia, 2*. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=56>
- Tolcsvai Nagy, G. (2001). *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vater, H. (1991). *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Gabel Verlag, Hürth-Efferen.

Vehrer Adél

AZ ENKULTURÁCIÓ FOGALMA MULTIDISZCIPLINÁRIS MEGKÖZELÍTÉSBEN. FILOZÓFIAI, NEVELÉSTUDOMÁNYI, KULTÚRANTROPOLÓGIAI ÉS NÉPRAJZI ASPEKTUSOK

Előzmények

Az emberiség történetével egyidős, és az iskolai oktatás megjelenéséig tartó folyamat volt a gyermekek családon és közösségen belüli nevelése, mint a tudás megalapozásának egyetlen forrása. Már az ókorból vannak feljegyzések arra vonatkozólag, hogy az anya, illetve az apa adta tovább saját ismereteit lányának, illetve fiának, gyakorlati tanítás és tanácsok formájában. Ily módon elsősorban élő példával tudtak hatni és nevelni. Az ókori Rómában a kisgyermek nevelése elsősorban a családanya feladata volt: meg kellett tanítania nekik a fegyelmezettséget, az engedelmisséget, az ősök szokásait, illetőleg a vallás és az istenek tiszteletét. Hétéves kortól az édesapa vette át a nevelés feladatát. Megtanította írásra, olvasásra, számolásra és a gyakorlati élet legfontosabb szabályaira a gyermeket. Későbbi életkorban a római fiúgyermek elkísérték apjukat a Fórumra, ahol – akárcsak görög társaik az Agorán – megszerezhették első benyomásaikat a politikai életről. Kezdetben csak szemlélték az eseményeket, megtanulva így a törvénykezés eljárásait, a szavazás lefolyását a közösség életét érintő kérdésekben. Nagykorúságuk jeleként később tizenhét éves koruktól maguk is részt vehettek a szavazásban (Pukánszky, 2013).

Mind a görög, mind a római kultúrából vannak adatok az alapozó nevelésre vonatkozólag. A Szókratész nevéhez kötődő heurisztikus módszer dialógusos folyamatában például a tanítvány tudása a mester segítségével válik teljessé, amelynek megszerzése voltaképpen csupán visszaemlékezés az eredendően velünk született és később feledésbe merült ismeretekre. Platon (1984) ezzel szemben hangsúlyozza a kisgyermekkorban megszerzett ismeretek fontosságát, szerinte ekkor alakul ki egész jellemünk a szokás hatalmának segítségével. Arisztotelész (1994) a gyermekkorban megszerzett ismereteket két típusba sorolja. Úgy véli, az erkölcsi erényeket szoktatás útján alakíthatjuk ki, a szellemieket pedig oktatás-tanítás segítségével. Az erkölcsi erényekről vallott nézetében központi elem a gyakorlás: ha többször, újra és újra erényesen cselekszünk, a szoktatás-megszokás útján kialakul bennünk egy tartós lelki minőség, a lélek erkölcsös habitusa. Valamennyi görög gondolkodó tehát a korai, családi nevelés tudattalan, akaratlan voltára helyezi a hangsúlyt, mely megalapozza a későbbi tanulási folyamatokat.

A római kultúrából Ifjabb Pliniust (1981) érdemes leginkább citálni a vizsgált témában. A polihisztor így jellemzi a római kor életszerű nevelését: „Régen az volt a gyakorlat, hogy az öregebbektől tanultuk meg – nemcsak a fülünk, hanem a szemünk segítségével –, hogy nemsokára nekünk is mit kell cselekednünk, majd pedig – hasonló módon – átadnunk a még ifjabbaknak. Ezért az ifjak mindjárt katonai szolgálatot is teljesítettek, hogy megszokják engedelmeskedés közben a parancsolást, s másokat követve a vezérkedést. Azután a tisztségekre pályázva ott álldogáltak a tanácsház kapuibán, s először nézői voltak a nyilvános tanácskozásnak, csak később

résztevői. Az apja kinek-kinek egyben tanítója is volt, s ha nem volt apja, valamelyik tekintélyesebb és idősebb senator vállalta el az apa szerepét. Megtanulták, milyen lehetőségei vannak a szónoknak, milyenek a szavazóknak, mi a hatásköre a hivatalos személyeknek, mekkora szabadság jár a többinek, hol kell engednünk, mikor kell tiltakoznunk és mikor hallgatnunk, milyen előírásokhoz kell magát tartania a szónoknak, hogyan kell megkülönböztetnie az ellentétes véleményeket, miként kell eljárnia azokkal, akik kiegészítést fűznek az előbb elhangzottakhoz – egyszóval megtanulták mindazt, ami a senatorsággal jár, még hozzá példákon bemutatva, ami a tanulás legeredményesebb módja.” (Plinius, 1981) Plinius gondolataiból egyik legfigyelemre méltóbb elem, hogy az ismeretek nemzedékről nemzedékre történő átadásának fontosságára is felhívja a figyelmet: a gyermek, a fiatal úgy figyel, hogy mindazt, amit átél, át tudja adni a következő generációnak.

E sporadikus adatok alapján megállapítható, hogy a gyermekek korai nevelésének formái lényegében évszázadokon keresztül változatlanok maradtak, egészen a könyvnyomtatás, később az információs forradalom kibontakozásáig. Az ókori iskolai oktatás megjelenésével azonban a tudomány figyelme inkább a szervezett, formális nevelés felé irányul. A 20. században jelenik meg újra az érdeklődés a néprajztudomány és a kulturális antropológia részéről a családi, jórészt informális nevelésre vonatkozólag. A néprajz részéről a parasztság archaikus szokásainak vizsgálata, a kulturális antropológiában a preindusztriális társadalmakra irányuló, módszertanában a résztvevő megfigyelésre épülő kutatási forma kibontakozásával. A két rokon tudományszak az alapismeretek nemzedékről nemzedékre történő örökítését a hagyományozás folyamatával hozza összefüggésbe, ugyanis a gyermekek tanulási folyamatai a paraszti vagy akár a törzsi társadalomban elsősorban a hagyományok elsajátítása köré épültek, melynek fő közege a család és a helyi közösség volt, módja pedig a megfigyelés, eltanulás, belenevelődés (Vehrer, 2022). A hagyomány fogalma alatt itt azt a dinamikus szabályrendszert értjük, amely a régit és az újat, a jól beváltat, a sokszorosan begyakoroltat és a kísérletit, az éppen most elfogadottá, szokássá formálódót szervezi működőképes, a közösség minden tagja számára cselekvési vezérfonalul felkínálkozó kulturális rendszerré (Szilágyi, 2009). A közösséghez tartozó egyénnek a múltban életvezetése során meg kellett tanulnia ezt a norma- és szabályrendszert, hiszen ez biztosította számára az eredményes társadalmi együttélést. A gyermekkor kezdeti szakaszában azonban még napjainkban is fontos szerep jut az ismeretátadás e hagyományos formáinak.

Alapfogalmak

A nemzedékről nemzedékre öröklődő, megfigyeléssel, utánzással történő tanulási folyamatot több tudományterület vizsgálja és valamennyi más-más kifejezést használ e jelenségre. Leggyakoribbak a belenevelődés, a szocializáció és az enkulturáció. Jelen tanulmány ezek közül az enkulturáció fogalmát emeli ki, mivel a tudományterületek elméleti írásai közül a kulturális antropológia által használt fogalom fejezi ki legárnnyaltabban e jelenségkör lényegét, és a vonatkozó szakirodalom differenciáltan szemlélteti magát a kultúrába beilleszkedés folyamatát földrajzi és kultúraközi vonatkozásban is.

Belenevelődés

A néprajztudomány a belenevelődés fogalma alatt az oktatási intézményekhez, társadalmi szervezetekhez nem kötött, a mindennapi tapasztalaton alapuló, természetes nevelési tevékenységet érti. A népi közösségbe beleszületett egyén tanulási folyamatainak közege a család, a korcsoport és a faluközösség. A belenevelődés során szerzi meg a gyermek a munkához szükséges ismereteket, készségeket, beletanul a mindennapi érintkezés formáiba, elsajátítja a közösség hagyományait. Ezzel készül fel a felnőtt életre, sajátítja el a közösség normarendszerét (Németh, 1977; Edelenyi, 2009).

Szocializáció

A Durkheim (1980) nevéhez kötődő szocializáció fogalom a társadalom- és neveléstudományi értelmezés szerint az a folyamat, amely során az egyén a társadalom más tagjaival folytatott interakciók során elsajátítja a társadalmilag megfelelő viselkedést. A néprajztudomány és a kulturális antropológia ritkán, de használja a szocializáció fogalmát, és hasonlóan értelmezi. Azt a társadalmi folyamatot érti alatta, amelyben az egyén szert tesz azokra az ismeretekre, készségekre, jártasságokra, amelyek szükségesek ahhoz, hogy tevékenységével hozzájárulhasson annak a társadalomnak fenntartásához, amelybe beleszületett, képes legyen végrehajtani azokat a feladatokat, amelyeket az adott társadalom váró, ezzel fenntartója, esetleg alakítója lesz társadalmi kultúrájának. A szocializáció folyamatában a néprajzi értelmezés szerint két fontos közeg jelenik meg, az egyik a szervezett, intézményesült *nevelés*, amely során a társadalom tudatosan törekszik az egyént formálni, a másik közeg a *nevelődés*, a társadalmi tapasztalatok spontán megszerzése (Sárkány, 1982). E kettősség és tágabb értelmezés különbözteti meg a fogalmat a belenevelődéstől.

Enkultúráció

A kulturális antropológia enkultúráció fogalma hasonlatos az előbbihez. A tudomány szak értelmezésében ez egy kultúratanulási folyamat, más szóval kulturális belenevelődés, a kulturális szokások, tapasztalatok, ismeretek átadása a nevelés során, tudatosan vagy tudattalanul. Fontos feltétele a kultúra zártsága, de napjainkra az értelmezés kiterjed az egész életciklusra, vagyis a környezet hatásaival szembeni válaszok tanulására is. Ebben az értelmezésben egész életen át tartó kölcsönhatások együttese, melyben domináns szerepet játszanak a gyermekkorban tanult adaptációs minták. Ezzel összefüggő teóriaként merült fel, hogy a kulturális belenevelődés egy adott jelenség és az egyénre jellemző szokások kulturális megjelenítése közötti viszony, ezért egyes szakaszait a kultúra és a megújulási képesség áttételei jellemzik (A. Gergely, 2010). Az enkultúráció folyamatai Kirshner & Meng (2011) szerint három tényezőt foglalnak magukban: a szülői normarendszer gyermekek felé irányuló közvetítését, a tudatos utánpótlást és a tudattalan alkalmazkodást.

Az enkultúráció, vagyis az a folyamat, amelynek során az egyén részt vesz az anyanyelvi kultúra normatív elsajátításában, csak az 1940-es évek végén jelent meg önálló konstrukcióként Herskovits (1948) elméletének köszönhetően. Herskovits (2003), az enkultúráció fogalmának megalkotója, kezdetben a kulturálódás, illetve a társadalmasodás kifejezéseket is használja műveiben. A *kulturálódás* alatt a tudattalan megismerés folyamatát érti, melynek segítségével az ember saját

kultúrájának birtokosává válik, és amely megkülönbözteti őt a többi élőlénytől. Azt a folyamatot, melyben az egyén asszimilálódik a társadalomhoz, *társadalmasodásnak* nevezi. Ebben a kortárcsoportozásba való alkalmazkodás alapvető szerepét emeli ki, melynek során kialakul az egyén szerepe a közösség életében. A társadalomba történő integrálódás már intézményesült formákban történik. E fogalompár értelmezésekor a kulturálódást a nevelődéssel, a társadalmasodást a neveléssel azonosíthatjuk.

Kulturális belenevelődés a hagyományba

A hagyományos paraszti társadalomban egyén és közösség sajátos dialektikában élt együtt. A közösség határozta meg a normákat, irányította a viselkedést és a hétköznapi szokásokat, amelyekhez az egyénnek alkalmazkodnia kellett a társadalomba való beilleszkedéshez. A szigorú normák egyben biztonságot is nyújtottak a benne élőknek: a hagyomány által közvetített ismeretanyag biztos tudást, általános műveltséget adott a paraszti társadalomban élőknek. A kultúrákövetítés közvetlen emberi kapcsolatok útján történt, tehát fontos volt a látvány által terjedő tanulás is (Tarján, 1991). Ennek legfontosabb közege a család volt. A gyermek nevelése elsősorban azt jelentette, hogy megtanították neki a falu felnőtt társadalmának hagyományait. Felnőtté válásával pedig már értett minden munkához, amit a felnőttek végeztek, és tudta mindazt, amit ők. A falu hagyományos műveltségének elsajátításához tehát a családon keresztül vezetett az út. Az egyén felnőttként tagja lett a falu vagy város közösségének, amely a család után a másik fontos közege a hagyományok átörökítésének. A gyermek e két közegben ismerte meg az anyanyelvet, a népköltészet rigmusait, a hétköznapi normáit, az ünnepi szokásokat és a tárgyi kultúrát (Andrásfalvy, 1990).

Vasas (1993) kalotaszegi terepmunkája alapján megállapította, hogy a gyermek eleinte utánozza nagyszülei, szülei és testvérei viselkedési sémáit, majd idővel az eltanult megnyilvánulási formák mögött húzódó értékeket is belsővé teszi. A gyermek így egyre erősebb szálakkal fűződik ahhoz a közösséghez, amelyben született. Ebben a folyamatban lehetősége van megtanulni, „hogyan csak egyik tagja a közösségnek, amelyben a köz vagy társai javára sokszor le is kell mondania egyéni vágyairól és elképzeléseiről, s mindenekelőtt a közérdeket kell szem előtt tartania” (Vasas, 1993. 15).

Ez a jelenség nemcsak az európai népi kultúrában volt megfigyelhető, hanem a törzsi társadalmakban is. Franz Boas kultúrantropológus ekképpen ír erről: „Van a társadalmi életnek egy olyan vonása, amely arra hajlamosít, hogy a szokásokhoz való konzervatív ragaszkodást fenntartsa az emberek tudatában: ez a fiatalok nevelése. Az a gyermek, akinél környezetének megszokott viselkedése még nem alakult ki, annak nagy részét tudattalan utánzással sajátítja el. Sok esetben azonban a megszokottól eltérő módon viselkedik, ekkor az idősebbek korrigálják. [...] A gyermekeket folyamatosan arra ösztönzik, hogy kövessék az idősebbek példáját. Az eddig lejegyzett megfigyelések számos utalást tartalmaznak a szülők által a gyermekeknek adott tanácsokra, amelyekben a törzsi szokásainak betartására ösztönzik őket. Minél nagyobb egy szokás érzelmi értéke, annál erősebb lesz a vágy, hogy azt a fiatalok tudatába vessék. Így bőséges lehetőség adódik, hogy tudatosítsák a szabályok megszegésével kapcsolatos ellenállóképességet.” (Saját fordítás, Boas, 1939, 237).

A hasonló számos leírás alapján Jávorski (2000) fejti ki, hogy a falusi közösségekben az egyén kezdeményezésének, a kíváncsiságnak igen csekély szerep jutott, az ember

életét – már kicsi korától fogva – lépten-nyomon szabályozták a szigorú falusi életelvek, együttélési szabályok, illetve a vallásos élet kötelékei. A közösség a többi közt becsületességre, igazmondásra, valláserkölcsekre, a család iránti felelősségre, a szülők és az idősek tiszteletére tanította a gyermeket. A nevelés elsősorban a családban zajlott, de arról, hogy a gyermek egész életét a helyi közösséghez igazítsa, a falu egész népe gondoskodott, így rá is szólhattak, rá is verhettek a gyerekekre, dolgoztathatták, etethették. A közösség ítéleteitől a szülők mindig tartottak, gyermekeik rendszeres megjelenésére ezért nagy gondot fordítottak. Az erkölcs és megjelenés a paraszti társadalomban egymással elválaszthatatlanul összefonódott. A szülők lépten-nyomon tudatosították gyermekeikben a közösség ítéletét hiba esetén, például példázatokot mondtak neki a falubeliek történeteiből. A paraszti nevelés ideáljai között központi kategóriaként jelent meg az engedelmességre és a függőségre nevelés kitétele, az átlagosság eszménye, illetve az idősek tisztelete.

Burke (1991) írja le, hogy az európai mediterrán térségben azokban a falusi közösségekben, ahol a családok többsége generációk óta ugyanabban a házban él, ugyanazt a földet műveli, jogosan feltételezhető egyfajta kulturális folytonosság. Az ilyen közösségekben a szóbeli hagyományok kevesebbet változtak, és így azok a múlt megbízhatóbb forrásai. Ezekben a befelé forduló közösségekben a múltban az ismeretkincs az egyik generációról a másikra szinte semmit sem változott. Gazda (1980) hasonlóan ehhez megjegyzi, hogy a gyermek a régebbi és újabb kulturális elemeket különböző nemzedékekhez tartozó nevelői révén ismerte meg. A nagyszülő, akinek a családon belül inkább volt ideje foglalkozni a gyermekkel, a negyedszázaddal korábbi életvitel modelljét, szellemi javait adta tovább, míg a szülők vagy nagyobb testvérek akár idegenből hozott népi alkotásokkal gazdagított, de egyben fel is hígított és polgári elemekkel feltöltött kultúrát is közvetíthettek.

A szülők, nagyszülők, testvérek tudattalan kultúraközvetítő tevékenysége mellett a kortárs csoport szerepét is meg kell említeni. A gyermekek nagyon korán, néhány éves korukban bekerültek a hasonló életkorúak csoportjába, és ettől kezdve az adott életkori csoporthoz való tartozás határozta meg a társadalmi viselkedés rájuk érvényes szabályait. Növekedésük során, a szocializáció folyamatában állandóan változtak ezek a szabályok, és ez a folyamat részben a család, részben az életkori csoport keretein belül zajlott. A társadalmi viselkedés változó szabályainak egyik legfontosabb feladata az volt, hogy az azonos, vagy megközelítőleg azonos életkori, de más nemi csoportokhoz tartozó individuumokat felkészítse a felnőtt társadalomba való belépésre (Niedermüller, 1981).

A nevelkedés során az egyén tehát mindig újabb korcsoportba került. A gyerekek a legtöbb esetben egymástól, a fiatalabbak az idősebbektől sajátították el a gyermekfolklórt, dalokat és játékokat. A játék a népi dialektika jellemző példája, hiszen nemcsak szórakozás volt, hanem a felnőtt életre való felkészítés egyik módja is: a játéktárgyak nemenként eltérőek voltak, és összefüggtek a felnőtt tevékenységekkel. A lányok játéka a rongybabával felkészülés volt az anyai szerepre, mint a felnőtt nő legfontosabb feladatára, a fiúk pedig a gazdasági eszközök kicsinyített másaival játszottak. A játék során a gyerekek utánózták a felnőttek munkafolyamatait. Emellett a gyerekek már kicsi kortól besegítettek a felnőttek munkáiba, életkoruknak megfelelő feladatokat kaptak. A belenevelődés észrevétlen folyamatában készültek fel a felnőtt életre (Kresz, 1949). Laczkovits (1995) pontos leírást ad azokról a munkafolyamatokról, amelyek nemenként határozták meg a gyermekek

belenevelődési folyamatát az életkor előre haladtával, de általánosságban elmondható, hogy a gyermek nemre való tekintet nélkül, a munkába való belenevelődése révén, a családi termelőmunkában való részvétele alapján vált a család teljes értékű tagjává.

A belenevelődés eltérő módon ment végbe a különböző vidékeken, hiszen eltérőek voltak a táji, természeti, életmódbeli feltételek. Egy-egy falu kultúrája általában egységes volt, annak ellenére, hogy a faluban különböző rendű és rangú emberek laktak, más volt az anyagi helyzetük, többnyire más-más volt a foglalkozásuk. Egy település lakói sok mindenben voltak egyformák, például a gazdálkodás elveiben és eszközeiben, az építkezés rendszerében, a népviselet és díszítőművészet motívumkincsében, a mesék, dalok ismeretében. Mindezt az egyén születésétől kezdve figyelte, és felnőtt korára megtanulta, hogy a hagyományörzés terén a közösség mit vár el tőle. Ezeknek az ismereteknek a többségét senki nem írta le, szájról szájra terjedtek, mégis tudták a közösség tagjai (Németh, 1977). Az emberiség évszázadokon keresztül különféle kisebb-nagyobb rokoni és területi egységekben, családban, nemzetségben, falun, városban, tradicionális rendben élt és dolgozott. Ebben a rendben minden egyes személynek megvolt az íratlan szabályok által kijelölt helye, feladata és munkája (Kósa & Szemerkenyi, 1973). A gyermekek kulturálódásával szorosan egybefonódó társadalmasodását az életciklusonként és korcsoportonként újraszerveződő gyermekközösségekben való folyamatos részvétele könnyítette meg (Gazda, 1980).

Kresz Mária (1949) nyárszói kutatása során e kultúraközvetítési folyamatokban területi különbségeket is megfigyelt. A nevelési célokat illetően jelentős különbséget látott a polgári és paraszti nevelés között. Míg a városi családok arra törekedtek, hogy a gyermek kiválják a közösségből, legyen „különb”, bármilyen társadalmi rétegből is való, addig faluhelyen az volt a cél, hogy a gyermek minél tökéletesebben beilleszkedjen a közösségbe, a „kiválóság”, az „urizálás”, az oktatás útján történő feltörekvés vágya pedig már-már véteknek számított (Kresz, 1949, 64).

Hagyomány és enkulturáció versus szocializáció

Az enkulturáció leggyakoribb meghatározásai lehetnek: legáltalánosabb értelemben a saját kultúra elsajátítása (Kron, 2003); a kultúrjavak és kultúrtechnikák tudatos átvétele (Wurzbacher, 1974); az egyén kultúra szerinti formálása, a kulturális tudás átadása a következő generációnak a társadalmi belenevelés eszközeivel. Az enkulturáció folyamán az idősebbek biztosítják a felnövekvő nemzedéknek a személyes és szociális identitást – elsődleges nevelők révén, amely mindig a család –, másrészt önkéntelen tanulással, mintakövetéssel, részben tudatosan tanulva internalizáljuk a kultúra elemeit (Hollós, 1995).

Tomory (2004) szerint azonban árnyaltabban szükséges definiálni a fogalmat, tekintettel annak folyamat jellegére, személyes, interaktív és élményszerű voltára. Az információk kódolása és dekódolása ugyanis már a születéstől kezdve végig kíséri az embert, és ezek oda-vissza küldött, állandó jelzésekből állnak az egész élet során. Tomory szerint a család idősebb tagjai és a gyermek között olyan egyedi kommunikációs csatornák nyílnak meg, melyek más közösségre, személyekre, kultúrákra nem feltétlenül jellemzőek, és olyan tartalmak közvetítődnek, melyek szintén helyi, sőt személyes sajátosságokkal bírnak. Interakciókról van szó, verbális és

nonverbális kommunikációs folyamatokról, melyek a neveltet körül veszik, melyek által integrálják valamibe, amely maga a kultúra egésze (Tomory, 2004).

A Herskovits (1948) nevéhez kötődő enkulturáció fogalom később beépült a tudományos köztudatba és többen foglalkoztak vele, akár a szocializáció fogalmával összefüggésben is. Hammond (1975) egy konkrét kultúrába való beilleszkedést, vagyis adaptációs folyamatot ért alatta, Nahodil (1986) egy kulturális komplexumba való integrálódásként definiálja. Kezdetben a fogalom értelmezése szerint az elsajátítás a saját kultúrára vonatkozik, az életkort tekintve pedig a korai gyermekkorra. Az utóbbi évtizedek antropológiája viszont az életkort kiszélesíti, akár a felnőttkorra is kiterjeszti, tekintettel a megnövekedett mobilitásra és az élethosszig tartó adaptációs kényszerre. (pl. McMillan, 1995) Más kutatók a magzati időszakot is beleértik, amikor az anyával való harmonikus kapcsolat, annak jó közérzete már eleve a születés előtt, emocionálisan hat a közösség leendő tagjára (Tomory, 2004).

Tomory (2004) szerint tehát az enkulturáció a tanulás legszélesebb kategóriáit öleli fel, beleértve minden egyes tartalmat, amely az embert, mint kultúrával rendelkező és kultúrára képes lényt emberré teszi. Ebben az értelemben a kultúra sajátos hordozóeszközként fogható fel, amely a gyermek felnőtté válását lehetővé teszi. Mindig egy konkrét nép, közösség, csoport konkrét kultúrájáról, gondolkodásmódjáról, illetve az ahhoz kapcsolódó magatartásformákról, külső megnyilvánulásokról és belső tartalmak integrációjáról van szó ebben a folyamatban, ezért ez minden kultúrában másként zajlik. Az enkulturáció tehát egy olyan alapfolyamat, amely minden kulturális tartalmat, valamint azok elsajátítását magába foglalja, alapjai pedig a családban gyökereznek.

A kulturális minták szerepe

A téma tárgyalásakor mindenképpen meg kell említenünk Ruth Benedict *Patterns of Culture* (1934) című művét, mégpedig azért, mert ebben kifejtett elmélete jelentős hatást gyakorolt a későbbi kutatásokra. Benedict definiálta azokat a kulturális mintákat, melyek a szocializáción keresztül hatnak az egyénre. Úgy vélte, hogy az azonos kulturális jelenségek – mint a felnőtté válás, férfivá avatás, hadviselés, házasság – hasonló gazdasági helyzet és politikai berendezkedés mellett az egyes népek életében egymástól teljesen eltérő, egymásnak gyakran ellentmondó szokásokkal párosulnak. E differenciáltság értelmezésében a társadalmi hatásra helyezte a hangsúlyt, abból kiindulva, hogy minden kultúrát csak a maga rendszerében lehet megérteni, mint elemeinek összefüggő egységét. Vagyis a kultúra integrált egész, tehát részeinek egysége jellemzi. Benedict a kultúrát a hagyománnyal azonosította, amely népenként más és más formában jelenik meg, és amely magában foglalja az emberi élet eszközeit, azok használati módját, az együttélés szokásait és szellemi értékeit. Úgy vélte, valamennyi kultúra kialakít egy többé-kevésbé egységes, ám előregyártott – vagyis a befogadó számára készen kapott – mintákból álló gondolkodási és cselekvési rendszert, amely áthatja a mindennapi cselekvéseket éppúgy, mint az ünnep rítusait. Vagyis a kultúra kialakít egy bizonyos stílust, ami már jellemezhető, s ez lesz a minta, amelyhez az egyén alkalmazkodik. Minthogy szerinte minden kultúra integrált egész, amely saját alakzattal rendelkezik, a kulturális alakzatba tartozó minden egyén viseli az adott kultúra jegyeit, és annak mintája szerint viselkedik (Bohannon & Glazer, 1997). E. T. Hall (1966) amerikai antropológus úttörő kutatásait is meg kell említeni e téma kapcsán, aki elsőként tanulmányozta az

ember térbeli szükségleteit, az ő megfigyelései alapján osztották az egyének által használt távolságokat zónákra. Az enkulturációs folyamatokkal függ össze, hogy Hall kultúra-specifikus normákat azonosított különböző népcsoportoknál, ezzel együtt megfigyelte e kulturális mintázatok alkalmazásának tudattalan jellegét közösségen belül és azon kívül. Megállapította, hogy a proxemikus enkulturáció létezése csak a kultúrák közötti eltérő normák következtében válik szembevetővé.

Kulturális antropológiai értelmezésben a szociális tanulás a viselkedési formák adaptációja. (Peoples & Bailey, 1991) Whiting (1991) a szociális viselkedés sok formáját mutatja be, több kultúra megfigyelésére alapozott tanulmányaiban. Egyetemes vonásokról beszél, hasonló karakterjegyekről mindenhol a világon, az univerzális szükségletekkel és vágyakkal megindokolva azokat. Az anya–gyermek közötti interakciónak is vannak egyetemes jegyei, hisz a gyermek számára az anya az elsődleges érzelmi forrás. Whiting megerősíti, hogy emellett minden kultúra rendelkezik sajátos viselkedési normákkal, különbségek is vannak a gyermekek tanulásában, amelyek a gyermekek nemének, korának, a társadalmi szerveződésnek stb., egyszerűen a kulturális tapasztalatoknak tudhatók be. Whiting a lap és knee gyerekek példáját hozva kiemeli az idősebb gyerek, mint felügyelő szerepét a kicsik nevelésében, illetve a próbálgatás, utánzás jelentőségét. Az tehát enkulturáció inkább a családon belül biztosítja és alapozza meg a kulturális tartalmakat, a szocializáció pedig az egész társadalomra vonatkozik, közös tevékenységekkel: ünnepek, rítusok, táncok, énekek, történetek hallgatása, eljátszása stb. Az utánzás minden minta átvételénél fontos szerepet játszik (Cole & Cole, 1997; Boglár, 1998).

Kulturális beilleszkedés a társadalomba

Durkheim szociálintropológiájában nagy szerepet kapott a vizsgált téma, társadalom- és neveléstudományi értelemben is. A szocializációt egy speciálisan létrehozott kulturális alkotásnak fogta fel, a társadalom önfenntartó eszközének. (Durkheim, 1980) Ma a fogalmat elsősorban a pszichológia és a neveléstudomány használja, és a gyermeki fejlődés társas környezeti hatásainak összességét érti alatta. Az organikus folyamat lényege a társadalomba való beilleszkedés elősegítése, amely során az egyén állandó interakcióban van a társadalmi folyamatokkal. (Falus-Báthory, 1997) A szocializáció elsősorban a szabályok, normák elsajátítását jelenti, melyek okvetlenül szükségesek a társadalomba való egyéni beilleszkedéshez, illetve a társadalmi életben való hatékony részvételhez. (Bábosik, 1997) Bourdieu (2022) szerint a szocializáció a családban zajló rituális és gyakorlatias tevékenységek eredménye, e tevékenységek célja pedig az, hogy a közösség minden egyes tagjában tartósan olyan érzéseket keltsen, amelyek biztosítják az integrációt, mint a közösség létezésének és fennmaradásának feltételét.

A neveléstudomány megkülönböztet primer és szekunder szocializációt, a primer a családban, a szekunder az iskolában zajlik. (Atkinson, 1997) Ez a felosztás egybecseng a Herskovits (2003) által használt kulturálódás, illetve társadalmasodás felosztással. A családi környezet jelentős hatást gyakorol az egyén társas magatartására, a formális oktatásban megnyilvánuló attitűdjére, ilyen értelemben tulajdonképpen végig kíséri az egész életet, ezért jelentősége dominánsabb a szekunder szocializációhoz képest. A vonatkozó szakirodalom nagy része az édesanya szerepét emeli ki a szocializáció folyamatában, mások mindkét szülő szerepét dominánsnak vélik (Mead, 1930). Cole & Cole (1997), azonban számos jellemző példa felsorolásával emeli ki a testvéri

kapcsolatok fontosságát e folyamatban. Mint írják, a testvérek játéka az egyik legfontosabb szocializációs közeg, de a kisebb testvér sokat abból is, hogy a konfliktushelyzetekhez a szülők hogyan viszonyulnak, illetve hogyan kezelik a testvérek különböző életkorából adódó eltérő szükségleteket.

Le Vine (1988) kultúrantropológus különböző kultúrákat tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy alapvetően háromféle szocializációs célja van a korai gyermeknevelésnek: A legfontosabb a túlélési cél, amikor a szülők vigyáznak a gyermek egészségére és biztonságára, hogy ezzel életben maradását biztosítsák. Másodsorban a gazdasági cél valósul meg, amikor olyan készségek elsajátítására ösztönzik a gyermeket, amelyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy gazdasági szempontból eredményes és sikeres felnőtt legyen. Harmadikként a kulturális célt jelöli meg, amelynek során a közösség kulturális életének értékeit adják tovább a következő nemzedéknek. E célok Le Vine szerint hierarchiába rendeződnek, bár a gazdasági és kulturális átörökítés sorrendjével könnyen vitába szállhatunk, ha csak arra gondolunk, hogy a harmadik cél fontossága kora gyermekkorban megmutatkozik, míg a második cél csak későbbi életkorban válik létfontosságúvá. Hasonlóan vélekedik Lips (1962) is, aki a preindusztriális társadalmakra vonatkozólag utal arra, hogy a közösség minden tagjának kötelessége elsajátítani a hagyományos tudást. Erre mindenkinek egyenlő esélye van, hiszen minden gyermek a szülők állandó felügyelete alatt nő fel. A növekvő gyermeket lépésről lépésre avatják be az ősi idők bölcsességébe, hiszen már csecsemő korától mindig magával cipeli az édesanya, így részt vesz szülőjének minden mozdulatában és cselekedetében. Lips úgy véli, a legfontosabb ismeretek a létfenntartási ismeretek: „A nevelés mindig kettős célra tör: egyfelől arra, hogy a mindenkori kultúrának megfelelően átadja a létfenntartáshoz szükséges technikai ismereteket, másfelől pedig – amire sokkal nagyobb gondot fordítanak, s fontosabb is –, hogy a gyermek, a serdülő, a fiatal ember és a fiatal lány megismerje azoknak az etikai, szellemi és szociális értékeknek a lényegét, amelyek a közösségi élet alapját alkotják. [...] Az a hit, hogy ha csak egyvalaki is megszegi a törzs szent törvényeit, hanyagságával az egész közösség biztonságát veszélyezteti, a természeti népeknél az egész törzs életbevágóan fontos feladatává teszi a nevelés kötelességét.” (Lips, 1962, 262).

Összegzés

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy minden kultúrának vannak normái, melyeket tanulással, utánzással tudunk elsajátítani. Mint láttuk, a szocializációs megközelítések középpontjában fontos elem a hatás a nevelés által és a környezet elvárásainak magunkba építése. Mindkét folyamat célja a társadalmi beilleszkedés, szerepet kaphatnak bennük tudatos és tudattalan közvetítő elemek. Míg az enkulturációnak inkább a család, a szűkebb közösség a közege. Ugyanakkor a család és közösség is része egy kulturális rendszernek, annak mintázatait örökíti tovább.

Ha az enkulturációs jelenségeket vizsgáljuk, megfigyelhetjük, hogy több évszázadot átívelő változatlan folyamatról van szó, bármely kultúráról is beszélünk. Az elmúlt évtizedekben azonban törés tapasztalható a jól bevált gyakorlatokban, mivel az egyes nemzedékek szerepe a hagyományok, értékek és normák átadásában jelentős átalakuláson ment keresztül. E változásokat számos tényező befolyásolta, de leginkább az új évezredben kibontakozó információs forradalom. A társadalmi változások mára megváltozott formában szabályozzák az emberek közötti viszonyokat.

A népi kultúrában a szokások kizárólagos birtokosai, tudói a felnőttek, idősek voltak, s ezzel együtt a kultúra elemei változatlan, statikus formában öröklődtek, addig napjainkban a szokások létrehozói, birtokosai sokszor a kortárs csoportok, és e változások folytán dinamikus formát öltenek a fiatal generációk mindennapjaiban. A generációk korábbi folytonosságát, a hagyományozás folyamatát a generációk szakadozottsága váltotta fel. A fiatal nemzedék számára térben kitért a világ, azonban a hagyományos közösségek korábbi védőhálójának eltűnésével helyzetük nehezebb is lett. A minták hagyományos értékeket már alig hordoznak, szüleik, nagyszüleik nemzedékéhez viszonyítva. A kora gyermekkori közeg ma is hatással van felnőtt életünkre, értékrendünkre, ezért a nemzedékek párbeszédének fontossága, újragondolása a tudományos gondolkodásban is előtérbe került az utóbbi években, több szakterületen.

Irodalom

- A. Gergely, A. (2010). Enkulturáció. In A. Gergely, R. Papp, A. Szász, G. Hajdú, & A. Varga (Eds.), *Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon* (pp. 116–117). MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, Budapest.
- Andrásfalvy, B. (1990). *Magyar népismeret. Néprajz történészeknek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Arisztotelész. (1994). *Politika*. Fordította Szabó Miklós. Gondolat, Budapest.
- Atkinson, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. B., & Bem, D. (1997). *Pszichológia*. Osiris, Budapest.
- Bábosik, I. (1997). *A modern nevelés elmélete*. Telosz, Budapest.
- Benedict, R. (1934). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, New York.
- Boas, F. (1939). *The Mind of Primitive Man*. The Macmillan Company, New York.
- Boglár, L. (1998). Gyermek a dél-amerikai indián törzsekben. *Műhely*, 5-6, 162–164.
- Boglár, L. (2001). *A kultúra arcai*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bohannon, P., & Glazer, M. (Eds.). (1997). *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem Kft., Budapest.
- Bourdieu, P. (2002). *A gyakorlati észjárás*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Burke, P. (1991). *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Budapest.
- Cole, M., & Cole, S. R. (1997). *Fejlődéslélektan*. Osiris, Budapest.
- Durkheim, E. (1980). *Nevelés és szociológia*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Edelényi, A. (2009). *Népi kultúra. Néprajzi alapismeretek*. MMI-Mikszáth Kiadó, Budapest.
- Falus, I., & Báthory, Z. (1997). *Pedagógiai Lexikon*. Keraban, Budapest.
- Gazda, K. (1980). *Gyermekvilág Esztelneken*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Hammond, P. B. (1975). *Cultural and Social Anthropology. Introductory Readings in Ethnology*. Macmillan, New York-London.
- Herskovits, M. J. (1955). *Cultural Anthropology: An Abridged Revision of Man and His Works*. Knopf, New York.
- Herskovits, M. J. (1948). *Man and His Works. The Science of Cultural Anthropology*. Alfred A. Knopf, New York.
- Herskovits, M. J. (2003). Az antropológia: az ember tudománya. In A. Gergely (Ed.), *Ember-, erkölcs- és vallásismeret* (pp. 58–135). Fővárosi Pedagógiai Intézet, Budapest.

- Hall, E. T. (1966). *The Hidden Dimension*. Doubleday, New York.
- Hollós, M. (1995). *Bevezetés a kulturális antropológiába*. Szimbiózis, Budapest.
- Jávor, K. (2000). A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In Sárkány M. & Szilágyi M. (Eds.), *Magyar néprajz VIII* (pp. 601–692). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kirshner, D., & Meng, L. (2011). Enculturation and acculturation. In *Encyclopedia of the Sciences of Learning*. Springer Publishing, Berlin.
- Kósa, L., & Szemerényi, Á. (1973). *Apáról fiúra*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest.
- Kresz, M. (1949). A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. In Ortutay Gy. (Ed.), *Néprajzi tanulmányok* (pp. 53–92). Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézet, Budapest.
- Kron, F. W. (2003). *Pedagógia*. Osiris, Budapest.
- László, M., & Kósa, É. (2010). *A média hatása a gyerekekre és a fiatalokra*. Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat, Budapest.
- Le Vine, R. A. (1988). Human Parental Care: Universal Goals Cultural Strategies, Individual Behavior. In R. A. Le Vine, P. M. Miller, & M. M. West (Eds.), *Parental Behavior in Diverse Societies* (pp. 1–22). Jossey–Bass, San Francisco.
- Lips, J. (1962). *A dolgok eredete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Mead, M. (1930). *Growing Up in New Guinea: A Comparative Study of Primitive Education*. Blue Ribbon Books, New York.
- McMillan (1995). *Dictionary of Cultural Anthropology*. New York.
- Nahodil, O. (1986). Az enkulturációs folyamatok problematikája a nemzetiségi kutatásban. In Eperjessy E. & Krupa A. (Eds.), *A 3. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya, Békéscsaba.
- Németh, I. (1977). Belenevelődés. In Ortutay Gy. (Ed.), *Magyar Néprajzi Lexikon 1* (pp. 243–244). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Niedermüller, P. (1981). A családi élet szokásai és a társadalmi viselkedés szabályai a Zempléni-hegyvidéken. In *Néprajzi Tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről* (pp. 295–310). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai X., Miskolc.
- Quintilianus (1913). *Szónoklattan*. Prácser Albert fordítása. Franklin Társulat, Budapest.
- Platón (1984) összes művei. I-III. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Plinius, Ifjabb (1981). *Levelek*. Európa Kiadó, Budapest.
- Tomorri, I. (2004). Enkultúráció-szocializáció-nevelés elméleti és gyakorlati oldalról. Fogalmak és példák Afrikából dióhéjban. In A. Gergely & Kemény M. (Eds.), *Motogoria: Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára*. MTA Politikai Tudományok Intézete Könyv Kiadó Kft.–ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport, Budapest.
- Pukánszky, B. (2013). *Pedagógiai eszmetörténet*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sárkány, M. (1982). Szocializáció. In Ortutay Gy. (Ed.), *Magyar Néprajzi Lexikon V* (p. 69). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szilágyi, M. (2009). *Paraszti hagyomány és kényszermodernizáció: Közelítések a néprajzi változásvizsgálathoz*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Tarján, G. (1991). *Folklór, népművészet, népies művészet: Bevezetés a népművészeti jelenségek tanulmányozásába*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Vasas, S. (1993). *A kalotaszegi gyermek: A személyiségfejlődés hagyományai Kalotaszegen*. Kráter Kiadó–Colirom Rt., Budapest.

- Vehrer, A. (2022). A hagyomány fogalmának filozófiai, kultúrantropológiai és néprajzi megközelítései. *Kultúratudományi Szemle, 4(3-4)*, 28–39.
- Whiting, B. B. (1991). *Children of Different Worlds: The Formation of Social Behavior*. Harvard University, Cambridge.
- Wurzbacher, G. (1974). *Sozialisation und Personalisation*. Enke, Stuttgart.

Slezák-Bartos Zsuzsanna

A TELEPÜLÉS ÉS TELEPÜLÉSFILOZÓFIA ÉRTELMEZÉSÉNEK EGYÉNI MEGKÖZELÍTÉSEI, HAGYOMÁNYOS ÉS ÚJSZERŰ GONDOLATVILÁGA

Bevezetés

A település a társadalomtudományok fogalmi körében, meghatározott területen található emberi lakossággal rendelkező települési egységet jelent, amely gazdasági, társadalmi és kulturális tevékenységek színterévé válik. A település kialakulása és fejlődése során különböző tényezők, mint például valamely települések iránti lojalitás, az erőforrások hozzáférhetősége, a gazdasági tevékenységek és a társadalmi intézmények szerepe közrejátszanak. A település egy területi egység, amely magában foglal épületeket, infrastruktúrát és földterületet, ahol emberek laknak, munkát végeznek és közösséget alkotnak. Jellemzően rendelkeznek tehát olyan infrastruktúrával, mint például épületek, közlekedési rendszerek, víz- és energiaellátás, valamint közösségi és kulturális létesítmények (Berényi, 2003).

A települések különböző méretűek lehetnek, és különböző szervezeti struktúrával rendelkezhetnek, az emberi élet és társadalmi kapcsolatok központi helyszínei, ahol a lakosság számos tevékenységet végez, közösségeket alkotnak és identitásukat formálják.

A kisebb közösségekben az erkölcsi és vallási kontroll erősebben működik, mint az urbanizált nagyvárosokban vagy a globális tereken, internetes platformokon. Ugyanakkor egy város életében kihívást jelent a virtuális világ felgyorsulása, ezáltal a gondolkodásmód átalakulása; ez természetesen újabb elméletek, filozófiai és etikai megközelítések megjelenésével jár együtt (Sós & Szécsi, 2016). „Az emberek városa” mint képzeletbeli virtuális arcai, az arcok nem a pusztán képzelődés termékei, hanem a város, a civilizáció és az ember nembeliségének „láthatatlan”, de nagyon is valóságos metszetei, a távollévő álomképei, amik a valóság mélyebb dimenzióit tárják fel, miként a versek, egy dal, egy mozdulat vagy illat, és amik néha pontosabb képet adnak a jelenségről (Calvino, 2012).

Az ember közösségről alkotott fogalmát erőteljesen meghatározzák a közvetített kommunikációhoz köthető közösségi élményei. A modernitás korának embere ezért az elvont társadalmi kapcsolatoktól megkülönböztetett közösségiség meghatározásakor még erőteljesen épített a lokalitásra, a helyhez kötöttségre és a primér kommunikációs csoportokhoz való kötődés elvére. A közösségiségről alkotott képzet erőteljesen kötődik a lokális csoportokhoz való tartozás élményéhez, mely a családi, illetve más kisebb társadalmi csoporton belüli közvetlen kommunikációs viszonyok jelentőségére utalnak (Szécsi, 2014).

Települések fogalmi körének hagyományos és újszerű megközelítései

A települések fogalmi körét hagyományosan a funkcionalitás nyomán értékelhetjük, élnek és dolgoznak-e emberek a területén, vagy elsődlegesen például az ipari tevékenység folytatása a cél. A lakóövezetek funkciója ellátni a rezidensek lakhatási

igényeit, biztosítani a mindenki számára könnyen elérhető minőségi közszolgáltatásokat, így például boltok, iskolák, egészségügyi intézmények elérését, szolgáltatások igénybevételét. A településközpontot lakóövezetek és ipari területek veszik körül, mely terület általában minél kisebb az adott településen annál relevánsabb szerepet tölt be a lakosok helyi életében, hiszen itt koncentrálnak a kereskedelmi és szolgáltatási tevékenységek, a boltok, bankok, posták, piacok és a kulturális intézmények. A történelmi településközpont helyszínén a kialakulásakor létrehozott épületek találhatóak, melyek általában turisztikai célpontok és kulturális örökségek. A településfejlesztés céljainak középpontjában prioritás a települések gazdasági, társadalmi és környezeti fenntarthatóságának javítása, és a települések lehetőségeinek maximalizálása a jobb életminőség biztosítása érdekében.

Az elmúlt évtizedekben az urbanizáció, az életmód és a technológiai fejlődés hatására sok új fogalmat vezettek be a településekkel kapcsolatban. Megjelentek az okos városok a modern technológiai fejlesztésekkel, melyek alkalmazásával hatékony és fenntartható városi életet biztosítanak az ottélőknek. Az okos városok célja az energiahatékonyság, az intelligens közlekedés, az okos megoldások, a digitális infrastruktúra és az életminőség javítása. A zöld városok fogalmi körében elsősorban a környezetvédelemre és fenntarthatóságra összpontosítanak. Alapvető célja a településen élőknek és a vezetőknek a környezeti hatások minimalizálása, a zöld területek, a fenntartható energiaforrások és a környezetbarát közlekedés előmozdítása. A közösségi város fogalmának értelmezése külső kontextusban tehető meg, így például egy város (közösségi) önkormányzás jelentésében az önkormányzás joga, a legáltalánosabb feladat- és hatáskör és megilleti a település élőket, azok közösségét, így a településen a képviselőtestület, bizottságok, polgármester, részönkormányzatok, kisebbségi önkormányzatok általános hatáskörei rögzítettek (Csefkó, 2008). Közösségi sportvárosokban a cél a rendszeres testmozgás szükségességének hangsúlyozása. Információkkal segítik az ottélőket elérhető, ingyenes közösségi sportlehetőségeket illetve helyi közösségi sporteseményeket, kedvezményeket nyújtanak, közvetítenek. A közösségi települések a helyi közösségekre és az emberi kapcsolatokra összpontosítanak, alapvető céljuk az életminőség javítása, a helyi gazdaság fejlesztése és a helyi kultúra és örökség megőrzése (Calvino, 2012).

Települések kialakulásának okai

Az urbanizáció jelentésében maga a szó a latin „urbs” város jelentésből indulunk ki és kettős meghatározással, városodásként és városiasodásként értelmezhetjük. Magyarországon a települések kialakulásnak kezdeti lépéseit a királyi várak valamint a püspöki székhelyek adták (pl. Esztergom, Győr, Székesfehérvár, Veszprém, Vác, Kalocsa). Egyéb települések létrejötte és megerősödése vált lehetővé a kereskedelmi útvonalak mentén, ahol vásárvárosok jöttek létre, alapították azokat a sík- és hegyvidékek találkozási vonalán (pl. Sátoraljaújhely, Miskolc, Eger, Gyöngyös) További életközösségek, települések szerveződtek folyami átkelőhelyeknél (pl. Komárom, Pest, Szeged), továbbá a nemzetközi kereskedelem szintén hatással volt egyes városok fejlődésére (pl. Sopron, Szombathely, Kőszeg). A közlekedés további fejlesztése, a vasúthálózat kiépítése előmozdította néhány település térnyerését (pl. Szolnok, Békéscsaba, Dombóvár, Hatvan), illetve a természeti erőforrások kedvező rendelkezésre állása és az ipari

fejlődés okán (pl. Tatabánya, Salgótarján, Ózd) „új ipari” városok kialakítására került sor (pl. Dunaújváros, Kazincbarcika, Tiszaújváros) (Dobos, 2002).

Jellegzetes magyar várostípust a mezővárosok jelentették, melyek nagy lélekszámú települések, általában alföldi városokból alakultak ki. A lakosság növekvő paraszti-polgári réteggel jellemezhető, a települések központja városias, míg utcáik többsége falusias jellegű volt (pl. Mezőtúr, Karcag, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Kiskunhalas) (Dobos, 2002).

„1886-tól az 1886. évi XXI. és XXII. tc. szabályozása alapján kétféle jogállású várost különböztettek meg, a törvényhatósági joggal felruházott várost, valamint a megyei várost.

1945 után a tervegátdolgozás bevezetésének részeként, az állami és az önkormányzati igazgatás egyesítésével a tanácsrendszert erősen központosított, hierarchikus intézményként szervezték meg, ami a városok tényleges önállóságának elvesztésével járt. Az 1953-ban történt politikai irányvonalbeli változás vezetett a második tanács törvény (1954. évi X. törvény) megalkotásához, amely a városok jogállását és irányítási kapcsolatait alapvetően megváltoztatta. Megszüntették a városok járási irányítását, és a korábban is speciálisan szabályozott főváros és négy megyei jogú város kivételével – járási jogkörrel – a megyei tanácsoknak rendelték alá.” (Dobos, 2002)

Az 1960-as évektől szoros kapcsolatokat alakítanak ki a városok és a vonzáskörzetükbe tartozó községek között, melynek következménye volt a városkörnyéki igazgatás. Ennek okán a vidéki települések először 1969-ben kerültek városi irányítás alá (Wiener, 1982) 1971. évi I. törvényben értelmezték először a városkörnyéki község fogalmát, hivatalosan azonban 1984. január 1-jétől vezették be a városkörnyéki községet, mely a járási hivatalokat az segítette az igazgatási tevékenységben (Kara, 1996). A rendszerváltozás időszakában az újabb lényegi változást a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény, az Ötv. jelentette, mely lehetővé tette a lakosságszámtól és területi nagyságtól független települési önkormányzati státuszt elnyerését minden önálló léttel bíró településnek.

Települések vonzerőinek filozófiai szempontú jellemzése

A vonzerők mennyisége és minősége alapjaiban meghatározza egy-egy turisztikai termék fejlesztési lehetőségeit. A turisztikai vonzerők jelentős része potenciálisan veszélyeztetett természeti vagy kulturális értékek minősül. Számos területen általános jelenség a desztinációk túlterheltsége a turisztikai kereslet térbeli és időbeni koncentrációja miatt, ami sokszor eléri vagy meghaladja a fenntarthatóság határát (Dávid et al., 2007).

A vonzerő-leltár elkészítése a kínálat kialakításának az alapja, alapvetően két csoportba sorolhatjuk őket: természeti és nem természeti, azaz ember alkotta vonzerők. *„A felelősségteljes turizmus minimalizálja az idegenforgalomnak a természeti, társadalmi és kulturális környezetre gyakorolt negatív hatását.”* (Goodwin, 2007).

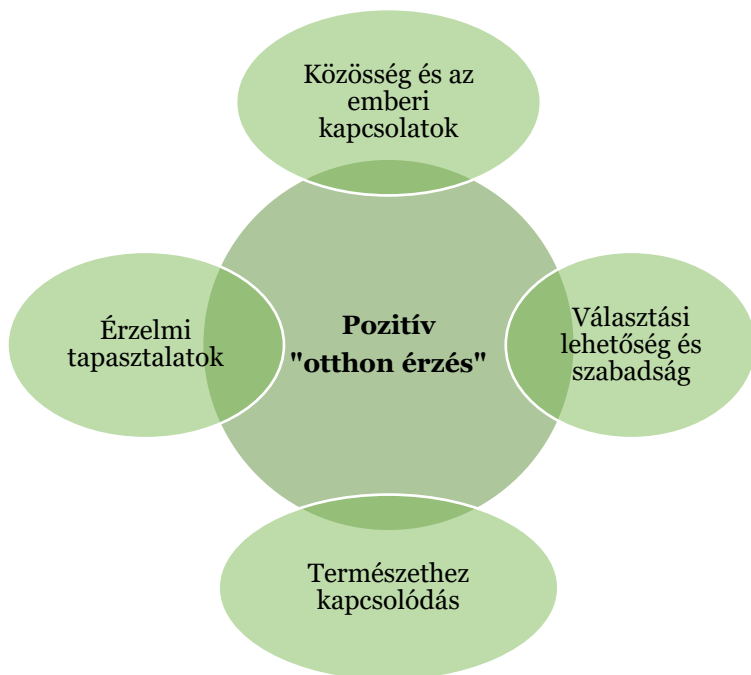
A cél elérésének tükrében nagyobb gazdasági bevételt generál a helyi lakosság számára, és munkakörülményeik javításával segíti jólétük fokozását. A felelősségteljes turizmus pozitívan járul hozzá a természeti és a kulturális örökség, valamint a környezet sokszínűségének megőrzéséhez. A közvetlenebb kommunikáció által egyedi, különleges élményeket ad, így a turisták számára jobban érthetővé válik a turizmus okozta kulturális és környezetvédelmi problémák fontossága, valamint hozzájárul a turisták és a vendéglátók egymással szembeni tiszteletének kialakulásához (Gonda, 2016). Egy adott település vonzereje az egyén számára egyedi lehet, hiszen mindenki más érdeklődési körrel, preferenciákkal és célkitűzésekkel rendelkezik. A települések vonzerejét sok tényező befolyásolja, így például a földrajzi elhelyezkedés, kulturális és történelmi örökség, természeti környezet, infrastruktúra, közösség jellege és barátságossága. Egy város akkor lehet sikeres, ha ezeket a vonzerőket összehangolják és megteremtik azokat a lehetőségeket, amely által az egyént – lakosokat, üzletembereket, turistákat – adott területre csábítják és hozzájárulnak a gazdasági és társadalmi fejlődésükhöz.

Releváns tényező a földrajzi elhelyezkedés, hiszen egy jól megközelíthető település, könnyű hozzáférést biztosítva több látogatót vonzhat. Például egy város, amely közel található repülőtérhez vagy fő közlekedési útvonalakhoz, könnyebben elérhetővé válik a turisták számára. A kulturális és történelmi örökség mint vonzerő kapcsán a gazdag történelmi és kulturális intézményekkel ellátottságot lehet megemlíteni, mely érdekes és izgalmas élményt nyújthat a látogatóknak. Történelmi látnivalók, régi épületek, műemlékek, múzeumok és kulturális események mutatják be a település történelmét és identitását. Lehetővé teszik a turisták számára, hogy megismerjék a település kulturális örökségét, ezáltal gazdagítják az emberek élményeit, hozzájárulnak a település hírnevének növeléséhez, és a helyiek számára is értékes erőforrást jelentenek. A természeti környezet fontos helyet foglal el egy település vonzerőleltárában, az egyedi szépségű tájak, nemzeti parkok, tengerparti helyszínek vagy hegyvidékek lenyűgöző lehetőségeket nyújtanak a látogatóknak. Ezen természeti szépségek felfedezése, a friss levegőn való kirándulás vagy a különleges élővilág megismerése vonzó lehet az emberek számára. Az infrastruktúra, beleértve a szálláslehetőségeket, éttermeket és szórakozási lehetőségeket, szintén jelentős szerepet játszanak a települések megítélésében. A helyi lakosok és a turisták szeretnek olyan helyeken időzni, ahol kényelmesen megszállhatnak, jó minőségű ételt fogyaszthatnak és szórakozási lehetőségeket találnak. A helyi kulturális események, fesztiválok és közösségi rendezvények lehetőséget nyújtanak, hogy közelebb kerüljenek egymáshoz és közös élményeket gyűjtsenek. Ha a helyi közösség jellege és vendégszeretete által kellemes és barátságos légkört találnak az turisták és az odalátogatók, akkor valószínűbb, hogy visszatérnek vagy hosszabb időre ott maradnak adott területen. A település gazdasági stabilitása, munkalehetőségek, valamint az oktatási és egészségügyi intézmények minősége is befolyásolhatja a vonzerőt. A minőségi szolgáltatást kínáló iskolák, egyetemek és kutatóintézetek vonzzák a tehetséges diákokat és kutatókat a településre. Az egészségügyi intézmények, kórházak és klinikák garantálják a lakosság egészségügyi ellátásának biztonságát, a szolgáltatások minősége hozzájárul az adott település vonzerejének megítéléséhez.

Gondolatok a városi és falusi élet értelméről és jelentőségéről

A közösség és az emberi kapcsolatok, a választási lehetőség és szabadság, az érzelmi tapasztalatok, valamint a természethez való kapcsolat mind hozzájárulnak az egyének boldogságához, fejlődéséhez és értelmes életéhez. A települések vonzerői nemcsak külső tényezők, hanem belső értékek és tapasztalatok, amelyek segítenek az egyén saját élete értelmének és céljának megtalálásában (1. ábra).

A városok és falvak a társadalmi kötelek központi helyszínei, ahol az emberek találkozhatnak, kommunikálhatnak és egymásra hatást gyakorolhatnak. A közös értékek, hagyományok és kultúrák megosztása a közösségi élet alapja, az emberek együttműködhetnek, támogathatják egymást és közösségben élhetnek. Az emberi kapcsolatok és a közösségi élet fontos szerepet játszanak az egyének boldogságában és értékteremtésében. A települések különböző lehetőségeket és szolgáltatásokat kínálnak az embereknek, szabadon választhatnak, hogy hol éljenek, milyen munkát vállaljanak, milyen kulturális és szórakozási lehetőségeket használjanak. A választás és a szabadság lehetőséget ad az egyéneknek arra, hogy alakítsák saját életüket, és kifejezhessék az egyedi igényeiket és vágyaikat. A városi környezetben a sokszínűség és az eltérő életstílusok jelenléte inspiráló és izgalmas lehetőségeket kínál. A városok és falvak sokszínűsége és vibráló energiája olyan élményeket kínál, amelyek az ottélők érzelmi és szellemi fejlődéséhez járulhatnak hozzá. Az épített környezet, az utcák, a parkok és a közösségi terek stimulálják az érzékeket és hozzájárulnak a szépség és harmónia élményéhez. A kulturális események, a művészeti előadások és a helyi gasztronómia szintén gazdag, egyedi tapasztalatokat kínálnak, mely élmények fontosak az emberi boldogság és elégedett étellel való kapcsolódás szempontjából. A természeti környezet, a parkok, a zöld területek és a természeti vonzerők kapcsolata az emberrel elengedhetetlenül fontos az emberi létezés szempontjából. A természethez való kapcsolat lehetővé teszi az egyén számára a harmóniára és az egységre való törekvést, és emlékeztet bennünket arra, hogy részei vagyunk egy nagyobb ökoszisztémának.

1. ábra: A pozitív „otthon érzés” összetevői

Forrás: saját összeállítás

A gyönyörű tájak, hegyek, tavak, folyók és tengerpartok vonzzák a látogatókat és biztosítják a helyiek számára a kellemes környezetet. A zöld területek, parkok és kertek lehetővé teszik a kikapcsolódást és a rekreációt. A természeti szépség tehát nemcsak esztétikai értékkel bír, hanem ökológiai és fenntarthatósági előnyökkel is jár. A tiszta levegő és a természetes környezet hozzájárul a helyi lakosok egészségéhez és jóllétéhez.

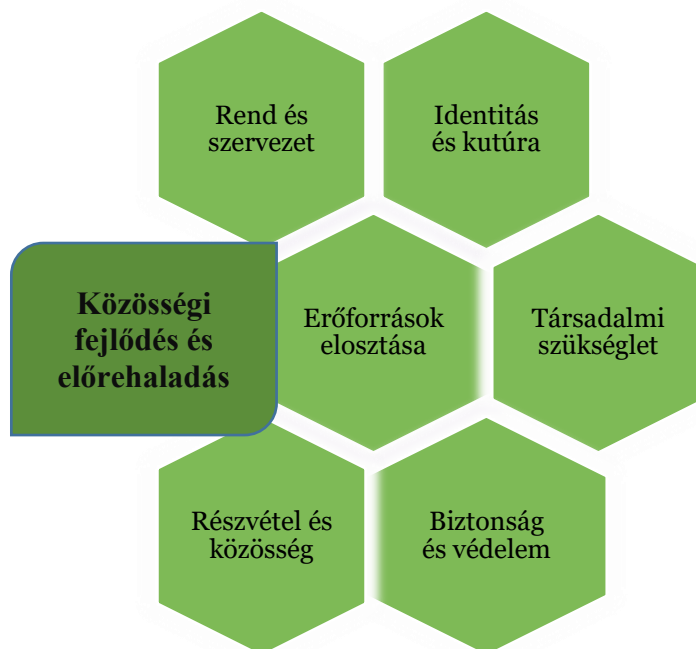
Az otthon, a közösség, a természettel való kapcsolat, a kulturális gazdagság, az életminőség és a boldogság alapvető tényezők, amelyek lehetővé teszik az egyén számára, hogy teljesebb és értelmesebb életet éljen. Az otthon nem csupán egy hely, hanem az identitásunk és az önazonosságunk alapja. Ez a hely, ahol megtapasztaljuk a biztonságot, a hovatartozást és a stabilitást. A települések olyan otthont teremtenek, ahol az emberek kapcsolatokat építenek, életüket élvezik, és ahol a közösségi élményekkel gazdagodnak. Ezt az „otthon érzés” erősíti a települések vonzerejét és jelentőségét az egyén tudatában, megítélésében.

Települések alapelvei, működésének filozófiai és társadalmi szempontjai

A városi tér szerkezete és az emberi létmód vonatkozásában betöltött szerepe a posztmodern társadalmi folyamatok hatására lényegi változásokon megy keresztül. A térszerkezet fizikai átforgalmazásával párhuzamosan a város társadalmi aspektusai is átalakulnak. A városi létmód egésze a posztindusztriális társadalom elveihez igazodik: a hagyományos kereteket és az ezek mibenlétére irányuló kérdésfeltevéseket az

újszerű társadalmi körülmények által kijelölt szabályok, illetve értelmezési lehetőségek váltják fel (Tóth, 2018).

Egy település azáltal válik településsé, hogy egy adott helyre és környezetre költöznek vagy telepednek le emberek. A település kifejezés mögött számos filozófiai és társadalmi szempont állhat, amelyeket érdemes megvizsgálni. (2. ábra)

2. ábra: A település értelmezésének filozófiai és társadalmi szempontjai

Forrás: saját összeállítás

Társadalmi szükséglet a közösségi lét, – az emberek alapvetően társasági lények, és az együttélésre való igényük miatt alakulnak ki települések. Olyan közösségek jönnek létre, ahol az emberek együtt élnek, munkálkodnak, és kölcsönhatásba lépnek egymással. A településeknek az egyik fő funkciója a biztonság és a védelem nyújtása, mely okán az emberek hajlamosak csoportokba tömörülni, ezáltal képesek jobban megvédeni magukat az esetleges veszélyektől. Lehetővé válik az egyén számára, hogy részei legyenek egy közösségnek, ahol megoszthatják gondolataikat, érzéseiket, tapasztalataikat és egymásra támaszkodhatnak. A települések kialakítása és fenntartása egyfajta rendet és szervezettséget igényel. A működtetett intézmények és szabályok hozzájárulnak ahhoz, hogy a településen élők harmonikusan és hatékonyan együtt tudjanak működni. Az önkormányzatok fontos szerepet játszanak az erőforrások elosztásában és a gazdasági tevékenységek megvalósításában. Az emberek azért költöznek különböző területekre, hogy hozzáférjenek az általuk szükségesnek tartott erőforrásokhoz. A települések hozzájárulnak az egyének és a közösségek identitásának és kulturális örökségének kialakításához; sajátosságai, történelme és kultúrája határozza meg az ottélők életmódját és értékrendjét. Végül soron a közösségi fejlődés és előrehaladás teszi lehetővé települések számára azt a lehetőséget, hogy az

ott élő és dolgozó emberek közötti együttműködés, tudásmegosztás és innováció révén miképpen képesek tovább fejlődni és prosperálni.

Településfilozófia egyéni megközelítései, megállapításai

A települések filozófiai alapelvei összefonódnak a társadalomfilozófiával és az etikával. A legfontosabb alapelvek átfogó képet adnak arról, milyen értékek és elvek irányítják a településekkel kapcsolatos gondolkodást. Fontos megérteni, hogy különböző társadalmi és kulturális kontextusokban eltérő az értelmezés, a konkrét települések közösségei eltérő értékekre és prioritásokra építhetnek. (3. ábra).

3. ábra: Legfontosabb alapelvek a településekkel kapcsolatos filozófiai gondolkodásban

Forrás: saját összeállítás

A településfilozófiában hangsúlyos szerepet kap a közösségi részvétel alapelve, vagyis minden a településen élőknek joga és felelőssége van részt venni a közösség életében és döntéseiben. Az aktív részvétel elősegíti a közösségi összetartást és a kölcsönös támogatást. Kiemelt szempont az igazságosság és az egyenlőség elvének érvényesítése a településen. Minden lakosnak egyenlő hozzáférést kell biztosítani az erőforrásokhoz, a lehetőségekhez és a közszolgáltatásokhoz. Az igazságosság és az egyenlőség elvének biztosítása elősegíti a társadalmi stabilitást és az egyenlő esélyeket teremt mindenki számára. A településeknek felelősséget kell vállalniuk a környezetükért, és olyan gazdasági és társadalmi gyakorlatokat kell kialakítaniuk, amelyek fenntarthatók hosszú távon. A környezeti erőforrások megóvása és a környezeti károk minimalizálása kulcsfontosságú az életminőség biztosításához és jövőbeli generációk jólétéhez. Továbbá olyan környezetet kell teremteni, ahol a különböző kultúrák, vallások és más életmódot folytató csoportok békésen és kölcsönösen tiszteletben tudnak élni. Az elfogadás és a sokszínűség támogatása gazdagabb és harmonikusabb közösségi életet eredményez. A boldogság és az életminőség elősegítése a települések legfontosabb céljai közé tartoznak, mely azt is jelenti, hogy lehetőséget kell biztosítani az ottélőknek kibontakoztatni tehetségüket, megvalósítani vágyaikat és érvényesülni a közösségben.

A tudományfilozófia irányzatainak egyéni elemzése települések tekintetében

Szociálkonstruktivizmus (Konstruktivizmus)

A konstruktivista vagy szociálkonstruktivista irányzat a tudományt specifikus társadalmi jelenségként fogja fel és próbálja leírni. A tudományos és technikai tudást, a tudományos tevékenységet, a tudomány és technika intézményrendszerét a társadalmi rendszer egyéb elemeivel kölcsönhatásban lévőnek képzei el. (Ropolyi, 2000a) A szociálkonstruktivista megközelítés szerint a települések, mint társadalmi intézmények, társadalmi konstrukciók mentén értelmezhetők. A települések nem csupán földrajzi helyek, hanem az ottélők által kialakított és fenntartott szerveződések, amelyeknek jelentőséget és értelmet adunk a közös társadalmi gyakorlatok és jelképek révén. Ebben az értelemben a települések letelepedési pontok, amelyek lehetővé teszik a társadalmi interakciókat és az emberi tevékenységek koordinálását. A szociálkonstruktivizmus a társadalmi valóság megértését és jelentését vizsgálja, valamint rögzíti a társadalmi kölcsönhatások és a kulturális kontextus szerepét az emberek értelmezésében és értékrendjében, hangsúlyozza, hogy a települések nem objektív entitások, hanem társadalmi konstrukciók. A települések meghatározása a nyelvi és szimbolikus reprezentációkon keresztül történik, melyen keresztül értelmezhetővé válik a helyi lakosok és más érintett felek számára a társadalmi hierarchiák és a hatalmi viszonyok működése. A településeken élők identitásának formálására, a közösségi szocializáció, az ottani életmód, a közösségi háló és az intézmények mind befolyásolják az emberek értékeit, normáit és életmódját, és hozzájárulnak a település kulturális kifejezéseinek, vallási hagyományainak, nyelvi sokszínűségének és társadalmi normáinak alakításához. A helyi intézmények, a gazdasági szereplők és más társadalmi erőforrások eloszlása, a szociális egyenlőtlenségek hatással vannak a helyi lakosok lehetőségeire és társadalmi státuszára. A hatalmi viszonyok meghatározzák az egyén hozzáférését a döntéshozatali folyamatokhoz és a település erőforrásaihoz. A társadalmi kötődések releváns szerepet játszanak az emberek életminőségében és jólétében. A közösségi kapcsolatok által lehetővé válik az egyén számára egy olyan támogató és segítő hálózat kiépítése, – a baráti és családi kapcsolatok, közösségi csoportokban való részvétel, – mely lehetőséget ad az érzelmi támogatásra, az információk megosztására és az esetleges nehézségek közös megoldására.

Fenomenológia

A fenomenológiai gondolkodásmód az ember és az emberi létmód értelmezésének sokféle változatával foglalkozik. Ezen világfelfogás szerint a tudományos tevékenységet a mindennapi élet közegében, annak összetevőitől lényegében elválaszthatatlanként, alapvetően a mindennapi életben gyökerező szokások és tradíciók által formálnak tekintik; konkrét, történeti és véges horizontok látókörében tanulmányozza (Ropolyi, 2000b). A fenomenológiai megközelítés az egyéni tapasztalatot és élményt hangsúlyozza, vagyis azt, hogy az egyén hogyan éli meg az adott településen az életét, identitását és az ottani környezetet. A település adottságai, a vonzerők által szerzett élmények befolyásolják gondolkodásunkat, érzelmeinket és életmódunkat. Például egy kisvárosi közösség tagjai esetében a település környezete, társas kapcsolatok és kulturális jelenségek által formált jelentéseken és élményeken keresztül alakítható a

gondolkodásmód és az identitás. Különleges jelentést tulajdonítanak a kisvárosban található tárgyaknak és helyeknek, így a helyi emlékművekre, épületekre vagy más helyszínekre fókuszálnak, amelyek fontosak a lakosság történelmi, hagyományőrző tudatosságában és a település identitásában.

Politikai filozófia

„A politikai filozófiának, akárcsak általában a filozófiának, már ókori kezdetektől fogva meggyőződése, hogy a hiedelem és a tudás között alapvető különbség van, s e különbség nyugtalanító tudata teremti és élteti máig is a politikai filozófiát.” (Strauss, 1959). Mindenfajta politikai tudást vélemények öveznek, melyek össze is fonódnak: hitekkel, előítéletekkel, találgatásokkal és más fogalmakkal. Mindenkinek van némi tudása a rendőrségről, az adókról, a parlamentben folyó tevékenységről, de ez a tudás rendszerint ingatag, bizonytalan. A politikai filozófia viszont következetes és fáradhatatlan erőfeszítés arra, hogy a politikai kérdésekre vonatkozó ingatag vélekedéseket vagy hiteket szilárd tudással váltsa fel (Demeter, 2017). A politikai filozófiai megközelítés tehát azt vizsgálja, hogyan szerveződik és működik a társadalom politikai és jogi intézményrendszere a településeken. A települések politikai egységek, ahol döntéshozatal történik, és ahol az emberek részt vesznek a közösségi életben, politikai szerepük és szerveződésük filozófiai kérdéseket vet fel a hatalom elosztásáról, a részvételről és a társadalmi igazságosságról. Jobban megérthetjük adott település megfigyelése révén, hogy hogyan működik a településpolitika, azáltal, hogy milyen politikai elméletek és eszmék érvényesülnek, milyen hatalmi viszonyok és politikai intézmények határozzák meg a döntéshozatali folyamatokat. Továbbá képet kaphatunk a városi önkormányzat, a bizottságok és a közösségi fórumok működéséről és nyitottságáról a helyi lakosok részvételi lehetősége kapcsán. Ezen képviseleti lehetőségek nyomán a település helyi kérdései és kihívások segíthetik a lakosság politikai preferenciáit és prioritásait.

Ökológiai filozófia

A környezeti problémákkal való napi szintű szembesülés, és ebből adódóan a környezettudatosság erősödése általános globális trend. Az emberek a mindennapi életüket igyekeznek úgy szervezni, hogy magatartásuk és döntéseik minél kisebb környezeti hatással járjanak (szelektív hulladékgyűjtés, környezetbarát termékek vásárlásának preferálása, felesleges fogyasztás visszafogása, egyszer használatos, eldobható termékek használatának mellőzése, energiatakarékos megoldások és megújuló energiaforrások alkalmazása a háztartásban, környezet- és természetvédő szervezetek támogatása) (Raffay, 2019). Az ökológiai gondolkodás abból indul ki, hogy a természet és az ember világa nem választható szét, hanem ugyanazon alapelvek szerint, egymással kölcsönös összefüggésben működnek, végső soron egyetlen valóság két, a modernitásban mesterségesen "világokká" elkülönített aspektusát alkotják pusztán. Ennek okán azzal a kihívással kell szembenéznünk, hogy a jövő filozófiai és tudományos nézetei, a mindennapi tevékenységeink mind a természetnek, mind az embernek igazságot szolgáltatassanak (Karsai, 2003). Az ökológiai filozófiai megközelítés a településeket az ember és a környezet kapcsolatának szempontjából vizsgálja. A települések nem csak emberi közösségeket jelentenek, hanem részei a természeti környezetnek, figyelembe kell venni a természeti környezet és az emberi tevékenység összefüggéseit. Hangsúlyozza a természeti környezet értékét és fontosságát, valamint azt a lehetőséget, gondolkodásmódot, hogy a településen élők

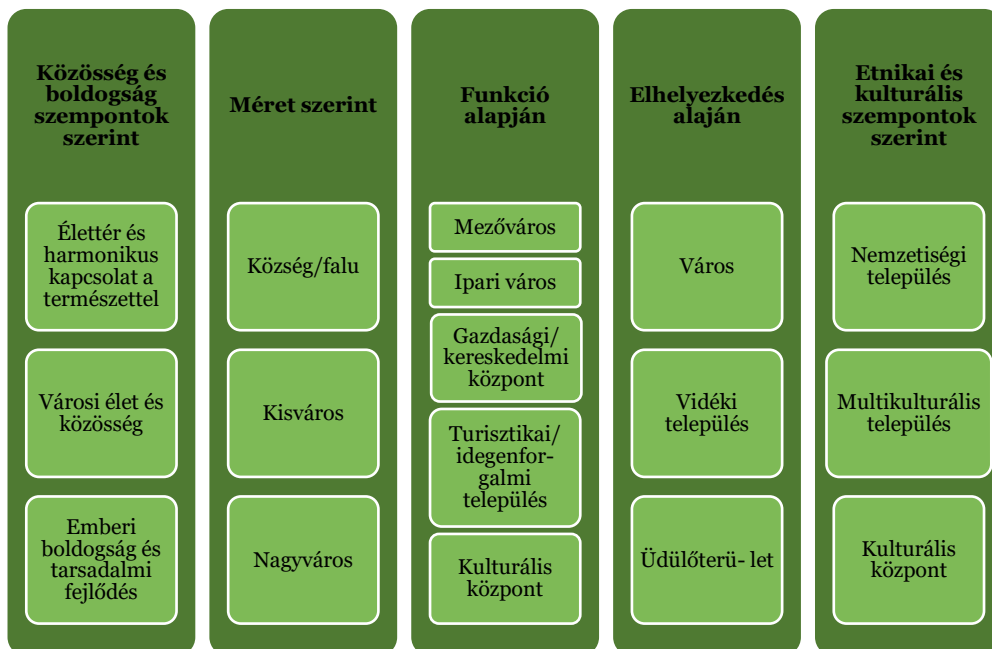
hogyan válhatnak tudatosá és érzékenyebbé a környezeti hatásokra, és hogyan tudják csökkenteni a környezeti terhelést.

Települések hagyományos és újszerű csoportosítása filozófiai vetületben

Hagyományos megközelítések

Közösség és boldogság szempontok szerinti értelmezések

A települések elemzését és csoportosítását nem csak a fizikai vagy demográfiai jellemzők alapján végezhetjük, hanem a filozófiai és eszmei alapokra is támaszkodunk, ezáltal a társadalom, az emberi élet és az emberi kapcsolatok szempontjából is megértjük létjogosultságukat. Ezen megközelítés segít abban, hogy átfogóbb képet kapjunk a települések jellegéről és szerepéről, valamint a benne élő emberek életéről. A városi élet és közösség a „városinak lenni élmény” filozófiai vonatkozásait vizsgáljuk, mely megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a város nem csak egy fizikai tér, hanem egy emberi közösség, ahol az ottélók kapcsolatba lépnek egymással és kulturális, társadalmi életet élnek. A természeti környezet közötti harmonikus kapcsolat filozófiai aspektusait vizsgálva az állapítható meg, hogyan lehet fenntartható és környezetbarát módon kialakítani és fejleszteni a településeket, így útmutatóul szolgálhat a települések tervezésnél és működtetésénél. További célként említhetők a környezeti hatások minimalizálása valamint a természet és az emberek közötti kapcsolatok megerősítésének gondolatai, kapcsolódó konkrét feladatainak teljesítése. Az emberi boldogság és a társadalmi fejlődés közötti kapcsolatot figyelve a településeken folyó munka és élet tervezése, szervezése kerül a középpontba, mely nyomán releváns célkitűzés az emberek boldogságának és a társadalmi jólét elősegítése. Ez jelentheti az emberi jogok tiszteletben tartását, az esélyegyenlőséget, az oktatáshoz és egészségügyhöz való hozzáférést, valamint az emberi kapcsolatok és a közösségi élet erősítését (4. ábra).

4. ábra: Települések csoportosítása hagyományos megközelítésben

Forrás: saját összeállítás

Méret szerinti megközelítések

A települések méret szerinti csoportosítása által a lakott területek változatosságát és az ott élő emberek életét tudjuk megfigyelni, tipizálni. Kisvárosok és falvak hozzák létre a vidéki közösségeket és őrzik meg a hagyományokat, míg a közepes méretű települések gazdasági központokként szolgálnak. A nagyvárosok impulzív központként nyújtanak életteret, amelyek sokféle lehetőséget, szolgáltatást nyújtanak az ottélőknek. Egy település mérete számos tényezőtől függ, például a lakosságszám, a terület nagysága és a városi infrastruktúra fejlettsége. A kisvárosok és falvak, általában kisebb lakossággal és kevésbé fejlett infrastruktúrával rendelkeznek, mint a nagyobb települések. A vidéki területeken található települések gazdasága főként mezőgazdaságra vagy a helyi kisiparra épül, gyakran megőrzik hagyományos kulturális és építészeti jellegzetességeiket, amelyek fontos szerepet játszanak a vidéki közösségek életében. A közepes méretű városok már nagyobb lélekszámmal és fejlettebb infrastruktúrával rendelkeznek, többnyire gazdasági központokként szolgálnak a környező vidéki területek számára. Például ide tartoznak a vármegyeszékhelyek vagy a fontosabb ipari és kereskedelmi központok. Szélesebb, sokszínűbb kulturális és szolgáltatási lehetőségeket kínálnak, mint a falvak, és vonzóbbak lehetnek a városi és vidéki élet között választani kívánó fiatalok számára. A nagyvárosok a legnagyobb lélekszámmal és a legfejlettebb infrastruktúrával rendelkeznek, hiszen gazdasági, politikai és kulturális központok is egyben, valamint széleskörű lehetőségeket kínálnak az oktatás, munkavégzés, szórakozási és egyéb szolgáltatások tekintetében.

Funkció szerinti megállapítások

A települések funkció alapján történő csoportosítása egy másik fontos aspektus, a gazdasági diverzifikáció, a munkahelyteremtés és a gazdasági növekedés szempontjából. A rendszerezés lehetővé teszi számunkra, hogy megértsük, milyen szerepet töltenek be a települések gazdaságban, a kultúrában vagy az infrastruktúrában. A mezővárosokban a mezőgazdasági tevékenységekre összpontosítanak, általában kisebb lélekszámúak és az agrárszektorra épülnek. A gazdálkodás, a földművelés és az állattenyésztés a fő foglalkoztatási ágak, illetve gyakran szolgálnak ellátási központként a környező vidéki területeknek, valamint hozzájárulnak a regionális élelmiszerellátáshoz. Az ipari városok a gyártás és más ipari tevékenységek központjai, melyek jelentős ipari parkokkal, üzemekkel rendelkeznek. Például olyan iparágak dominálnak, mint az autógyártás, az elektronikai- vagy a nehézipar. Ezen települések magas foglalkoztatottságot és versenyképes jövedelmet biztosítanak az alkalmazottaknak, így vonzzák a szaktudással rendelkező munkaerőt, valamint további ipari beruházásokat generálnak. Az ipari városok gyakran a gazdasági fejlődésüknek köszönhetően növekvő városi közösségekké válnak. A gazdasági központként funkcionáló települések jelentős ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi központok lehetnek, többnyire nagyvárosokban találhatóak, és a gazdasági fejlődés motorjai. Példaként említhetők a nagyvállalatok székhelyei, a pénzügyi intézmények, a kereskedelmi központok és a logisztikai központok. Ezek a települések ugyancsak vonzzák a további üzleti tevékenységek megjelenését valamint a munkaerő áramlását, így hozzájárulva a gazdasági növekedéshez. A kulturális központként funkcionáló települések a művészet, a kultúra és az oktatás fontos helyszínei, ahol a település vonzerők körében hangsúlyosan jelennek meg múzeumok, galériák, színházak, egyetemek vagy más kulturális intézmények. Kulturális központok többnyire nagyvárosok, de valamilyen különleges művészeti, oktatási vagy turisztikai kínálati elem okán kisvárosok is értelmezhetők kulturális központként, melyek vonzzák a művészeket, a diákokat és a kultúra iránt érdeklődőket, és hozzájárulnak a kulturális sokszínűséghez. A turisztikai központok elsődleges célcsoportja a turisták, a természeti szépségeik, történelmi helyeik vagy más látnivalóik miatt. Fontos szempont a megfelelő infrastruktúra kialakítása, működtetése, megfelelő minőségű szolgáltatások biztosítása, így szálláshelyek, éttermek, szórakozási lehetőségek és turisztikai szolgáltatások rendelkezésre bocsátása.

Elhelyezkedés alapján jellemző megállapítások

A környezeti tényezők befolyásolják egy település kialakulását és fejlődését, mely nyomán a különböző településtípusok különböző földrajzi környezetben jönnek létre. A városok sűrűbben lakott területeken találhatóak, gazdasági, politikai és kulturális központokként szolgálnak, míg a vidéki települések sok esetben a természeti tényezőkre és az agrárszektorra támaszkodnak. Tengerparti és más vízparti üdülőhelyek releváns turisztikai vonzerővel rendelkeznek, még ha sok esetben ez csak szezonálisan jellemző. A városok gyakran folyók, tengerpartok vagy más természeti erőforrások közelében helyezkednek el, ami lehetővé teszi a kereskedelem és az infrastruktúra fejlődését. Jellemzői között említhetők a magas épületek sokasága, sokszínű szolgáltatási paletta valamint gazdag kulturális élet. A városok fontos gazdasági motorok, melyek munkahelyeket teremtenek, és a gazdasági fejlődés központjai. A vidéki települések inkább a természeti környezetre támaszkodnak, a természet közelsége meghatározó szerepet játszik az ottaniak életében. Az itt élők

gyakran mezőgazdasággal, erdőgazdálkodással vagy turizmussal foglalkoznak, ezen települések hozzájárulnak a természeti és agrár erőforrások kihasználásához, valamint az ökológiai sokféleség megőrzéséhez. A tengerparti és más vízparti üdülőhelyeken szállodák, üzletek és szórakozási lehetőségek sokasága található, amelyek kifejezetten a turisták igényeire és pihenésére épülnek.

Etnikai vagy kulturális háttérük alapján történő értékelés

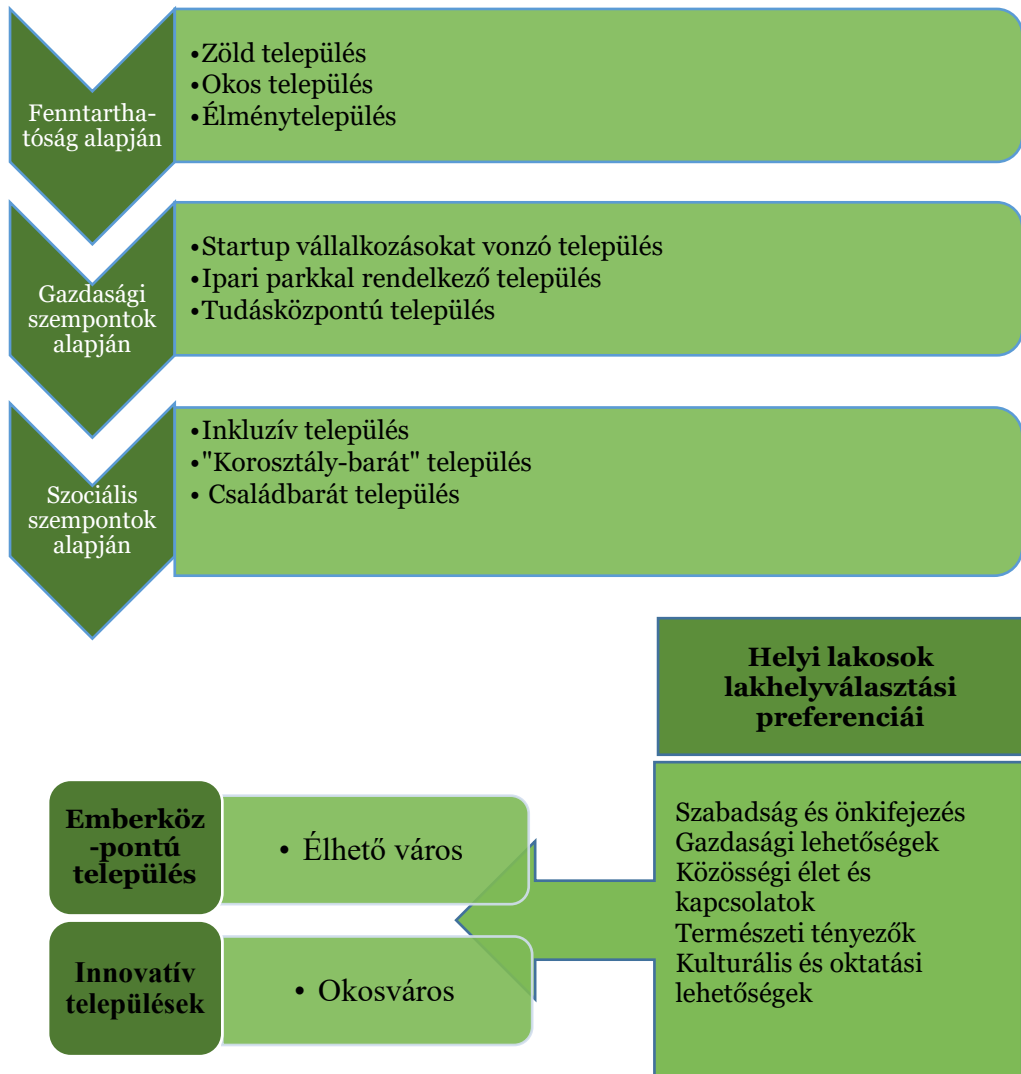
A kulturális sokféleség megőrzése, az identitás erősítése és az interkulturális párbeszéd előmozdítása szempontjából megvizsgálhatjuk a települések sokszínűségét és az ott élő emberek kulturális identitását. A nemzetiségi települések, amelyek az adott nemzetiséghez vagy etnikumhoz tartozó emberek otthonaiként szolgálnak, és olyan közösségek életteréül szolgálnak, amelyek megőrizték kulturális hagyományait, nyelvüket és identitásukat az idők során. Fontos szerepet játszanak a kulturális örökség megőrzésében és a kulturális sokféleség fenntartásában. Azon városok, amelyek a multikulturalizmus és a kulturális sokféleség központjaiként szolgálnak, többnyire nagyvárosok, ahol különböző etnikai vagy kulturális csoportok élnek egymás mellett. Városi környezet által adódik a kulturális csere, az interakció és az integráció lehetősége; a különböző kulturális közösségekhez tartozó éttermek, vallási helyek, közösségi központok és egyéb kulturális intézmények hozzájárulnak ennek segítéséhez.

Az új településcsoportosítások filozófiai vetületei

Az újkori értelemben rögzített településtípusok értékelésénél a modern társadalom, gazdaság és emberi élet általános filozófiai alapjaira is támaszkodunk. A modernkori társadalom és gazdaság összetettsége és változékonysága miatt a települések csoportosítása ebben a kontextusban új értelmezéseket és megközelítéseket kíván.

A fenntartható települések az ökológiai és társadalmi fenntarthatóságot helyezik előtérbe. Fontos alapelv, hogy a településeket olyan módon tervezzék és fejlesszék, hogy azok fenntartható módon működjenek, minimalizálják az ökológiai lábnyomot és biztosítsák az erőforrások hosszú távú megőrzését, így hangsúlyt kap a környezettudatosság, az energiatakarékosság, a megújuló energiaforrások felhasználása, valamint az egészséges és élhető közösségi infrastruktúra. A „zöld település” küldetése a fenntartható fejlődés, a környezetvédelem és a zöld életmód előmozdítása; míg az „okos település” működésénél az információs technológiák és az okos megoldások használatával javítják a lakosok életét és a település szolgáltatásait. Az „élménytelepülés” különleges, egyedi élményeket kínál a turistáknak és a lakosoknak egyaránt, például kulturális és sporteseményekkel, szórakozási lehetőségekkel és egyedi turisztikai attrakciókkal színesítik a palettát. Az inkluzív település minden lakos számára biztosítja az egyenlő esélyeket és az integrációt, függetlenül a kulturális, szociális és gazdasági háttérüktől. Az egyedi elnevezésű „korosztály-barát település” biztosítja azt a környezetet, ahol mind fiatalok mind idősek korosztálya könnyen megtalálja a számukra szükséges szolgáltatásokat és lehetőségeket; a „családbarát település”-eken elsődleges szempont, hogy a családok számára megfelelő oktatási, szabadidős és lakhatási lehetőségek állnak-e rendelkezésre. Az innovatív települések új technológiák és az innováció kiemelt szerepét hangsúlyozzák, a települések formálásánál, fejlesztésénél központi szerepet kapnak az információs technológia, a digitális fejlesztések és az „okos város”

megoldások, melyek funkciói a gazdasági fejlődés és a társadalmi előrehaladás elősegítése. Ezáltal az ottélőknek fontosak az infrastrukturális fejlesztések, a digitális hálózatok, az okos közlekedési és információs lehetőségek, szolgáltatások és az innovációra épülő gazdasági szektorok működtetése (5. ábra).

5. ábra: Települések értelmezésének kategóriái újszerű megközelítésben

Forrás: saját összeállítás

Az embert a középpontba helyező települések a lakosság jólétére és boldogságára fókuszálnak. Ezen különleges élmény, érzet kapcsán a településeknek olyan környezetet kell teremteniük, amelyben az emberek egészségesen és kiegyensúlyozottan élhetnek, élhető lakókörnyezetek, közösségi terek, az egészségügyi és oktatási infrastruktúra, valamint a szociális programok és az esélyegyenlőség

segítik a boldogságérzet megtartását és fokozását. Egy települést élhetővé kell tenni tehát a helyi lakosok számára olyan településkörnyezet kialakításával, amely támogatja az emberek boldogságát, fejlődését és teljes életét. Tiszteletben tartják az ottélók szabadságát és önálló döntéseiket, így a véleménynyilvánítás szabadságát és a kulturális sokféleség elfogadását, hogy beleszólhassanak a közügyekbe és részt vehessenek a döntéshozatalban. Lehetőség adódik ilyen környezeti adottságok között a helyi lakosok számára a megélhetés biztosítására valamint a szakmai fejlődés igényének teljesítésére. Ez például munkahelyek sokféleségét, gazdasági stabilitást, vállalkozói lehetőségeket és képzési programokat feltételez, ezáltal biztosítható az ottélók részére, hogy megfelelő munkahelyeket találjanak, hozzáférjenek a gazdasági lehetőségekhez és fejleszthessék képességeiket. Lakhelyválasztás preferenciái között hangsúlyos szempont az erős közösségi élet jelenléte, a pozitív emberi kapcsolatok kínálata adott területen, környezetben. Sok, az egyéni érdeklődési körnek megfelelő közösségi rendezvényeket, a kulturális eseményeket, a sportolási lehetőségeket jelenthet ez az igény, mely által az egyén élvezheti a közösségi élet előnyeit és kapcsolatokat építhet a településen élő emberekkel. Gazdasági szempontok szerinti értékelésnél startup vállalkozások széles körét vonzó vagy a fejlett ipari parkkal rendelkező települések és a releváns tudástranszfert biztosító városok jelentenek fontos területeket, amelyben kedvező a környezet a kezdő vállalkozások számára, a gazdasági fejlődés a gyártásra és a termelésre valamint az innovációra, a kutatásra és a tudományos fejlődésre épül.

Az újszerű értelmezésű településeknél a lényegi kínálati elemek a természeti tényezők, a középpontban az egészséges és fenntartható élet biztosítása jelenik meg. A természettel való kapcsolat és az egészséges életmód hangsúlyos fogalmai a zöld területek, a tiszta levegő, a tiszta víz és a fenntartható környezetvédelmi gyakorlatok. A gazdag kulturális és oktatási lehetőségeket hozzájárulnak az helyi lakosok szellemi fejlődéséhez és kulturális életéhez.

Települések működésének filozófiai kitekintései

Az a szempont, hogy az egyén lakhelyéül mit választ, szerves részét képezik az emberek identitásának és az azt meghatározó társadalmi csoportoknak valamint a hatalmi viszonyoknak. Ez azonban nem egy egyirányú folyamat, a helyi lakosság kötődése és a társadalmi struktúrák kölcsönhatásban vannak egymással. A települések működése és szerveződése nem csupán technikai vagy gazdasági kérdés, hanem számos filozófiai elv és értékrendszer alapján történik. A települések filozófiája a közösség, a helyi identitás, a környezeti fenntarthatóság és a politikai demokrácia szempontjait hangsúlyozza. Az ilyen filozófiai gondolatok segíthetnek a települések jobb megértésében, hozzájárulhatnak a helyi közösségek fejlődéséhez és az életminőség javításához. A települések, legyenek azok városok vagy falvak, emberi közösségek szerveződésai, a filozófiai megközelítés segíthet megérteni, hogy hogyan működnek, milyen értékek és elvek vezérlik őket. A település, mint a társadalmi szerveződés alapvető egysége, határozza meg és követi a közösségek alapvető normáit és értékeit, így kapcsolódó gondolatai a közösség és a szolidaritás fontosságára összpontosítanak. A helyi lakosok együttműködnek, támogatják egymást és építik a közösségi kötelekeket a közösségi élet és a közös javak működtetése útján, osztoznak az erőforrásokon, a köztereken és a közösségi létesítményeken, közös döntéseket hoznak.

A települések komplex szervezetek, amelyek különböző intézményekkel, szervezetekkel és szolgáltatásokkal rendelkeznek a helyi közösség szolgálatában, működésük fontos szerepet játszik a helyi lakosság életminőségének javításában, a közösség építésében és a fenntartható fejlődés előmozdításában. A települések szervezete és felépítése országonként eltér, konkrét feladatok és hatáskörök a helyi törvényektől és szabályozásoktól függenek. A településirányítás szereplői együttműködnek a település vezetésében és a helyi ügyek kezelésében. A polgármester a legfőbb vezető, aki irányítja a települést, míg a városi önkormányzat, a képviselők és a tisztségviselők vesznek részt a döntéshozatalban és a települési ügyek végrehajtásában. A feladataik között szerepel a helyi politikai képviselet, a település szolgáltatások biztosítása, a gazdasági fejlődés előmozdítása, a helyi rendeletek elfogadása és a lakossággal való kommunikáció. A minőségi közszolgáltatások és település infrastruktúrája segítik a működését, a lakosság mindennapi életét. A megfelelő vízellátás, közlekedési lehetőségek, hulladékkezelés, minőségi utak és zöldterületek hozzájárulnak a települések élhetőségéhez, a közösség egészségéhez és a fenntartható fejlődéshez. A vezetés és a helyi hatóságok, szervezetek felelősek ezeknek a szolgáltatásoknak az ellátásáért valamint az infrastruktúra fenntartásáért. A helyi közösségi szervezetek olyan központi szerepet töltenek be, amelyek segítenek a közösség összetartásában, a kapcsolatok építésében és a közös célok elérésében; támogatják a helyi kezdeményezéseket, képviselik a lakosok érdekeit és aktívan részt vesznek a helyi döntéshozatalban. A közösség erejét a helyi közösségi szervezetek működése és az önkéntesek elkötelezettsége jelenti. A helyi közösség erősítésében szerepet játszanak a különböző szervezetek létrehozása és működtetése, melyeket általában olyan aktív lakosok hoznak létre, akik az adott közösség problémáira keresnek választ. Ezek a szervezetek lehetnek formális (pl. nonprofit szervezetek, alapítványok) vagy informális csoportok (pl. szomszédok közössége), és feladatuk a közösség összefogása, a közös célok és érdekek képviselete. Ezen a közösségek kapcsolatépítése és a közösségi hálózatok erősítése okán szerveznek közösségi eseményeket, találkozókat és fórumokat, ahol a lakosok találkozhatnak, megismerhetik egymást és közösségük tagjaivá válhatnak, segítenek továbbá a helyi kezdeményezések támogatásában és a közösségi projektek megvalósításában. A helyi közösségi szervezetek képviselik a lakosok érdekeit és hangot adnak a közösség problémáinak és szükségleteinek, együttműködnek a helyi hatóságokkal és a település vezetésével, hogy érvényesítsék a közösség érdekeit és befolyásolják a döntéshozatali folyamatokat. A helyi lakosok edukációja nyomán segítik a képzési lehetőségek széles körben történő biztosítását, oktatási programokat és workshopokat szerveznek, műhelymunkát támogatnak, – ahol a közösség tagjai új készségeket sajátíthatnak, el valamint megoszthatják a tudásukat egymással.

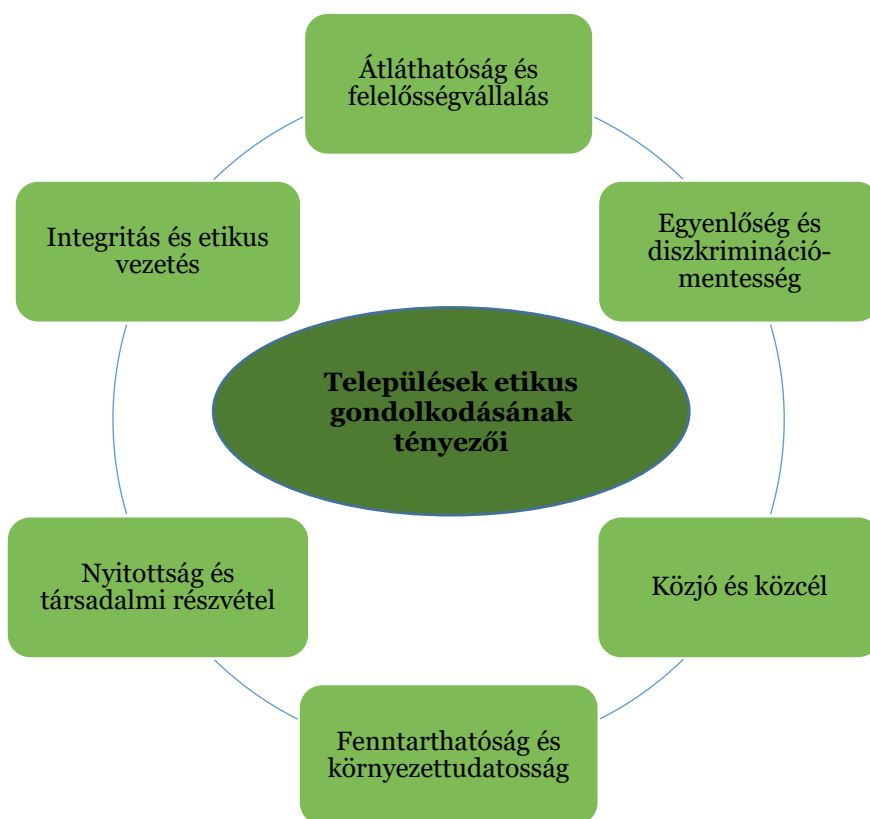
A helyi közösségek és az ottélők szerepet vállalnak a településük alakításában és fejlesztésében, melyek sok esetben alulról jövő kezdeményezések és gyakran olyan problémákra reagálnak, amelyeket a hagyományos intézmények és folyamatok nem képesek hatékonyan kezelni. Például ilyen ötletek, javaslatok lehetnek: környezetvédelmi kezdeményezések, közösségi kertek, helyi piacok vagy szociális programok.

A gazdasági fejlődés támogatása érdekében számos eszköz áll rendelkezésre a települések számára. Ezek közé tartozik a helyi vállalkozások támogatása, az üzleti infrastruktúra fejlesztése, a vállalkozásbarát környezet elősegítése, a képzési programok és mentorálások biztosítása, valamint a befektetők vonzása a településre.

A helyi gazdaság diverzifikálása és fenntarthatósága érdekében fontos, hogy a település vezetése és a gazdasági szereplők együttműködjenek és stratégiákat alakítsanak ki a gazdasági fejlődés előmozdítására. A helyi gazdasági feltételek, erőforrások és igények alapján különböző stratégiák és programok alkalmazhatók. A sikeres gazdasági fejlődés érdekében a helyi közösség, a vállalkozások, a helyi hatóságok és a civil szervezetek együttműködése és partnersége elengedhetetlen.

Települések szervezetének, felépítésének, működésének etikai gondolatai

Az etikai gondolatok és értékek befolyásolják a települések szervezetének, felépítésének és működésének minőségét és integritását. Az etikus településvezetés és döntéshozatal hozzájárul a közösség hitelességéhez, bizalmához és fejlődéséhez. A településen működő szervezeteknek kötelezettséget kell vállalniuk az etikus működés és az értékorientált döntések mellett annak érdekében, hogy a település minden lakosa számára jobb és fenntarthatóbb jövőt teremtsenek.

6. ábra: Településen működő szervezetek etikai tényezői

Forrás: saját összeállítás

Elsődleges cél a közjó és a közérdek szolgálata, döntéshozóknak és a szolgáltatóknak etikus elvek mentén kell működniük, figyelembe véve a település közösségének szélesebb érdekeit és jólétét. Az átláthatóság és a felelősségvállalás jegyében a

szervezeteknek nyíltan és tisztességesen kell működniük, és elszámoltathatóknak kell lenniük a döntéseikért és tevékenységükért (6. ábra).

Az egyenlőség elvének biztosítása mentén el kell ítélni a diszkriminációt, egyenlően és egyenrangúan kell biztosítaniuk mindenki számára a hozzáférést szolgáltatásokhoz és lehetőségekhez anélkül, hogy különbséget tennének nemzetiség, vallás, nem, szexuális orientáció vagy más személyes jellemzők alapján. A fenntartható fejlődés és a környezettudatosság előmozdítása okán gondoskodnak a természeti erőforrások megfelelő kezeléséről, a környezeti károk minimalizálásáról és az ökológiai lábnyom csökkentéséről a jövő generációk érdekében. Az etikus gondolat jegyében a szervezetek a nyitottságot és a társadalmi részvételt támogatják. A vezetőknek példát kell mutatniuk az integritás és az etikus viselkedés terén, az erre irányuló törekvés illetve az etikai értékek megerősítése a település közösségében pozitív irányú változásokat hozhat.

Konklúzió

A települések komplex rendszerek, amelyek sokféle dimenzió és szempont alapján működnek, a helyi közösségek, a településvezetők és a lakosok aktív részvétele elengedhetetlen a települések sikeres fejlődéséhez és a fenntartható jövő biztosításához. A hagyományos értelmezésben a települések a lakosság otthonai, ahol közösségek alakulnak ki és a mindennapi élet szinterei. Az újszerű értelmezésben már sokkal összetettebb rendszerekként értelmezhetők, amelyek nem csak a lakóhelyeket foglalják magukban, hanem a gazdasági, kulturális, társadalmi és környezeti dimenziókat is. A települések befolyásolják az ott élő emberek identitását, hatalmi viszonyokat és közösségi kapcsolataikat. A helyi szervezetek feladata a segítségnyújtás a közösség építésében és a helyi kezdeményezések támogatásában. A közszolgáltatások és a település infrastruktúrája a települések működését és a lakosság életminőségét segítik, míg a gazdasági szegmensek, mint a kiskereskedelem, ipar és turizmus a gazdasági fejlődés szempontjából bírnak kiemelt jelentőséggel. A települések sokrétű entitások, amelyeket nemcsak a lakóhelyek, hanem a közösségi élet, a gazdaság, a környezet és a helyi intézmények is meghatároznak. A városok a gazdasági tevékenységek központjai, ahol munkahelyek jönnek létre, vállalkozások működnek és fejlődnek. A településfilozófia segíthet abban, hogy olyan gazdasági struktúrákat alakítsunk ki, amelyek diverzifikáltak, ellenállók a válságokkal szemben, és támogatják a helyi gazdasági növekedést. A településfilozófia gondolatának fontossága és vizsgálatának szükségessége tehát összefügg azzal, hogy a települések az emberi élet szinterei, olyan területek, amelyek környezetileg fenntarthatók, társadalmilag igazságosak és gazdaságilag prosperálóak.

A településvezetőknek, a lakosoknak és a helyi szervezeteknek nyitott párbeszédet kell folytatniuk és együttműködésre kell törekedniük a települést érintő ügyekben, ezáltal biztosítható a fenntartható gazdasági, társadalmi és környezeti fejlődésre való törekvés. Az átláthatóság, a felelősség, az egyenlőség és az integritás alapelveit be kell tartani az összes érintett szereplőnek, de az etikai gondolkodás és az értékorientált döntések segíthetnek a települések fejlődésében és a közösség jólétének előmozdításában.

A hagyományos értelmezések mentén bemutatott településcsoportosítások a települések fizikai és funkcionális jellemzőire fókuszálnak, míg az új

településcsoportosítások szélesebb és összetettebb perspektívát kínálnak. Mindkét megközelítés értékes információkat nyújt a településekkel kapcsolatban, eredeti meghatározásban segít azonosítani a különböző típusait és jellemzőit, míg a modern értelmezésben szélesebb horizonton vizsgálódhatunk az elemzésekben. Az új megközelítés figyelembe veszi a társadalmi és gazdasági tényezőket, mint például a lakosság összetételét, gazdasági szerkezetét és a helyi közösségek jellegét, továbbá a környezeti és fenntarthatósági kérdéseket, valamint a kulturális és identitással kapcsolatos tényezőket. Alapvetően a hagyományos és új településcsoportosítások kiegészítik egymást, és együttesen gazdagabb képet adnak a települések természetéről, jobban érthetjük a települések működését, a társadalmi-gazdasági folyamatokat és a kulturális-környezeti kontextust. Helyi kontextusban egyedileg értékeljük a kulturális és történelmi örökséget, valamint a lakosság igényeit és értékeit, – a tervezésnek, stratégiának és fejlesztésnek középpontjában a fenntartható és emberközpontú városok és települések létrehozása, működtetése áll. A helyi lakosokat be kell vonni a döntéshozatali folyamatokba, hogy a települések valóban a közösség igényeit és érdekeit szolgálják. A települések sokszínűsége és komplexitása szem előtt tartása fontos az életminőség javítása, a közösség építése és a fenntartható jövő megteremtése érdekében.

Irodalom

- Berényi, I. (2003). A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. *Földrajzi tanulmányok*. A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Calvino, I. (2012). *Láthatatlan városok*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Csefkó, F. (2008). A város(közösségi) önkormányzás kialakításnak elvi alapjai. *Tér és Társadalom*, 22(1), 109-123.
- Dávid, L., Jancsik, A., & Rátz, T. (2007). Turisztikai erőforrások. A természeti és kulturális erőforrások turisztikai hasznosítása. In D. L. (Eds.), *Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Zrt*, Budapest.
- Demeter, M. A. (2017). A politikai filozófia és a "kiterjesztett gondolkodásmód" módszertani követelménye. *Kellék*, 57.
- Dobos, J. (2002). A városodásról és a városiasodásról. *Jogelméleti Szemle*, 2002(4).
- Gonda, T. (2016). A turisztikai termékfejlesztés elméleti alapjai. *PTE KPVK, Szekszárd*.
- Goodwin, H. (2007). Advances in Responsible Tourism. Retrieved from http://www.academia.edu/2985953/Advances_in_Responsible_Tourism_Harold_Goodwin <http://haroldgoodwin.info/blog/>
- Kara, P. (1996). A város és vonzáskörzetének szervezeti, strukturális lehetőségei. In: *Város és vonzáskörzete. Ön-Kor-Kép*, Budapest.
- Karsai, G. (2003). Filozófia és ökológia. *Ökotáj*, 31–32, 71–75.
- Sós, P. J., & Szécsi, G. (2016) (Eds.). *Etika a PR-ban, PR a városban: A Public Relations elmélete és gyakorlata*. B. SWAN Partners Kft. Budapest.
- Szécsi, G. (2014). Mediatizált közösségek az információ korában. *Tudásmenedzsment*, 15(1), PTE FEEK Pécs.
- Raffay, Z. (2019). A magyar lakosság ökotudatossága: szavak vagy valóság? In: Csapó, J., Gonda, T., Raffay, Z. (Eds.) *Turizmus, fogyasztás, generációk*, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, 355-368.
- Ropolyi, L. (2000). A tudomány a „szociális-élet-világban”. *Replika*, 41–42, 125–138.

- Strauss, L. (1959). What is Political Philosophy? In: *What is Political Philosophy and Other Studies*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 9–55.
- Tóth, G. (2018). A nagyvárosi lét filozófiai és irodalmi jelentésrétegei. *Valóság*, 61(3).
- Wiener, G. (1982). A városi közigazgatás, a város szerepe a középszintű közigazgatásban. In *A helyi-területi közigazgatás*. Ed.: Raft Miklós. KJK. Budapest, 68-72.
1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról
<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99000065>.TV Letöltés dátuma: 2023.06.20.

MŰHELY - *Konferencia Gelencsér András Ábrándok bűvöletében című könyvéről*

Boros János

ELŐSZÓ - A KÖRNYEZETI ETIKA SZÜKSÉGESSÉGE

2023. május 5-én Pécsen konferenciát tartottunk Gelencsér András könyvéről. A szerző jelen volt és válaszolt az előadásokra. A konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatait tesszük itt közzé.

Az előadók a PTE Filozófia Doktori Iskola hallgatói és tanárai voltak. A konferenciának több célja is volt. A filozófusok figyelmének a kortárs problémákra való irányítása, a klímaváltozás kérdésének filozófiai vizsgálata, a doktori hallgatók előadás- és íráskészségének fejlesztése, és nem utolsósorban, az utóbbi évek legizgalmasabb magyarországi klímavédelmet sürgető könyvének közös olvasása.

A konferencia során a filozófiai és a mérnöki beszédmód találkozott és nyilvánvalóvá vált, hogy egy kialakuló éghajlatvédelmi egyéni magatartásmód és politikai stratégia kidolgozásához szükség van a különféle diszciplínák együttműködésére. Gelencsér András könyvében az elképzelhető legnagyobb körültekintéssel mutatja be a globális felmelegedés okait és következményeit. A doktori hallgatók kísérletet tettek a természettudományos-műszaki írás megközelítésére, a filozófia fogalmi eszköztárával. Gelencsér András által felvázolt összefüggésekből egy nagy kérdés emelkedett ki. Miként lehetne megállítani a felmelegedési folyamatot? A filozófusok egyik felvetése az volt, hogy az emberi magatartást, az etikát kellene megváltoztatni. A nagy kérdés természetesen, hogy miután politikai diktatúrát nem akarunk soha többé, milyen módon lehet elérni, hogy az emberek nagy része klímatudatos-etikai döntéseket hozzon a mindnapokban és ezt a törvényhozás is tükrözze.

De milyen is lehetne egy környezeti etika?

Mint az emberi cselekvések értékének tudománya, az etika általában és hagyományosan az emberek közötti viszonyokra összpontosított. Amikor Szókratész azt kérdezte, hogy “mi az ember”, akkor valójában az érdekelte, hogy mit kell tennie a világban. Platón a jó állam lehetőségét abban látta, hogy az emberek megteszik kötelességeiket és azzal foglalkoznak, amihez értenek. Arisztotelész szerint pedig a jó élet csak a jó társadalomban lehetséges.

Kötelességeink a klasszikus szerzők szerint csak emberek felé voltak, a természet, a környezet nem volt az etikai cselekvésnek sem szubjektuma, sem objektuma. Az etikához szervesen kapcsolódó jogalkotásban szintén, hosszú ideig pusztán az emberek egymás közti viszonyát szabályozták, azon feltételezés szerint, hogy a jogok és kötelességek együtt járnak, és csak az lehet a jog szubjektuma, aki részt tud venni az adok-kapok rendszerben. Valakinek a jogbiztosítása mások munkáját és erőfeszítését igényli, és azok részesülhetnek ebben, akik maguk is részt tudnak venni a jogbiztosításban, vagy ténylegesen, vagy lehetőség szerint. Ez utóbbi megállapítással

bevettük a jogrendszerbe azokat az embereket is, akik képtelenek a jogteljesítésre, mint a gyermekek vagy a sérültek.

A huszadik század második felében fordulat következett be. A technikai fejlődéssel olyan mértékben változásokat idéztünk elő a természeti környezetben, hogy ezek valamennyi ember most és a jövőben születendő ember életét befolyásolják. A természet az etika és a jog objektumává vált. Kötelességeink vannak a természettel, földünkkel szemben, mert ezen keresztül kortárs és jövődöbeli embertársaink iránti felelősségünket érvényesítjük. Bár a természet soha nem lehet az etika szubjektuma, hiszen nem képes morális cselekvésre és alanyi jogteljesítésre, de közvetíti cselekedeteinket.

Ebből következően a másik ember iránti morális felelősségünk kiterjed a természetre. Kialakult a környezetetika, amelyet talán szerencsésebb lenne természetetikának nevezni.

Fölmerül azonban a kérdés, hogy van-e a természetnek magának értéke, pontosabban morális értéke. Mivel a természet nem cselekszik tudatosan, pusztán objektív morális értéket tulajdoníthatunk neki. Ha csak az embernek és ember vonatkozású dolgoknak tulajdonítunk etikai értéket, akkor antropocentrikus etika elkötelezettjei vagyunk.

A Biblia elején olvashatjuk, hogy Isten mindent az emberért teremtett, és felszólítja az embert, hogy nevezze meg a világ dolgait és ezáltal vegye birtokba. "Isten megteremtette az embert, saját képmására, az Isten képmására teremtette őt, férfinak és nőnek teremtette őket. Isten megáldotta őket, Isten szólt hozzájuk: „Isten megteremtette az embert, saját képmására, az Isten képmására teremtette őt, férfinak és nőnek teremtette őket. Isten megáldotta őket, Isten szólt hozzájuk: „Legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá. Uralkodjatok a tenger halai, az ég madarai és minden állat fölött, amely a földön mozog.” Azután ezt mondta Isten: „Nézzétek, nektek adok minden növényt az egész földön, amely magot terem és minden fát, amely magot rejtő gyümölcsöt érlel, hogy táplálékotok legyen. A mező vadjainak, az ég madarainak s mindennek, ami a földön mozog és lélegzik, minden zöld növényt táplálékul adok.” (Biblia Ter. 1. 27-30.)

„Az Úristen megteremtette még a földből a mező minden állatát, s az ég minden madarát. Az emberhez vezette őket, hogy lássa, milyen nevet ad nekik. Az lett a nevük, amit az ember adott nekik. Az ember tehát minden állatnak, az ég minden madarának és a mező minden vadjának nevet adott.” (Biblia Ter. 2. 19-20.)

Arisztotelész szerint a "természet mindent az ember érdekében hozott létre" (Arisztotelész 1. könyv 8. fejezet). Kant kategorikus imperatívusza az antropocentrizmus kimagasló teljesítménye és csúcsa.

Az új környezeti etika képviselőinek egy része anti-antropocentrikus, azt állítja, hogy a természetnek belső értéke van, az embertől függetlenül. Ennek az állításnak nem könnyű értelmet adni. Ugyanis az embertől függetlenül nincs, aki értéket tulajdonít bárminek. Az ember az érték tulajdonító, az érték megállapító. Ráadásul az érték lehet fennálló, vagy létrehozott. A fennálló érték képviselője szerint az embertől függetlenül léteznek értékek, vagyis létezik az ideák világa, ahol minden a maga teljességében létezik, ahogy filozófusok mondják, szubisztál. Kant, a pragmatikusok és mai nominalisták szerint értékek nem állnak fönn önmagukban, hanem pusztán az emberi cselekvés céljaként vagy eredményeként értelmezhetők.

A túlnépesedés, a környezeti károk veszélye már az 1960-as években nyilvánvalóvá vált. A gondolkodás változását sürgették, a természet önálló értékének elismerését, mint ami nem pusztán lehetősége az ember korlátlan boldogulásának és ellátásának.

A hetvenes évektől folynak a viták, hogy a természetnek belső értéke van, avagy csak az ember szempontjából tekinthetők értékeseknek. Volt olyan mozgalom, amely azt állította, hogy embereknek kell a fákat, erdőket, völgyeket, mókusokat a bíróságon képviselniük. Két sajátos környezetetiki irányzatot emelek ki, mielőtt “átadom a szót – pontosabban az írást” a konferencia előadóinak.

Mély ökológia

A norvég Arne Næss által alapított *deep ecology* képviselői szerint a természet önmagában hordozza értékét, függetlenül emberi vonatkozású hasznosságától. Az “emberi sovinizmus” (az antropocentrizmus egy elnevezése) elleni legjobb gondolkodásmód, ha az embert nem izolált egyedként, hanem viszonyrendszer tagjaként fogjuk föl. Az egyedek a hálózatok csomópontjai, akiket a hálózat határoz meg. Így tekintve senki nem abszolút érték, hanem minden tagnak az egészért kell felelősséget vállalnia. Az ember azonosíthatja magát a természettel, ezzel saját határait is kiterjesztheti. Kialakul az ökológiai én (ecological Self). A gondolkodásmód *bioszferikus egalitarianizmus*nak is nevezik, hangsúlyozva az ember beágyazottságát a természetbe.

Kritikusai szerint ha az egyén egy a természettel, akkor a természettel is úgy bánhat, mint önmagával. Márpedig minden ember másként viszonyul önmagához, vannak, akik kizsákmányolják önmagukat, így a mély ökológia a gyarmatosítás új formájává válhat. Azt is állítják, hogy a természettel való összeolvadás nem adja meg a másiknak mint másiknak járó tiszteletet.

Feminista ökológia

A feminista felfogás szerint a nő a férfiak általi elnyomása minden elnyomás alapja. A férfiuralom jellemzői szexizmus, rasszizmus, diktatúra, kizsákmányolás. A természet a férfiuralom áldozata. A férfi gondolkodás jellemzője a dualizmus, mely a világ minden területét ellentétekre osztja. Ez a felfogás a pragmatizmusból származik, Dewey javasolta az új, demokratikus logika megalkotását, mely túllép az ellentéteken, tulajdonképpen az arisztotelészi logikán — és a világot egyben látja. A feminista etika problémája, hogy miközben kritizálja a korábbi gondolkodási struktúrákat, maga is azt használja: szembeállítja saját gondolkodásmódját a régiekkel. Hatékony gondolkodási stratégiát mind a mai napig nem sikerült kialakítania.

Tudósoknak, filozófusoknak, művészeknek közös erőfeszítésre van szükségük, hogy megtaláljuk azokat a fogalmakat, azokat az életmódokat, cselekvési utakat és törvényhozási-végrehajtási eljárásokat, melyek hozzásegíthetnek bennünket, hogy földünket, a természetet élhető állapotban adjuk tovább a következő nemzedékeknek.

Irodalom

Arisztotelész (é.n.). *Politika*. Fordította: Szabó Miklós.
<https://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm>
Biblia (1973). Budapest, Szent István Társulat.

Boros János

AZ ÉGHAJLATVÉDELME POÉTIKÁJA ÉS ETIKÁJA FELÉ

Ragadozók, bányászat, Szent Ágoston

A párizsi éghajlatvédelmi egyezmény (2015) alkalmából Franciaországban bemutatták *Az idők változnak (Les temps changent)* filmet (Marion, Revière 2015) arról, milyen lesz Franciaország az éghajlatváltozás következtében, hacsak nem sikerül a folyamatot megfordítani. A bordeaux-i szőlőtermelő vidékek elsivatagosodnak, a borászatok Angliába költöznek, sáskajárások lepik el Párizst, a nyári hónapokban nem lehet majd a szabadban tartózkodni, az esőt csak hírből vagy katasztrófális felhőszakadásokból és viharokból fogják ismerni.

Az 1960-as évektől folyamatosan emelkedik a föld felszínének hőmérséklete, ami gyakorlatilag mindenre és mindenkire, a természetre és az egyes emberre kihatással van. Ha az éghajlat az emberek számára nehezen elviselhetővé válik, akkor veszélybe kerül annak a lehetősége, amit „jó életnek” nevezünk. Ahogy Arisztotelész hangsúlyozta, a jó és a boldogság keresése tekintetében háromféle ember létezik, a „nagy tömeg és a durva lelkületű emberek a gyönyört tekintik a jónak és a boldogságnak, és ezért az élvezethajhászó életet kedvelik.” (Arisztotelész, 1095b). A közügyekkel foglalkozók a dicsőséget, az elmélkedők a bölcsességet keresik, mint a jó élet formáját. Ám mindezt csak akkor tudják keresni, ha fennálnak a jó élet keresésének feltételei. Amennyiben a föld elveszíti azt a képességét, hogy fenntartsa az emberi életet, akkor nem csak a jó élet, de maga az élet válhat lehetetlenné, teljesen függetlenül attól, hogy a jó fogalmát képtelenek vagyunk egyetemesen meghatározni. Abban biztosak lehetünk, hogy csak az élő embernek van lehetősége a jó életre, bármit is tartson valaki saját maga és a hozzá közelállók számára jónak.

A klímakutatók 97%-a és az ipari országok tudományos akadémiái egyetértenek abban, hogy a felmelegedést az ember, az emberiség okozza.

Ez a megfogalmazás ugyanakkor csapdát rejt. Az emberiség *mint* emberiség csak átvitt értelemben képes okozni valamit, amennyiben az okozás egyedi cselekvést feltételez. Az ember általában és az emberiség együttesen nem cselekszik. Egyének cselekszenek, egyedül vagy közösségben. Ha úgy fogalmaznánk, hogy az éghajlat változását minden egyes ember saját felelősségével és felelősségében idézi elő, az hasznosabb lehetne a változás elleni gondolkodási és cselekvési stratégiák kidolgozásában. A demokratikus társadalomban nincs diktátor, aki diktálná a teendőket. Ennél fogva minden egyes ember széles körben szabad és felelős azért, hogy mit cselekszik és nagyobb méretekben mi történik. A kérdés természetesen az, hogy az egyéni felelősség vállalása és az egyén akarata az éghajlat megvédésére hogyan képes olyan politikai akaratot képezni, amely kifejeződik a törvényhozásban és a törvény végrehajtásában illetve végre hajtásában. E kérdés megválaszolása döntő jelentőségű az éghajlat-változás irányának megfordítására irányuló törekvések számára.

Az egyes ember nem képes változást előidézni, ugyanakkor felelősségre csak egyén vonható, csupán ő felelős. Közösségek nem képesek felelősséget vállalni, legalább is nem közvetlenül és egyszerű akarati döntéssel. Az egyedek közösséget alkotnak, egészen a nemzetállamokig, de a cselekvő mindig, minden alkalommal az egyén. Az

egyén ül be a nagyfogyasztású terepjárójába, az egyén utazik repülővel távoli szigetekre nyaralni, az egyén vásárolja meg a legújabb divatú ruhát. A felelősséget az egyes ember viseli, még ha az egyes emberek cselekvési hatóköre el is tér. Egy politikusnak nyilván összehasonlíthatatlanul nagyobb a felelőssége, mint egy vízvezetékyszerelőé. Az egyének tudatos aktivitásából áll össze a nagy egész, az emberiség „cselekvése”. Az etikának az egyének szintjén van jelentősége, nagyobb összefüggésekben ezt helyettesítik a szabályok, az egyezmények, a törvények. (vö. Gardiner, Thompson).

Hogyan juthatunk el oda, hogy hatékonyvá váljunk nagyban, a bolygó szintjén az egyes ember akarata hogy megmentse az éghajlatot és megállítsa az általános felmelegedést? A továbbiakban amellettt érvelek, hogy e kérdés igenlő megválaszolására és a válaszok gyakorlati alkalmazására csak a technológiai és gazdasági értelemben erős nemzetállamok képesek. Fenntartani és megtartani az élhető világot minden egyén feladata, de az erre vonatkozó akarat csak akkor lesz eredményes, ha közös akaratképzéssé és cselekvéssé azaz politikává és törvénné válik.

Fenntarthatóság és etika

Mit akarunk fenntartani és mi köze mindehhez az etikának? A föld állapotát szeretnénk fenntartani, abban az állapotban, ahogy azt az emberiség kapta. A homo sapiens hozzávetőleg kétszázézer éve él a földön és olyan lakóhelyet kapott örökségül a föld keletkezése óta eltelt több, mint hárommilliárd évtől, amelyben élni tudott, berendezkedett, élelmet, otthont talált. Tevékenykednie kellett a fennmaradásért, de soha nem vett el annyit a természettől, hogy az ne lett volna képes megújulni, vagy ami a föld természetes létezését fenyegette volna. Ez a helyzet változott meg az elmúlt kétszáz évben. A technológia fejlődésével hatalmas mennyiségű energiára, élelmiszerre, térre volt szükség és ezt a földből, a földtől vették el.

Az elvétel nem a táplálkozás biológiai spontaneitásával történt, mint a többi élőlény esetében, hanem egy olyan adottság segítségével, amellyel csak az ember rendelkezik: a gondolkodás, az értelem, az elme, az emberi agy által. Megjelent a föld felszínén egy új típusú ragadozó, amely nemcsak felfal minden élő, amit környezetében talál, de még a földet, ennek korábbi korszakait és ezen keresztül saját maga múltját is bekebelezi.

Mondják, hogy a múlt nincs, így hatalmunk sem lehet felette, csak a jelen létezik. Szent Ágoston időről szóló fejtegetései meggyőzően mutatják be, hogy ami elmúlt, már nem létezik.

Ha nem létezne, nem lehetne visszahozni, felhasználni. A bányászat, a föld mélyének kiemelése és munkára fogása mi más, ha nem a múlt dolgoztatása számunkra?

Nem valami hasonló történik a föld mélyében a múltban elraktározott energiával, mint a mesében, amikor a szellemet kiengedik a palackból? Nem arról szól a mese, hogy kockázatos a szellem felszabadítása? A szellem mi magunk vagyunk, közege az agy. Fenn tudja-e tartani a szellem saját életfeltételét, a földet?

Szent Ágoston fejtegetései csak az egyén introspektív idő érzésére, a szubjektív idő szemléletére és az idő úgynevezett ontológiai státusára vonatkozhatnak. A múlt itt van maradványaiban. Nem aktív időként, de mint megkövült, akár a föld mélyére préselt és becsomagolt egykori jelen, amelynek cselekvősége bizonyos módon újra éleszthető.

Amikor a kőolajat felhasználjuk, például a belőle készült üzemanyag segítségével közlekedünk, valójában a múltat dolgoztatjuk a jelenben.

Bizonyos értelemben a múltat, a múltban kialakultat tesszük rabszolgánkká – azaz miközben értünk dolgozik, nem kap cserébe semmit. A rabszolgák fellázadnak, uraik ellen fordulnak, megsemmisítő erővel. A múlt- és a föld-rabszolgát is fel kell szabadítanunk és múltat, munkatársunkként kell kezelni, életünk helyeként, amely csak akkor működik együtt velünk, ha fenntartjuk, elismeréssel elfogadjuk, együtt működünk vele, bizonyos értelemben viszonyosan kiszolgáljuk, „fizetést” adunk neki, saját fennmaradásának törvényei szerint.

A kőolaj, a szén, a régmúlt jelenében kialakult vegyületek, kémiai reakciók eredményei. Mai reakcióba hozatalukkal, elégetésükkel energiát termelve felélesztjük a szunnyadó energiákat. Ember előtti idők energiái újra cselekvővé válnak és történéseket idéznek elő az emberi kultúrában, az egyes emberben és az egész bolygó természetes környezetében.

Szerves és biológiai struktúrák a nap energiája segítségével felépültek, az energiát strukturális fennállásukban felhalmozták, élet alakult ki, tevékenyek voltak, majd „lementek” a föld alá, szunnyadtak évmilliókat, és az ember közvetítésével felszínre jőve a bennük rejlő energia által újra cselekvővé válnak. A szénhidrogénekkal viszonylag összetett, magas energiaállapotú vegyületeket égetünk el. Ezek a föld alatti vegyületek a bolygón zajló különös anti-entropikus folyamatok eredményei, amelynek kiemelkedő eredménye maga az emberi agy.

Kétségtelenül minden anti-entropikus folyamatnak energiára, vagyis a „mérleg” másik oldalán növekvő entrópiára van szüksége. Földünk felmelegedése valójában entrópia növekedés, mint ahogy a kozmosz feltételezett és lehetséges „hőhalála” is az entrópia legnagyobb mértéke lesz. Az agy és tudat strukturáló, felépítő ereje és teljesítménye az entrópiánövekedés felszabaduló energiájából táplálkozik. Talán kimondható a tétel, minél nagyobb az emberi elme teljesítménye, annál nagyobb entrópiát termel.

Az agy és az emberi tudat ősrobbanás-szerű kibontakozásához végtelenhez közelítő energiára van szükség. Ahhoz, hogy egy ház megépüljön, egy beteg meggyógyuljon, egy gyermekből iskolázott felnőtt legyen, összeszedésre és összeszedettségre van szükség. Mindez munkát, energia felhasználást igényel, amit valahonnan venni kell, és nem vehető máshonnan, mint a fizikai világból, a föld bolygó készleteiből.

A tudomány és a technika fejlődése, az ezzel együtt járó életszínvonal emelkedés, a jobb társadalmi formák feltalálásának folyamata törvényszerűen vezet első lendületében a felmelegedéshez. Ez a folyamat nem fog, nem tud magától megállni, hacsak nem pusztulással. Az ipari forradalom kezdete óta néhány száz év telt el, és a jelenlegi klímaváltozást közvetlenül ez a korszak idézte elő. Az elme, a „szellem” saját fejlődéséhez kifacsarja a föld energiáit. A logika világa az okság erőit használja. A fejlődés szükségszerű föld-pusztító erejére rádöbbenve az emberiség, ha fenn akar maradni, legjobb erőit kell arra összpontosítania, hogy megfordítsa a folyamatokat.

Egyetlen lehetőségünk a menekülés előre. A technikai tudást, az etikai tagoltságot és a törvényhozást arra kell használni, hogy olyan energiaforrásokat találjunk, amelyekkel nem csak korlátlanul lesz energiánk, de amely képes a klímaváltozást megfordítani.

Még több tudásra, még több összeszedettségre és felelősség-vállalásra van szükség, hogy az idő-járás, az idő-múlás, a múlt idő újramegjelenése folyamatait megértsük és ellenünk forduló tulajdonságaikat megszelidítsük. De mi is az idő, és hogyan viszonyuljunk hozzá? Kezelhetjük-e mint előre haladást, mint múltat vagy újra-
jövötelt?

Szent Ágoston ideje

Szent Ágoston a *Vallomások* tizennegyedik fejezetében megkérdezi, „hogyan van meg az időnek két fajtája, a múlt és a jövő, ha a múlt már nincs, és a jövő még nincs?” Az idő folyamként, keretként, feltételként, az elemi tapasztalat feltételeként és csak ilyenként létezik, ám nyilvánvalóan nem fizikai tárgyként, mint például egy kő. Ha létezik az idő, akkor csak érzésként, elgondolhatóként, a gondolkodás és a tapasztalás feltételeként, vagy mint Kant számára, tiszta szemléleti formaként. Ágoston felteszi a kérdést: „A jelen pedig, ha mindig jelen maradna, és nem menne át a múltba, nem idő volna, hanem örökkévalóság. Ha tehát a jelen csak úgy lehet idő, ha át tud menni a múltba, hogyan mondhatjuk róla, hogy van; hisz az ok, amelynek erejében van, éppen az, hogy majd nem lesz, - következőleg csak azért nevezhetjük valóságos időnek, mert arra törekszik, hogy ne legyen!” A jelen az eseményekben, történesekben van, amelyek folyamatosan elmúlnak, ám lerakataik, kövületeik itt maradnak. A jelen csak úgy jelen, hogy folyamatosan átmegy a múltba, a múltba tevődik, elmúlik, miközben „akkor és ott” megmarad mindörökre. Elraktározódik az idő mint emlék, de elraktározódnak a folyamatok, amelyek a jelenben zajlanak és belekövülnek a múltba mint volt időbe és a fizikai térbe, ami az idővel ellentétben a jelenben marad. Az idő mint folyam, az idő mint feltétel, ha elmúlt, nem jön vissza soha többé – ez az idő örökkévalósággá válása abban, ami nincs jelen vagy nem jelen. A tér ugyanakkor megőrzi az idő múlását, a folyamatokat rögzíti magában.

Ágoston kérdésében az is benne rejlik, hogy a jelen ismeretelméleti feltétele saját múltja, hiszen a jelen csak az állandó múlttá válással gondolható el. Ha a jelen folyamatosan bekövetkező és azonnal múlttá váló események halmaza, akkor az események nyomai folyamatosan ott vannak a múltban, mint az eltelt időben, de ott vannak a jelen időben is, a térben, amennyiben az események hatásai és következményei, maguk az események térben rögzülnek az időfolyamban. Most vésem a követ, ez a most elmúlik, de a kő vésete megmarad. A megrögzült eseménynyomokban a múlttal kerülhetünk érintkezésbe és találkozhatunk vele, habár nem az időben, hanem a térben.

Szent Ágoston az emlékezetbe helyezi a múlt jelenlétét, a múlt idő jelene tudatunkban hagy nyomot és emlékké válik: „emlékezetünkből merítünk - nem ugyan elmúlt dolgokat, hanem szavakat a dolgok és események képeiből. Ezek ugyanis érzékeinken keresztülhaladva, lelkünkben állandó nyomokat hagytak. Példának okáért gyermekkorom nincs többé, csak a múltban van, amely szintén nem igaz valóság; de gyermekkorom képét, ahányszor csak rá gondolok vagy beszélek róla, jelenben szemlélem, mert még megvan emlékezetemben.” (Szent Ágoston XVIII. fejezet) Ez a múlt azonban csak a személy múltja, és nem a történelem ideje, amit később megerősít: „A három idő csak a mi felfogásunkban van, máshol nem található; a léleknek van jelen emlékezete a múltakról, jelen szemlélete a jelenről és van a jövőre vonatkozó jelen várakozása.” (Szent Ágoston XX. fejezet) Az idő Ágostonnál ismeretelméleti fogalom, mi magunk tekintünk a világra az idő rácsozatán keresztül,

és látjuk lelkünkben azt, ami korábban volt jelen, a jelenvaló jelent, és elővételezzük a későbbi, a jövőbeli jelent. „Lelkem, tebened mérem az időt ... értelmem dolgozik” (Szent Ágoston XXVIII. fejezet). A nyugati kultúra számára az idő a lélek folyamatos viszonyulása önmagához és a világhoz. Ez a kapcsolat és az *értelem munkája az, ami rendkívül energia- és anyagiigényes*. Ezeket a forrásokat a természettől vesszük el, bányászattal, magunkévá tesszük. Az egyre jobb és többet tudó értelemről nem mondhatunk le, azonosak vagyunk vele, következésképp az energiáról sem. Bányásznunk *kell*.

Múlt és bányászat

A bányászat, és a föld ásványkincseinek kinyerése a múlt visszahozása, elrablása vagy inkább kirablása, visszahozatala a jelenbe, az örökkévalóságba helyezett készletek feltörése. Felhatalmazott bennünket valaki, hogy a múlt raktárait kifosszuk? Milyen alapon vesszük el azt, amit évmilliók felhalmoztak? Nem olyan ez, mint a tolvajlás? Találunk valamit, és elveszük, magunkévá tesszük, anélkül, hogy kérdeznénk a birtokost, vagy kártalanítanánk. Nem csak rabszolgáskodtunk a földet, de ki is fosztjuk.

Hajtsuk uralmunk alá a földet, ahogy a Biblia első soraiban áll: „Uralkodjatok a tenger halai, az ég madarai és minden állat fölött, amely a földön mozog.” (Biblia, Ter.1.28.) Ám az eredeti héber kifejezés, *uredu*, amelyet „uralomként” fordítottak, valójában helyesen: „őrizve, gondoskodva művelni” vagy „művelve gondoskodni” jelentésű. (vö. Szécsi, Tóth 21., 64.; Lányi András, Hérány Ferenc, Tóth János írásai) Ennek ellentéte a föld kifosztása.

Ugyanakkor, a Biblia első sorai szerint Isten saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert. Ez a hasonlatosság pedig nyilván abban van, hogy gondolkodni képes és felismeri szabadságát. Más szóval, az istenképesség, Isten felszólításai a Szentírásban, hogy hasonlítsunk hozzá, azaz kövessük parancsait, a leginkább energiaigényes feladat. A Bibliában Isten elvárja, hogy *mindent* megtegyünk hogy hűek legyünk képmási mivoltunkhoz, vagyis gondolkodjunk, dolgozzunk, energiát használjunk. Ezt azonban a földről is gondoskodva kell tartanunk. Amit elveszünk, azért fizetnünk kell, a föld épségét fenn kell tartanunk. Nem arra kaptunk felszólítást, hogy a földnek tolvajai vagy kirablói legyünk, hanem, hogy műveljük, azaz miközben veszünk, adjunk is, hogy munkatársai legyünk.

A technológiává váló ész a föld szempontjából az elmúlt évszázadokban rabszolgatartóként, kalózként, rablóként, tolvajként jár körbe, és magához ragad mindent, amit ér. Mígnem felfedezi, hogy a múlt kifosztásával saját jelen létezésének feltételeit szünteti meg. Mintha a múlt mint örökkévalóság éltette volna időbeli létünket, és most ezt számolnánk föl.

A gondolkodás objektívalódása

Az elmének időre van szüksége, az időn keresztül tapasztalja a világot, az időben él. Az idő és tudatosulása rendkívül anyag- és energiaköltséges. Az, hogy a világot időben érzékelhetjük, megtapasztalhatjuk, átalakíthatjuk elfogyasztja az energiát, amit ez a világ rendelkezésünkre bocsát. A megismerés és az ezzel járó világalakítás azzal fenyeget, hogy önpusztítóvá válik.

Az emberi agy mint neurológiai szerkezet működéséhez energiát használ, amit hagyományosan a táplálkozás révén biztosít. A gondolkodás technológiai *objektíválódása* révén új és új módon energiaigényes tárgyakat hoz létre, továbbá a gondolkodás maga is tárgyba helyeződött, amennyiben számítógépeket gyártott. A mesterséges intelligencia a gondolkodás meghosszabbítása, eszközeinek kitérítése, tárgyban való manifesztációja és működése. Energiaigényes tárgy minden, amit az emberiség technológiával azaz gépekkel létrehoz, továbbá az internet, amely ugyan csendes és a felhasználó helyen csekély energiát használ, ám a világhálót működtető hatalmas számítógép központok energiaigénye rendkívüli.

Megfogalmazható a tétel, hogy az emberi gondolkodás tárgyasulásával nem csak az emberi agy melegszik föl, hanem a gondolkodás tárgyai is vagy legalább is az a föld vagy világ, amelyekből ezeket a tárgyakat a gondolkodás kihásítja, vagy belőle "kikonstruálja". Miután pedig a tárgyak az anyagi világ részei, maga a bolygó a gondolkodás hőtermelése révén és által melegszik.

Mindez arra utal és vall, hogy a föld mint bolygó nem volt felkészülve a gondolkodó emberre. Mint egy olyan dolgos gazda, aki nem készül a tolvaj látogatására. Az ember sem volt felkészülve megfelelően a földre. Legalább is a gondolkodó, tudományt művelő és technológiát létrehozó ember nem. Ezért aztán az embernek, ha fenn akar maradni, kell felkészülnie a földre. Ha magát tolvajként vagy rablóként határozná meg a földdel való viszonyában, akkor a környezetetikáról vagy egyáltalán a világhoz és embertársainkhoz való etikus viszonyulásról szóló beszédnek egész más fajtájúnak kellene lennie. Első lépésben önellentmondásra jutna, a tolvaj nem tud etikai beszédet tartani mindaddig, amíg tolvaj.

És mi történik, ha felismerjük, hogy az etika mint olyan, rabszolgatartás, tolvajlás eredménye? Lesz egyetlen ember, akinek jogosultsága lesz ellentmondás mentesen etikáról beszélni? Arisztotelész, Kant, Moore idejében, e nagy, etikai korszakalkotók korában még nem volt nyilvánvaló, hogy az emberiség és az emberség fejlődése, a kognitív képességek kialakulása, és a lehetőség, hogy e szerzők etikán és a jó fogalmán gondolkozzanak, valójában a földtől való energia-elvétel eredményei. Az ő munkájuk, a kategorikus imperatívusz is ezen törvénytelen és ellentmondásos kisajátító folyamat eredménye.

Észre kell vennie, hogy a földet felkészületlenül érték az elmúlt kétszáz év támadásai és hadműveletei. A föld védekezik, vagy sem, de forrósodik, és ez immár nem csak a tolvajlás, de a harc paradigmájával is értelmezhető. Ha békét akarunk kötni, mert ez túlélésünk záloga, akkor több tudományra, több gondolkodásra, kommunikációra, a jogalkotás, az etika és a társadalomelmélet megújítására van szükség. Valójában önmagunkkal és egymással kell békét kötni, hiszen csak magunkkal és egymással tárgyalhatunk – a földdel nem. A kategorikus imperatívuszt ugyanakkor ki kell terjesztenünk a földre és nem csak minden emberre. Ezt a kiterjesztést nem nehéz megtennünk. Kant eredetileg a cselekvés szubjektumaként és objektumaként csak az emberrel vagy legalább is az eszes lényel számolt.

“Cselekedj azon maxima szerint, melyet követve egyúttal azt is akarhatod, hogy maximád általános törvény legyen.”(Kant 50, magyar fordítás 52).

Azonban a kategorikus imperatívusznak az ítélőerő szerinti megfogalmazásában kijelenti, hogy cselekvésünk általános elvét ellentmondás mentesen el kell tudnunk gondolni mint természettörvényt.

“Cselekedj úgy, mintha cselekedeted maximájának akartod révén általános természettörvénnyé kellene válnia.” (Kant *uo.*, magyar fordítás 53)

Ám itt még csak az emberek közötti kapcsolatra utalt, és feltételes módon fogalmazott.

A természettörvények tételesen nem feltételes, hanem állító módon vannak. Az emberi cselekedeteket természettörvény hatásúként felfogva, a második idézett megfogalmazást átalakíthatjuk:

Cselekedj annak tudatában, hogy cselekedeted maximája akartod révén általános természettörvénnyé válik.

Ezt úgy kell értenünk, ha mindenki vagy legalább is a többség, a meghatározó politikusok, gazdasági vezetők aszerint cselekszenek, hogy a föld kincseit felhasználják (elrabolják), a földet rabszolgává teszik, megfosztják szabadságától, akkor ez úgy fog működni, mint természettörvény. Az emberiség kifosztja a földet, háborút vív ellene.

A harci tevékenységnek egy eleme a bányászat, különösen is az úgynevezett energiahordozók bányászata. A föld mintegy becsomagolta és saját mélyébe sülyesztette a szénkészlet egy jelentős részét, akár tiszta szén, akár szénhidrogének formájában. Ez a folyamat évmillióig tartott. Mintha a föld nem akart volna elégni, a felületén található szenet, ami az egyik legreakcióképesebb, legéghetőbb energiahordozó anyag, biztonságba helyezte saját mélyébe. A szén megszelídítése a szénvegyületekre alapozott élet létrehozatalával kezdődött. Az élet megjelenése szénszelídítési, bolygóvédelmi folyamatnak is tekinthető, hogy a föld élhető legyen magasabb szervezetségű teremtmények számára is. Az élőlények pusztulásával és föld alá kerülésével a szén a mélybe jutott, elzára az égéshez szükséges oxigéntől. A szén, szövetkezve egyéb atomokkal, az élőlények közt olyan struktúrát hozott létre, mint az emberi agy és a belőle vagy benne kialakuló tudat. Ez pedig nem csak létezik és él, de fel is ismeri mindezt. Kérdéseket tesz föl, túllépve az okság szükségszerű folyamatain, maga képes új folyamatokat létrehozni, sőt önmaga működési területét és hatékonyságát képes határtalanul kibővíteni. Ez az emberi aktivitás és technológia.

Az oksági folyamatoktól viszonylag szabad, racionális cselekvő, mely kutatja a természet törvényeit és azok felhasználásával cselekszik, a maga céljaira alkalmazza azokat, olyan folyamatokat indított el amelyek veszélyesek saját fennmaradása szempontjából. A hatalmas mennyiségű szénkészletet, évmilliók munkájának eredményét az ember két évszázad alatt a levegőbe pumpálta, előidézve az üvegház hatást és a felmelegedést. Az elmúlt száz évben az üvegházhatású gázok koncentrációja az atmoszférában 75%-kal nagyobb mértékben nőtt, mint az utolsó 21 000 évben. A huszonegyedik század elején a széndioxid mennyisége a légkörben nagyobb volt, mint az előtte lévő 417 000 évben.

A föld az ember életének feltétele, az ember valójában saját élete feltételét, tehát önmagát támadta meg. Ha ezt a folyamatot az emberek nem tudják megállítani, akkor saját eszük és intelligenciájuk nem jobb életet és felszabadulást, hanem pusztulást fog eredményezni. Az emberi faj pusztulását, nem a föld vagy a világegyetem pusztulását. Akkor ténylegesen az ember is csak olyan epizód lesz a föld történetében, mint a rég kipusztult fajok.

A jelenlegi folyamatok nem tarthatók fenn, az ember, ez a szénvegyületek bonyolult felépítménye meg fog sülni, el fog égni, ha nem változtatja meg a klímaváltoás irányát

A felmelegedést előidéző cselekvési módok nem tarthatók fenn, rosszak az ember számára, vagyis erkölcstelenek.

A technológiának a jót, az emberi életet, az ember és az élhető bolygó fennmaradását kell szolgálnia. A jó valóságosságának és megvalósíthatóságának kérdését kell feltennünk.

A jó és az erkölcs

A jót a világban csak az ember tudja létrehozni. A jót létrehozó cselekedet az erkölcsös tett. Nyilvánvaló, hogy a jó élet folyamatos, generációkon átívelő létrejövetele és fennmaradása érdekében meg kell mentenünk bolygónkat az ember okozta éghajlatváltozástól.

Az etika két nagy eredeti alakja Arisztotelész és Immanuel Kant. Arisztotelész szerint az etika tárgya a jó élet keresése a jó társadalomban. A jó társadalmat emberek alakítják, tehát az etika a jó általános keresése, melybe a társadalom jó kialakítása és megalkotása is bele tartozik. A jó élet lehetetlen a nem jó társadalomban. Immanuel Kant alaptételével kimondja, az egyének cselekedeteit a kategorikus imperatívusz univerzális racionalitásának kell alávetni, mely szerint olyan egyedi szabályok szerint kell cselekednünk, melyekről ellentmondás nélkül akarni is tudjuk, hogy általános törvény elvei legyenek.

Jelenleg általános törvény szerint melegszik a föld. A föld felmelegedése az ember szempontjából rossz. Az egyes emberek nagy részének cselekedete rosszra vezetett. Rossz volt az egyes emberek cselekvési elve. Ez a rossz azonban nem feltétlenül az egyének által tudatosan létrehozott rossz, hiszen nem tudhatták egyénekként, hogy fogyasztási szokásaik, melyeket a társadalom kínál, és amely nélkül élni sem volnának képesek, végső soron a bolygó klímaváltozásához vezet. E hatalmas kihívással egyénekként nem is lehet szembeszállni.

A demokráciák mint jó társadalmak megalkotásánál az egyes ember felelősségének és szabadságának, ebből következő moralitásának elvére építettek. Tekintettel azonban arra, hogy nem feltételezhetjük minden ember moralitását, ezért a közös élet szabályait, a törvényeket kell az etikára alapoznunk.

A környezeti probléma ezek alapján úgy lenne megoldható, ha a parlamentek olyan törvényeket hoznának létre, amelyek kötelezően védik a természetet, a légkört. Jogi és törvényi fennhatósága egy államnak azonban csak saját politikai-földrajzi határain belül van, a környezetszennyezés pedig nem ismer határokat. Ebből következik, hogy az általános klímaváltozás megállítására az egész földre kiterjedő törvényhozásra, törvény betartatási erőszakszervezetre és bíróságra lenne szükség. Ez azonban lehetetlenség. Az államok konferenciákon nemzetközi ajánlásokat fogadnak el, melyek teljesítési színvonala korlátozott, kétséges és kétségbe ejtő.

A világméretű klímaválság megoldására erős világkormányra lenne szükség, ami nem megvalósítható. Ezek után egyetlen lehetőség látszik, hogy a legfontosabb ipari országok törvényhozásai olyan környezetvédő törvényeket hoznának létre, amelyek példaként és kényszerként hatnának a világ minden pontján. Ha az Egyesült Államok, Kína, Németország, Japán és a többi jelentős ipari ország olyan normákat és olyan kényszereket fogadna el, amelyek radikálisan csökkentik a kibocsátást, az előbb-utóbb az egész világon hatást fejtene ki. A megoldás tehát az erős ipari államok

törvényhozásának fordulata lenne, amelyben egyelőre csak bízhatunk és reménykedhetünk.

Irodalom

- Arisztotelész (1997). *Nikomakhoszi etika*. Fordította Szabó Miklós. Európa Kiadó, Budapest.
- Arisztotelész (é.n.). *Politika*. Fordította: Szabó Miklós. <https://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm>
- Biblia (1973). Budapest, Szent István Társulat.
- Gardiner, S. M., & Thompson, A. (Eds.). (2017). *The Oxford Handbook of Environmental Ethics*. Oxford University Press, Oxford..
- Kant, I. (1991). *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (G. Berényi, Trans.). Gondolat Kiadó, Budapest.
- Milne, M., & de Revière, C. (2015). *Les temps changent* (Az idők változnak). Paris. <https://www.youtube.com/watch?v=gDbohQI5BI>
- Szécsi, G., & Tóth, I. J. (2020). *Természet és felelősség. A környezeti etika és nevelés filozófiai alapjai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szent Ágoston: *Vallomások*. Fordította Vass József. <https://mek.oszk.hu/04100/04187/04187.pdf>

Tóth I. János

„ÁBRÁNDOK BŰVÖLETEBEN” – KÖRNYEZETFILOZÓFIAI OLVASAT

A környezetfilozófiáról

A környezetfilozófia az 1970-es években alakult ki a környezeti válság (fajok kihalása, túllegettetés, savas esők), a környezetvédő mozgalmak és a környezettudatosság megjelenésével egy időben. Kialakulásában döntő szerepet játszott az a felismerés, hogy a környezeti válságot a nyugati civilizáció alapvető sajátosságai (modernizáció, növekedés, az élő természet instrumentális kezelése) okozzák. Ebből következik, hogy a környezeti válság megoldáshoz civilizációnk, értékeink és eszméink újragondolására van szükség.

A környezetfilozófián belül viszonylag gyorsan kialakultak az alapvető irányzatok úgymint környezetetika, ökopolitika, mélyökológia, társadalomökológia, állatvédelem, fenntartható fejlődés. Ezek az irányzatok sokféleképpen oszthatók; vannak antropocentrikus (fenntartható fejlődés, társadalmi ökológia) és nem-antropocentrikus (állatvédelem, mélyökológia) irányzatok. Mindkét osztályon belül további csoportok különböztethetők meg: kemény és puha antropocentrizmus, illetve biocentrizmus, állatfelszabadítás, ökocentrizmus. Különbség tehető a mérsékelt és radikális környezetfilozófiai irányzatok között. Az előbbi a válság megoldását a jelenlegi társadalmi berendezkedés keretein belül, míg az utóbbi azonkívül keresi. A környezetfilozófiai irányzatok a természettudományokhoz való viszonyuk alapján is oszthatók. Vannak olyan környezetfilozófiai irányzatok, amelyek elsősorban természettudományos eredményekre és megfontolásokra építenek ezek közül a legfontosabbak Aldo Leopold földetikája, Thomas Hardin közlegető tragédiája és James Lovelock Gaiai elmélete; illetve vannak olyan környezetfilozófiai irányzatok (mélyökológia, ökofeminizmus, ökoteológia), amelyek szélesebb megközelítésben elemzik a környezeti kérdéseket (Zimmermann, 2001).

Ha a fenti kategóriákban akarjuk értelmezni a vegyészmérnök végzettséggel rendelkező Gelencsér András művét, akkor egyértelműen megállapítható, hogy a mű természettudományos jellegű, mivel az érvelés döntően termodinamika és az anyagtudományok ismereteire épül. A könyv a modernizációval, sőt a megújuló erőforrásokra építő fenntartható fejlődéssel kapcsolatban is kritikusan radikálisnak tekinthető. A szerző szerint „modern civilizációnk a kritikus nyersanyagok hiánya miatt egy-két évtizeden belül elkerülhetetlenül össze fog omlani.” (Előszó, 1 o.) Továbbá, szerinte „vesztébe rohan a világ, és a fenntarthatónak címkézett megoldások globális léptékben történő erőltetése csak felgyorsítja az összeomlást.” (Előszó, 2 o.). Az antropocentrikus és nem-antropocentrikus skálán azonban már nehezebb elhelyezni a rektor úr munkáját. Először is szögezzük le, hogy mint minden tudományos jellegű munkára erre is a dezantropomorf szemlélet a jellemző. Ez a megközelítés tartózkodik attól, hogy emberi tulajdonságokat vagy érzéseket tulajdonítsanak nem emberi entitásoknak, például állatoknak, tárgyknak vagy természeti jelenségeknek. Másrészt a könyv alapvetően az ember szempontjából elemzi a környezeti kihívásokat és lehetőségeket, ezért antropocentrikusnak kell tekinteni. Röviden a mű nézőpontját leginkább a dezantropomorf antropocentrizmussal lehet jellemezni.

A műről

A rövid terjedelmű könyv 10 számozott fejezetből áll, amely magába foglalja az irodalomjegyzéket is. 1. *Előszó*, amely néhány gazdaságfilozófiai és személyes megjegyzést tartalmaz. 2. *Az energia forradalma*, amely az energia- és anyaghasználat fejlődését és környezetszennyező hatását mutatja be. 3. *Jól befűtöttünk* című fejezet a klímaváltozás kérdéseivel (üvegházhatás, szénháztartás, légszennyezés kumulációja, öngerjesztő folyamatok) foglalkozik. 4. *A végtelen energia mítosza* című rész az alternatív energiatermelés (napenergia, szélenergia, geotermikus energia, vízenergia, atomenergia, fúziós energia) korlátait hangsúlyozza. 5. *A teremtett anyag című fejezet* arra mutat rá, hogy az alternatív energiatermeléshez szükséges elemek és anyagok (foszfor, tellúr, folyami homok) szűkösek. Itt ír arról, hogy az űrbányászat is csak illúzió. 6. *Ábrándos szép napok* című fejezet szerint – a közhiedelemmel ellentétben – nincs megújuló erőforrás, mert sem anyagot sem energiát nem lehet teremteni. A napelem és a szélérőmű pusztán energia-átalakító berendezés, amely jelentős anyag és energia befektetés mellett is csak alacsony energiasűrűséget biztosít. Ráadásul az internet és az okos eszközök zabálják az áramot, vagyis nem csökkentik, hanem növelik a társadalom energiafüggőségét. 7. *Leckék a múltból és a mából* című alfejezet néhány rossz gyakorlatra hívja fel a figyelmet: húsvét sziget, a Homo shopiens és mobilis. 8. *Epilógusban* a szerző a pénz és az energia viszonyát elemzi, külön kiemelve a kőolaj hatását a civilizációra. Itt ír arról, hogy a pénz rossz mérce. 9. *Remény hal meg utoljára* című fejezetben Gelencsér azt hangsúlyozza, hogy a jelenlegi környezeti válságnak nincs globális és univerzális megoldása. Szerinte sokkal jobban meg kellene becsülni a felhasznált energiát és anyagot. Ezzel kapcsolatban javasolja a *naturin* bevezetését, aminek az egysége egy felnőtt ember egy napi energiafogyasztása.

A mű centrumában az emberi civilizáció energia és anyag korlátainak a pozitivista jellegű bemutatása áll. Gelencsér András szerint nem csak a gazdaság folyamatos növekedése, hanem a jelenlegi állapot tartós fenntartása is lehetetlen. Sőt, a szerző a fenntartható fejlődés főáramlata által javasolt út korlátait is hangsúlyozza. „Ez a féktelen növekedés és jólét legkésőbb 2040-ig véget ér, a modern civilizáció súlyos válságba kerül.” (Balavány 2022). Tehát a szerző egyszerre bírálja a növekedés centrikus modernizációt, illetve a megoldást ígérő fenntartható fejlődés elméletét is. Gelencsér – helyesen – a hangsúlyt a diagnózisra helyezi és csak nagyon röviden érinti a terápia kérdését. A diagnózis kérdése azért egyértelműbb, mert az egy szaktudományos („van”) kérdés. Ezzel szemben a terápia vitathatóbb, mert azok átvezetnek a „lehet” és a „kell” témáit érintő poszt-szaktudományos (szakpolitikai és ideológiai) kérdésekhez. Ha a szerző részletesebben foglalkozott volna a terápiával, akkor a hangsúly áthelyeződött volna a poszt-szaktudományos kérdésekre, és ezáltal a könyv hitelessége és meggyőző ereje is lényegesen gyengébb lett volna. Ezzel összefüggésben a *naturin* bevezetésére vonatkozó javaslat a mű leginkább vitatható része.

A könyv metaforái

Gelencsér könyvében számos jelentős metaforát megfogalmaz, amelyek elősegítik a jelenlegi helyzetünk megértését. Ezek nem egyszerűen csak *ad hoc* metaforák, hanem fontos szerepet játszhatnak egy új narratíva körvonalazásában; érdemes ezeket röviden áttekinteni.

Rabszolga egyenérték: „Az egy főre eső felhasznált energiát célszerű ahhoz az energiamennyiséghez viszonyítanunk, amennyi egy aktív felnőtt ember életműködésének fenntartásához szükséges (ez napi kb. 2400 kilokalória vagy 10 megajoule)” (2.1; 4)

Forró krumpli: A problémák politikai kezelése a „forró krumpli dobálására emlékeztetnek, semmint a bolygó és a globális fenntarthatóság szempontjait figyelembe vevő érdemi cselekvésre.” (2.3; 8)

Energia konzerv: „A szén, kőolaj és földgáz, az ún. fosszilis energiahordozók pedig valóságos tömény napenergia konzervek, tízmillió évek alatt képződött növények eltemetődött majd a Föld mélyén átalakult maradványai, amelyeknek az emberiség néhány száz év alatt a nyakára fog hágni.” (4.2; 22)

Anyag konzerv: „Ezek tehát sűrített konzervek, éppúgy, mint a sűrített tej vagy a paradicsomkonzerv.” „A dúsulás mértéke több százszoros is lehet, a réz esetében például 230-szoros, az aranyból 2000-szeres, a foszfornál 130-szoros.” (5.4; 35)

Konzervgyár: „Ezek ugyanis a természet »konzervgyárában« készültek több millió év alatt. A ma kitermelt rézércet egykoron évmilliókig tartó vulkáni működés során váltak ki. Ezeket a pótolhatatlan konzerveket elképesztő ütemben termeljük ki. A több tíz millió év alatt felhalmozódott készleteknek egy-két évszázad alatt a nyakára hágnak.Ez nyilvánvaló, hogy nem mehet így az idők végeztéig, a konzervjeink előbb-utóbb elfogynak (5.4; 35)

Cseresznyefa: „Képzeljünk magunk elé egy hatalmas cseresznyefát, tele érett és ropogós cseresznyével. Először nyilván a földről kényelmesen elérhető szemeket szednénk le.” „Valamennyi ásványkincsre és nyersanyagra igaz, hogy először — mindig a legkönnyebben kitermelhető nyersanyagokat bányásszuk ki.” (5.4; 35)

Hamupipőke meséje: Egy tál borsószemből könnyű finom borsólevest főzni. Ha azonban a gonosz mostoha ugyanezeket a borsószemeket egy hatalmas homokkupacban elrejteti, akkor meg vagyunk lőve. Ahhoz, hogy levest főzzünk belőle, először a borsószemeket ki kellene válogatni.A valóságban ez a lehetetlennel határos.” (5.4; 36)

Homo shopiens: „A 20. század folyamán a kapitalizmus tökéletes fogyasztógépet csinált a fejlett országokban élő emberekből.... Az ember, mint természeti lény mindig is fogyasztotta a fennmaradásához szükséges javakat, amiket meg kellett termelnie vagy szereznie. A szükségleteken túl a fogyasztás növelésére azonban a legtöbb ember egyáltalán nem érzett késztetést.” (7.2; 44) Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy Daniel Quinn (1999) különbséget tett a *megtartó* (ökologikus) és az *elvevő* (kizsákmányoló) társadalom között.

Homo mobilis: „A közlekedés és szállítás a világ energiatermelésének nagyjából az egynegyedét köti le. Jelenleg a teljes szektor energiafelhasználása 95%-ban fosszilis energiahordozók, döntően az olaj elégetésén alapul. A légiközlekedésben és az áruszállításban az olaj kiváltására nem látszik reális megoldás.” (7.3; 46)

Lélegeztetőgép: „A bőséges és folyamatosan rendelkezésre álló energia a modern civilizáció tartóoszlopa. Hiányában az általunk ismert világunknak néhány napon belül vége lenne.” (Epilógus, 48)

Nincs ingyenebéd: „...a tízmillió évek alatt a természet által készített napenergia konzervekből véges mennyiség sorakozik a spájzban, amelyeket egyre gyorsuló ütemben használunk el. Kétségbeesett versenyfutás kezdődött az idővel a korlátlan és

végtelen energiaforrás felfedezéséért: a napelemek, széleróművek ennek a próbálkozásnak az első, már most a természeti erőforrások súlyos korlátaiba ütköző termékei. Ingyen energia, ahogy ingyenebéd, nincs. Akkor lenne, ha újból megelegednénk azzal az energiafajtával, ami a Napból érkezik.” (Epilógus, 48)

A mű filozófiai előfeltevései

Környezetfilozófiai szempontból két releváns hivatkozás látható: Dennis Meadows: *A növekedés határai*, illetve Jared Diamond: *Összeomlás* című könyve. Ma már jól ismerjük ezeknek a műveknek a filozófiai előfeltevéseit, amit azért érdemes itt felidézni, mert Gelencsér könyvének a szemlélete is megegyezik ezeknek a klasszikusoknak a nézetével. Ezek a könyvek két típusú filozófiai előfeltevés-rendszert tartalmaznak; egyrészt módszertani jellegű meta-előfeltevéseket, másrészt, a földi természet és a társadalom viszonyára vonatkozó környezetfilozófiai előfeltevéseket. Ezek döntően implicit módon jelennek meg Gelencsér könyvében.

A mű módszertani előfeltevései a következők. *Naturalizmus* az a filozófiai irányzat, amely a világot, az embert és a társadalmat a természettudományok és a természeti törvények alapján értelmezi és magyarázza. A naturalizmus monizmusával szemben a dualizmus áll, amely a nyugati filozófia főáramlatát jellemzi. *Az ember a természet része*, mondja a naturalista jellegű környezetfilozófia. *Multidiszciplinaritás* a különböző tudományok (termodinamika, anyagtudományok, ökológia, közgazdaságtan stb.) eredményeit együtt kezeli. Látnunk kell, hogy a diszciplináris határokat figyelmen kívül hagyó gondolkodás alapvetően ellentétben áll a tudományos gondolkodással, amely mereven elkülönülő diszciplinárból áll. Így felmerül a következő probléma a multidiszciplináris jellegű problémákat lehet-e egyáltalán a maguk teljességében tudományosan elemezni? *Rendszergondolkodás* szerint a Földön különböző dinamikus és komplex rendszerek vannak, amelyek egymással bonyolult kölcsönhatásban állnak. Ebből a téziséből következően a rendszerelmélet is alapvetően multidiszciplináris jellegű. A bonyolult és komplex rendszerek egyik legfontosabb sajátossága *nem-linearitás*. Ez azt jelenti, hogy a kis változások is jelentős, előre nem látható hatást okozhatnak a komplex rendszerekben. Ezzel szemben áll a mechanikus gondolkodásra jellemző linearitás, amely szerint az az okozat mindig arányos az okkal.

Gelencsér könyve – a fentiekén túl, de szintén implicit módon – a következő környezetfilozófiai előfeltevéseket is tartalmazza. *A Föld véges rendszer*, amelynek anyagi, energetikai és ökológiai jellegű erőforrásai is végesek. A földi természet végességére vonatkozó nézetet érdemes szembe állítani az Univerzum és erőforrásainak a végtelenségével és határtalanságával. Gelencsér több helyen is hangsúlyozza, hogy az ember nem általában az Univerzum, hanem a Föld lakója. A szerző nemcsak azt állítja, hogy az ember praktikusán nem fér hozzá az univerzum anyagi erőforrásaihoz, hanem azt is, hogy a termodinamika törvényei miatt elérhetetlenek az univerzum távoli kincsei. A szerző explicit módon is kitér arra, hogy az űrbányászat nem jelent valóságos opciót, ahogy a B Föld koncepciója sem.

A Föld anyagi erőforrásai, különös tekintettel a periódusos rendszer elemeire egymással *nem helyettesíthetők* és egymásba nem átalakíthatók. Ez a tézis ellentétben áll azzal a klasszikus közgazdaságtani előfeltevéssel, hogy az erőforrások korlátlanul helyettesíthetők egymással. Az ember és az emberi közösség gazdasági és technikai folyamatai *termodinamikai és ökológiai korlátok* alatt állnak. Ebből következik, ahogy azt már Ernst Schumacher is hangsúlyozta, hogy az ember nem teremtő, hanem

átalakító lény. Ez a tézis szemben áll azzal a John Locktól származó, de Karl Marx által is vallott tézissel, hogy nincsenek természeti korlátok és az ember önmaga termeli meg a saját létfeltételeit. Ezzel kapcsolatban az ökológus közgazdaságtan azon tézist kell hangsúlyozni, hogy a termelés is egy entrópikus, illetve disszipatív folyamat. Ez azt jelenti, hogy a gazdaság és a társadalom működéséhez folyamatosan földi erőforrásokra van szükség. Ezek egy része állomány jellegű, amelyek mennyisége a készletek felhasználásával arányosan csökken, míg a másik része folyamatosan biztosan megújul (pl. napsugárzás) vagy feltételelesen megújuló (pl. ökológiai szolgáltatások). Tehát a társadalmi rendszerek a természeti rendszerekből élnek és azokat szennyezik. Sajnos a túl kevés erőforrás vagy a túl sok szennyezés esetében a környezeti problémának már *nincs technikai megoldása*. Ez ellentétben áll a techno-optimista felfogással, hogy minden problémának van technikai megoldása. Ha a fenti szempontból értelmezzük a történelmet, akkor azonnal feltűnik számos kultúra és civilizáció *lokális összeomlása*; ennek oka a természeti feltételek átalakulása vagy kizsákmányolása. Ez a megfigyelés ellentétben áll azzal a tézissel, hogy a kultúrák és a civilizációk fejlődésében a természeti tényezők szerepe elhanyagolható (Tóth 2005).

A környezeti probléma megoldását keresve általában a következő tényezőket szokták hangsúlyozni. A *hosszú távú* szempontoknak az ökoszisztémák és a társadalmak vonatkozásában is előtérbe kell kerülni. Bár ezt az elvet ma már kevesen vitatják, ugyanakkor a modern gazdaság és politika strukturális okok miatt a rövid távú szempontok szerint cselekszik. A *környezeti* szempontok figyelembe vétele is fontos, vagyis a társadalmi cselekvésnek a környezetre gyakorolt többnyire negatív járulékos és nem szándékolt hatásait is figyelembe kell venni. Ez azt jelenti, hogy meg kell tanulnunk nem-antropocentrikus módon gondolkodni és viselkedni.

Gelencsér könyve a társadalom-természet anyag és energiacseréjét *holisztikusan* elemzi. Ez ellentétben áll a korszellemmel, amely mindent az individuuum szempontjából vizsgál. Mivel a környezeti válság súlyos, ezért *sürgős cselekvésre* van szükség. Ennek realizálását nemcsak a társadalmi folyamatok tehetetlensége gátolja, hanem az is, hogy nincs konszenzus abban, hogy milyen lépésekre lenne szükség. Egyrészt vita van a zöldek és a modernizációs nézetek képviselői között, másrészt a zöldek között sincs konszenzus abban a kérdésben milyen irányban kellene haladni (globalizmus vagy lokalizmus, világkormány vagy erős nemzetek, technikai megoldások vagy fogyasztáscsökkentés, stb.) Gelencsér könyve vitairatnak is tekinthető, mivel fő üzenete az, hogy a megújuló energiát hasznosító berendezések segítségével nem tudjuk megoldani a környezeti válságot. A környezeti válsággal kapcsolatban az *ideológiai vakság* is súlyos problémát jelent, ami ugyanúgy sújtja a növekedéspárti ideológusokat, mint a megújuló energia szerepét túlértékelő zöldeket.

Tudományelméleti kitekintés

A tömegtársadalmak igényei és a gazdasági érdekek szerepe mellett a modern korszellem és paradigma is fontos szerepet játszik a környezeti válságban, amit csak akkor tudunk problémaként felismerni, ha képesek vagyunk a modernizációs paradigmát téves nézetként azonosítani, illetve egy egységes zöld paradigmát kidolgozni.

Thomas Kuhn (2000) szerint a *paradigma* egy adott időszakban az adott tudomány művelői között kialakult és intézményesült *közmegegyezés* arról, hogy mi az adott tudomány tárgya, feladata, tudományosan érvényes kérdései és válaszai. Az *anomália* egy olyan megfigyelt jelenség vagy eredmény, amely ellentmond a jelenleg elfogadott

paradigmának vagy elméletnek. Ez önmagában nem probléma, hanem része a normál tudományos fejlődésnek. Még ha az anomáliák száma megsokszorozódik is, a paradigma akkor sincs veszélyben, mert a tudósok bíznak az elfogadott tudományos elméletben. A *paradigmaváltás* akkor is hosszú időt vesz igénybe, ha az új paradigmára épülő tudományos elmélet, minden téren jobb magyarázatokat ad, mint a régi. Kuhn cinikus megjegyzése szerint a régi paradigma csak akkor kopik ki a tudományból, ha képviselői kihalnak vagy nyugdíjba mennek.

Minden paradigma védi magát. Azok a tudományos megfigyelések, amelyek ellentmondanak az elfogadott paradigmának ellenállást váltanak ki a tudományos közösségben. Az elfogadott paradigmában hívó tudósoknak meggyőződésük, hogy az általuk elfogadott paradigmában minden releváns kérdésre van válasz. Ezért a cáfoló adatokat elutasítják vagy az elméletet az adott paradigmán belül módosítják. Lakatos Imre (1977) szerint a tudósok a *negatív heurisztika* segítségével védik az elméletük kemény magját. Ez azt jelenti, hogy egy elmélet képviselői visszautasítják a *modus tollens* alkalmazását az elmélet kemény magjára; ehelyett az őt körülvevő és védőmező „védőövet” módosítják. Erre jó példa az epiciklusok bevezetése a geocentrikus elméletbe, amire azért volt szükség, mert a csillagászati megfigyelések és adatok nem voltak összhangban a ptolemaioszi elmélet várakozásaival. Az epiciklikus koncepció nem kérdőjelezte meg a geocentrikus világgép kemény magját, hanem egy védőövet képezve megerősítette azt.

Kuhn a paradigma fogalmát a fizika fejlődését vizsgálva alkotta meg és a természettudományok vonatkozásában használta. Azonban a filozófia esetében is beszélhetünk paradigmáról. Például a *platonizmus* és az *arisztotelizmus* olyan filozófiai paradigmák, amelyek meghatározták a filozófiai gondolkodást az ókorban. Sőt, teológia keretek között ezek a paradigmák még a középkorban is meghatározó jelentőségűek voltak. Sajnos a filozófiai paradigmákat éppen elvontságuk miatt gyakorlatilag lehetetlen cáfolni. Ezen a téren a paradigmaváltás sokkal nehezebb, mint a természettudományokban. Például a keresztény teológián belül régóta problémát jelent a jó és mindenható Isten, illetve a világban létező rossz ellentéte. Természetesen a teológusok elutasítják azt az érvelést (*modus tollens*), amely a világban létező rossz alapján cáfolja Isten létét (P1. Ha Isten létezik, akkor nem lehet szükségtelen rossz a világban. P2. A világban van szükségtelen rossz. K. Ezért Isten nem létezik.)

Modernizációs paradigmája

Az újkorral, a felvilágosodással és az ipari forradalommal kialakult egy új (*modern*) világgép, egy új paradigma. Az ész szerepének a növekedésével párhuzamosan általánossá vált az a nézet, hogy minden társadalomnak modernizálnia kell vagyis a modern állapot felé kell haladni. Ez a modernizációs paradigma – kimondatlanul vagy csak néhány filozófus által kimondva – az ember-természet viszonyával kapcsolatban is lényeges téziseket tartalmaz. Mivel a modernizációs paradigma jelentős szerepet játszik a környezeti válság kialakulásában, ezért érdemes azt részletesebben megvizsgálni.

A világ *dualista* jellegű, amely *szubjektumra* (alanyra, Én-re, emberre, Res cogitans-ra) és *objektumra* (tárgyra, nem-Énre, természetre, Res extensa-ra) tagolható. A szubjektum az anyagi korlátoktól mentes, *belső értékkel* rendelkező szabad és kreatív szubsztancia, szemben az objektummal, amely *belső értékkel* nem rendelkező, az anyagi világ törvényei alatt álló *mechanizmus*. A külső természet (környezet) egy olyan objektum, amely az ember szempontjából csak mint erőforrás és hulladéklerakó

hely érdekes. E paradigma szerint a természeti erőforrások a végtelen, kimeríthetetlen és egymással korlátlanul helyettesíthetők, továbbá a hulladéklerakó hely is végtelen kapacitásokkal rendelkezik.

A termelés *értékteremtés*, a termelő ember saját maga létfeltételeit állítja elő. Ezért a társadalom-természet között lehetséges egy nyílt és folyamatosan növekvő anyagcsere, vagyis a gazdasági növekedésnek nincs természeti korlátja. Az ember hivatása, hogy *uralkodjon* a külső és belső természet felett. A külső természet feletti uralom praktikus célja az *individuális jólét* biztosítása, amelyet elsősorban a *fogyasztás és a birtoklás* mértéke határoz meg. Ennek fontos eszköze a folyamatos gazdasági és technológiai *növekedés és haladás*, ami nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Tehát a modernizáció eszméi és értékei a priori helyesek, tehát minden olyan eszme, kultúra és életforma, amely nem egyeztethető össze a modernizációval (vagyis a haladással) irracionális és deviáns.

A modernizáció paradigmáját látszólag verifikálja az a tény, hogy az emberiség néhány száz éve *exponenciálisan növekszik* szinte minden mennyiségi (extenzív) paraméterében: népesség, fogyasztás, GDP, anyag és energia felhasználás stb. A modernizáció számára ez a társadalom normális sőt kívánatos működési módja. Alapja az a nézet, hogy az instrumentális jellegűnek vélt természeti entitások feletti korlátlan hatalom gyakorolható, amelyet a feltétlenül hasznosnak és jónak tekintett technika biztosít. „A növekedés már több mint kétszáz éve a világ társadalmi-gazdasági rendszerének meghatározó, domináns viselkedése. [...] A kormányok a növekedésben tulajdonképpen minden probléma orvoslását látják.” (Meadows 2005).

Az ötvenes évektől kezdve számos olyan anomália jelent meg a társadalomban, ami ellentmondot a modernizáció klasszikus paradigmájának: 1952-es londoni szmog 12 ezer ember halálát okozta, Minamata-öböl tragédiája (1956), DDT mérgezések, amelyekre először Rachel Carson: *Néma tavasz* (1962) című könyvében hívta fel a figyelmet, Cuyahoga folyó szennyezése (1969), Love Canal (1970) esete.

A növekedés határai (1972) című könyv a globális gazdaság és a Föld erőforrásainak számítógépes szimulációs modelljét mutatja be. A koncepció szerint a gazdaság a környezet alrendszere és a kettő között szoros kölcsönhatás van. A mű fő következtetése, hogy az ipari, mezőgazdasági és demográfiai növekedés a véges erőforrások kimerüléséhez és elszennyezéséhez vezet. A jelenlegi tendenciák alapján a 21. század közepén, esetleg a végén várható egy globális ökológiai és gazdasági gazdaság összeomlás. Ez az elemzés lényegében klasszikus (a folyamatos növekedésre épülő) modernizációs paradigma kudarcát fogalmazta meg és így implicit módon egy új (*nem-növekedésre* épülő) paradigma megalkotásának a szükségességét sugallta.

A „Nem növekedés“ zöld paradigmája

Csak akkor van esély a modernizációs paradigma megcáfolására, ha sikerül konszenzusra jutni egy hasonlóan erős rivális zöld paradigmában. Ez azonban korántsem egyszerű egyrészt a modernizációs paradigma mélyen gyökerezik a nyugati civilizációban, másrészt a modernizációs paradigmával sok zöld paradigma (fenntartható fejlődés, mélyökológia, társadalmi ökológia, ökofeminizmus) áll szemben, amelyek egymással is vitatkoznak. A továbbiakban a korábban említett szempontokkal (naturalizmus, tudományosság, rendszerelmélet) összhangban levő zöld paradigmát szeretnénk körvonalazni.

A világ *monista* és *naturalista* jellegű, a szubjektum és objektum megkülönböztetés csak viszonylagos, amelyet az ismeretelmélet hangsúlyoz. Ontológiai értelemben a szubjektumnak is vannak objektív (termodinamikai, ökológiai) sajátosságai és korlátai, miközben az objektumnak is vannak szubjektív sajátosságai (belső érték, indetermináltság).

A Földön található természeti erőforrások *végesek, kimeríthetők* és egymással alapvetően *nem helyettesíthetők*. A földi természet nemcsak természeti erőforrás és hulladék lerakóhely, hanem az ember egyedülálló élőhelye. Nincs B föld és a kozmosz erőforrásai csak korlátozottan hozzáférhetők. A termelés nem értékteremtés, hanem a meglevő természeti értékek *átalakítása*. A társadalom olyan *disszipatív struktúra*, amely input oldalon fogyasztja, míg output oldalon szennyezi a természetet. Tehát a folyamatos gazdaság növekedés, legalábbis az extenzív (népesség, táplálék, energia felhasználás, ökológiai lábnyom) paraméterekben lehetetlen. Ugyanakkor a gazdaság intenzív paraméterei (életminőség, hatékonyság, jóllét, bölcsesség) folyamatosan növekedhetnek. A tisztán extenzív és intenzív paraméterek mellett vannak „kevert” mutatók is, feltehetően ilyennek tekinthető a pénz is.

Mivel a Föld, a bioszféra és maguk az ökoszisztémák is termodinamikai szempontból zárt és állandósult rendszer, ezért a természet részét képező ökológikus társadalmaknak is a *termodinamikai zártságra és állandósult állapotra* kell törekedni. Természetesen ezt az ökológiai szempontból ideális állapotot nem könnyű elérni, de egy társadalom mindig fejlődhet ebbe az irányba. Szintén nagyon fontos a társadalmak sokfélesége. Több ok miatt sem létezhet egy univerzálisan érvényes globális társadalmi modell. Egyrészt az ökoszisztémák és a biorégiók jelentősen különböznek egymástól, másrészt az ember közösségek is számos szempontból (technika, kultúra, életszínvonal stb.) különböznek egymástól, harmadrészt az emberi társadalmak egyformasága ökológiai és humánökológiai szempontból rendkívül kockázatos helyzetet jelent (Tóth 2022).

Irodalom

- Balavány, G. (2022, June 10). Már nem tudjuk visszafordítani ezeket a folyamatokat, a civilizációnk néhány évtizeden belül összeomlik. *Index.hu*. (Interjú Gelencsér Andrással).
- Diamond, J. (2009). *Összeomlás – Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Gelencsér, A. (2023). *Ábrándok bővületében. A fenntartható fejlődés korlátai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Hivatkozásomban a könyv elektronikus kéziratát használtam).
- Kuhn, T. (2000). *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lakatos, I. (1970). Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. In I. Lakatos & A. Musgrave (Eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge* (pp. 91-195). Cambridge University Press, Cambridge.
- Meadows, D., Randers, J., & Meadows, D. (2005). *A növekedés határai – Harminc év múltán*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Quinn, D. (1999). *Izmael*. Föld Napja Alapítvány, Budapest.
- Tóth, I. J. (2005). *Fejezetek a környezetfilozófiából. Szerzők és irányzatok*. JATEPress, Szeged.
- Tóth, I. J. (2022). *Ökológikus társadalom fenntartható népességgel*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Zimmerman, M. (2001). *Environmental philosophy: from animal rights to radical ecology*. Prentice Hall.

András Ferenc

A KISZÁMÍTHATÓ JÖVŐ¹

Kiszámítható a jövő? A kérdést gyorsan rövidre zárhatjuk egy határozott nemmel. A jövő nem számítható ki, mert világa végtelen sok összetevőből áll, ezzel szemben a rá irányított optikánk, legyen bármekkora, csak egy véges szeletét képes ennek befogni. Mindig is lesz tehát olyan meghatározó tényező, amely megismerő horizontunkon túlról gyakorol hatást, váratlanul lép fel, ezért következményei kalkulálhatatlanok.

Mindazonáltal nem ennek a válasznak a fényében élünk. Roppant szembetűnő az az ellentmondás, amely a jövő kiszámíthatatlanságába vetett hit és hétköznapi életünk vezetése közt feszül. Egyrészt valljuk, hogy nem tudhatjuk, mi lesz holnap, másrészt bevásárlásaink során telepakoljuk a hűtőszekrényt, merthogy nem csak a mára gondolunk. Ellenőrizzük a termékek lejáratási dátumát, a „minőségét megőrzi” intervallumot, többet áldozunk a strapabíró dolgokért, előnyt és értéket jelent az áruk tartóssága. Ígéreteket teszünk, reménykedünk, tervezünk, várakozunk – a megbízhatóság és a hitelesség életünk vitathatatlan igazodási pontjai.

A tudományos gondolkodás sem közömbös a jövő idejű állításokkal szemben. A hipotézisekben kifejezett várakozás, a módszertani alaptézis, mely szerint a megegyező feltételek között végzett kísérletek mindig azonos eredménnyel zárulnak, jövőre vonatkozó érvényességi ígérennyel lépnek fel. Egy tudományos kalkuláció, melyet igazolnak a bekövetkezett események, erősebbé válik, melyet cáfolnak, az gyengébbé lesz, netán véglegesen el is bukhat. Súlyt ad egy elméletnek, ha a dolgok aszerint történnek, ahogyan azt megjósolja.

Így vagyunk a Római Klub kutatóinak szavaival. Gelencsér András *Ábrándok bűvöletében* című művének Előszavában ezt olvashatjuk:

„Az 1968-ban alakult Római Klub kutatóinak előrejelzése szerint a vég nélküli növekedés az erőforrások korlátjaiba ütközik valamikor a 21. század közepe táján, emiatt a növekedés megáll, majd erőforrások kimerülése miatt még a rendszer fenntartása sem lesz tovább biztosítható, az összeomlás elkerülhetetlenül bekövetkezik.” (Gelencsér, 2023, 3)

A Római Klub előrejelzése szűk évszázadra nyújtott jóslatot, és megállapításai az évek múlásával sokkal inkább igazolást nyertek, semmint elhomályosultak. Hátterében megfontolt számítások, sok próbát kiálló tudományos eljárások, módszertan áll.

Kiszámítható a jövő? Érdemes a gondolatmenetet egy aprónak tűnő, ugyanakkor fontos megkülönböztetéssel folytatni. A kiszámítás fogalma nem szinonimája a megismerésnek. A megismerés objektumot tételez, amelyre vonatkozik, a kalkuláció ezzel szemben adatokkal operál, és eredménye bizonyos dolgoknak aztán majd vagy megfelel, vagy nem. Vagyis a „jövő kiszámítása” kifejezés nem jelent ontológiai

¹ Készült az RRF-2.3.1-21-2022-00014 azonosítószámú "Éghajlatváltozás Multidiszciplináris Nemzeti Laboratórium" elnevezésű projektben, a Széchenyi Terv Plusz program keretében, az Európai Unió Helyreállítási és Ellenállóképeségi Eszközének támogatásával.

elköteleződést a jövő objektumszerű léte mellett. Fogalmazhatunk úgy, hogy a jövőre vonatkozóan csak kalkulációink vannak, de azok kiküszöbölhetetlenül vannak.

Objektív vs. szubjektív idő

Miféle entitás a jövő? A kérdés értelemszerűen az idő mibenlétének problémájához vezet. A filozófiatörténetben minden bizonnyal Szent Ágoston tette fel legerőteljesebben az idő léteire vonatkozó kérdést, hogy aztán a válasz után kutatva olyan paradigmát teremtsen, amely megkerülhetetlen felvetéseket tartalmaz a kortárs gondolkodók számára is.

„Mi hát az idő?

Ha senki sem kérdezi, tudom; ha kérdik tőlem, s meg akarom magyarázni, nem tudom. Merem állítani, hogy egyet tudok; azt tudniillik, hogy nem volna múlt idő, ha nem volna mulandóság; nem volna jövő idő, ha nem volna jövőendő történés; nem volna jelen idő, ha egyáltalán semmi sem volna. De hogyan van meg az időnek két fajtája, a múlt és a jövő, ha a múlt már nincs, és a jövő még nincs? A jelen pedig, ha mindig jelen maradna, s nem menne át a múltba, nem idő volna, hanem örökkévalóság.” (Szent Ágoston, 2015, 175)

Az ágostoni érvelés szervező ereje az a premissza, mely szerint objektív létező csak az lehet, aminek mértéke van. Márpedig sem a múltat, sem a jövőt nem lehet megmérni, mert valóságosan nincsenek.

„A múltat és a jövőt - az már nincs, ez még nincs - senki emberfia nem méregetheti, - hacsak nem állítaná, hogy meg lehet mérni azt, ami nincs!” (Szent Ágoston, 2015, 176)

A jelen pillanatának pedig nincsen mérhető kiterjedése.

„...igazán jelennek csak azt a kicsike időt nevezhetjük, amit nem lehet immár semmiféle még olyan apró részletekre sem szétkülönböztetni; ez azonban a jövőből olyan gyorsan átillanik a múltba, hogy nincsen tartalma. Ha volna, múltra és jövőre oszlanék, márpedig a jelennek (mint mondtuk) nincs folyamatossága.” (Szent Ágoston, 2015, 176)

Ágoston végül arra jut, hogy az idő, a múlt, a jelen s a jövő alapvetően a lélekhez kötődik, nem egy tőle független valósághoz.

„Tisztán és világosan látjuk immár, hogy sem a jövő, sem a múlt nem tényleges valóságok; szorosan véve tehát nem mondhatjuk, hogy háromféle idő van: múlt, jelen és jövő. Több igazsággal talán úgy mondhatnók, hogy háromfajta idő van: jelen a múltra, jelen a jelenre, jelen a jövőre vonatkozólag. A három idő csak a mi felfogásunkban van, máshol nem található; a léleknek van jelen emlékezete a múltakról, jelen szemlélete a jelenről és van a jövőre vonatkozó jelen várakozása.” (Szent Ágoston, 2015, 178)

Egy ilyen felfogásban vajon mi lesz a jövőre vonatkozó kalkulációnak a sorsa, milyen módon lehetséges erről egyáltalán a beszélni?

„Az az egy bizonyos, hogy csak azt lehet látni, ami valami módon van, – akárhogyan történik is a jövődők titokzatos előre meglátása. Viszont az, ami már megvan, nem jövő, hanem jelen. Mikor tehát a jövő meglátásáról van szó, nem maguk a jövő, tehát még nem lévő dolgok a látás tárgyai, hanem okaik, vagy esetleg jeleik, amelyek megvannak; – a látó szempontjából tehát nem jövődők, hanem jelenvalók, ezekből olvassa és hirdeti a lélek a jövőt. E szemlélet azonban tényleg megvan s mint jelen valóság áll a jövődömondó előtt.” (Szent Ágoston, 2015, 177)

Az időről szóló filozófiában a szubjektív perspektíva a kezdetekig nyúló, meghatározó gondolkodókat felsorakoztató hagyománnyal rendelkezik. Mint azt Nyíri Kristóf a szubjektív felfogással szembeni, az objektív idő mellett érvelő átfogó tanulmányában kifejti, már Parmenidésznél, Zénónnál és Platónnál is az időbeliség csupán látszat, Arisztotelésznel pedig az idő elválaszthatatlan a lélekhez kötődő számosság fogalmától.

„Ágoston az időt teljességgel az egyéni lélek belsejébe helyezi; bő ezerkétszáz évvel később Kant, a newtoni természettörvények megismerhetőségét magyarázandó, fogalomalkotásának minden transzcendentálfilozófiai szubtilitása dacára, végső soron valamiféle ágostoni szubjektivizmust kénytelen segítségül hívni, miközben a magánvaló világ persze el sem gondolható időbeliként.” (Nyíri, 2008, 6.)

A 19–20. század két meghatározó időfilozófusát, Bergson és Heidegger szintén a szubjektív hagyomány folytatójaként tekinthetjük – mutat rá Nyíri.

Ismételjük meg a kérdést: kiszámítható a jövő? Az idő és annak részeként a jövő szubjektív felfogásához a kalkuláció fogalmán keresztül jutottunk megállapítva, hogy a jövő kiszámítása nem jelent ontológiai elköteleződést objektív léte mellett. Mint mondtuk, a jövőre vonatkozóan csak kalkulációkkal rendelkezünk, bár azok életünket kiküszöbölhetetlenül kísérik. Ez a gyakorlati szempont a szubjektivizmus feladása felé mutat. A fent hivatkozott Nyíri tanulmányban a szerző szembeszáll a szubjektív időfelfogás nézeteivel, részben i) a természetes nyelv szerkezetére hivatkozva:

„Ha mindennapi nyelvünk szavai múlt, jelen és jövő különbözőségét, a keletkezés valóságosságát sugallják, miért mondanánk, filozófusként, hogy nyelvünk félrevezető? David Pears-től Max Black-en és Peter Geach-en át Richard Gale-ig az 1950-es évektől a mai napig eleven az a nyelvfilozófiai vonulat, amely az idő múlásának objektív voltát éppenséggel a mindennapi nyelv szerkezetére hivatkozva állítja.” (Nyíri, 2008, 8)

Másrészt ii) a Wilfrid Sellars nevével fémjelzett tudományfilozófiai irányzat szellemében:

„...azok a módozatok, amelyekkel a tudós tapasztalati jelenségek magyarázatára törekszik, finomításai azoknak a módozatoknak, amelyekkel a

mindennapi ember, bármily durván és leegyszerűsítve, az értelem hajnala óta ... környezetét megérteni igyekezett..." (Sellars, 1963, 181–183)

Ahogy Nyíri összegzi, Sellars a tudományt a józan ésszel folytonosnak tartja. A mindennapi megfigyelési diskurzus keretében kerül sor bizonyos megfigyelhetlen entitások – létezők, tulajdonságösszesség-hordozók – posztulálására, amelyek segítségével a megfigyelhető események magyarázhatóvá válnak, és az idő éppen egy ilyen posztulált entitás. Erre a folytonosságra utal a természetes nyelv szerkezete éppen úgy, mint a tudományban és a hétköznapokban egyaránt jelen lévő megértő elme.

Bevezető gondolatmenetünk az idő gyakorlati kezeléséről, illetve a példaként említett Római Klub előrejelzése egyaránt ezt az objektív időfelfogást erősíti. A jövő kiszámíthatóságának kategorikus tagadása egyszerűen tényellentétes az életformánkkal. De mit is értsünk egy így tételezett objektivitás alatt? Sajátos módon az objektív szemlélet kiinduló pontját a szubjektív felfogás egyik legerősebb embere, Ágoston nyújtja, a következő passzusban:

„Ami jövendő, az még nincs; ami még nincs, az egyszerűen nincs; ami nincs, azt semmi módon sem lehet látni. Jövendőt tehát csak a jelen rendjéből lehet mondani, mert az van és látható.” (Szent Ágoston, 2015, 178)

Ez a megállapítás világosan rögzíti a jelen ontológiai kitüntetettségét a jövővel szemben, továbbá rögzíti azt is, hogy kizárólag a kitüntetettség alapján lehet bármit is mondani a jövőről.² A létezést kizárólagosan a jelennek tulajdonítva azonban óhatatlanul paradoxonba ütközünk:

1. egyrészt a jelen, mint pillanat, nem folyamat: „a jelennek ... nincs folyamatossága”;
2. ugyanakkor az okok és a jelek látása világosan megmutatja, hogy a létezés nem korlátozható a pusztán jelenre: „nem ... a ... még nem lévő dolgok a látás tárgyai, hanem okaik, vagy esetleg jeleik, ... E szemlélet azonban tényleg megvan s mint jelen valóság áll a jövendőmondó előtt.”

A létezés nem elkülönült jelen-pillanatok diszkrét sorozata, hanem egy olyan megszakítatlan folyamat, melynek – matematikai metaforával – grafikonja a ceruza felemelése nélkül megrajzolható. A metaforát tovább bontva: az időbeni létezés nem más, mint a jelen pillanat szakadás nélküli folyamattá tágítása, amely úgy tárul fel az elme számára, hogy az ok-okozati, az események és feltételeik közti összefüggéseket tapasztalva a jövőre (és a múlt) vonatkozó érvényességi igénnyel lépünk fel.

² Ágoston soraiban szinte szó szerint köszönnék vissza Parmenidész megállapításai a létező és a megismerés kapcsolatáról:

Nos hát én elmondom, te pedig vidd tovább szavamat, miután meghallottad, melyek a kutatásnak azok az egyedüli útjai, amelyek elgondolhatóak. Az egyik, hogy (az) van és hogy lehetetlen (számára) nem lenni, ez a Bizonyosság ösvénye, (mert az Igazságot követi), a másik, hogy (az) nincs, és hogy szükségszerű (számára) nem lenni. Azt mondom neked, ez az ösvény teljességgel kutathatatlan, mert nem ismerheted meg a nem létezőt – mivel nem lehetséges – és rá sem mutathatsz. (Kirk-Raven-Schofield 1998.360)

Az okságról

Vajon mire alapozhatók ezek az érvényességi igények? Több jelölt is akad, és döntő lesz annak jelentősége, a következmények miatt pedig meghatározó a felelőssége, hogy melyiknek nyitunk utat.

Jól látható, hogy nemcsak a Római Klub által közzétett, hanem bármilyen tudományos igényű előrejelzés kiválóan illeszkedik a jövő ilyen típusú felfogásához. Egy korábbi tanulmányomban (András 2014. 129-136) a különféle gazdasági döntéshozatalok modelljeit vizsgálva úgy fogalmaztam, hogy az embernek a jelenben van teendője a jövőt illetően, aminek érdekében anyagi erőforrásokat kell elkülönítenie, s ezen erőforrások miatt válik a jövő a jelen anyagi valóságává. A jövő alakításának vonatkozásában így lesz egyértelmű, hogy a jövőről való gondoskodás felelőssége a jelen cselekvési terében áll.

A Római Klub jóslata, mint tudományos előrejelzés, korántsem unikális jellemzője magának a tudománynak. Fogalmazhatunk egészen sarkosan: amennyiben az előrejelzés kiterjesztett érvényességet jelent, akkor szükségszerű jegye a tudományosságnak. A törvények – akár a természetre, akár a társadalomra vagy az emberre vonatkoznak – ismerete túlmutat az egyedi eseteken, éppen ebben áll a törvényszerűség lényege.

Az előrejelzés a következtetés két fajtája közül az, amikor az okból jutunk az okozathoz. Arisztotelész szerint ez a típusú megismerés az a priori, míg az okozatból visszakövetkeztetni az okra az a posteriori út. Bármelyiket is tekintjük, az okság tételezésével szükséges elfogadnunk a partikuláris eseményeken túlmutató kapcsolatot. Ennek elfogadása akkor is elvárt, ha az okságot pusztán illúzióknak, egyszerű megszokásnak tekintjük. Nézzük meg ezt az állítást egy lépéssel közelebről, a kiindulópontunk pedig legyen az oksággal szemben talán legtöbbet idézett szkeptikus, David Hume kételye:

„Ha tehát a tényekre vonatkozó bizonyosság jellegéről meg akarunk győződni, azt kell megvizsgáljunk, hogyan jutunk el az ok és az okozat ismeretéhez.

Általános és kivételeket kizáró tételként azt az állítást kockáztatom meg, hogy e viszonyt a priori okoskodással soha, semmi körülmények közt nem ismerhetjük fel, mert ez az ismeret csakis abból a tapasztalatból származik, hogy bizonyos dolgok állandó kapcsolatban vannak egymással.” (Hume, 1995, 27.)

Hogyan írható le ennek az állandó kapcsolatnak a struktúrája? A és B az események két típusa, amelyek kapcsolata állandósultként jelenik meg, azaz A bekövetkezte után B-t várjuk, vagy fordítva, B bekövetkezte után A-t feltételezzük. Tehát azt mondani, hogy egy partikuláris *a* esemény *b*-t okozta, nem más, mint e két partikuláris eseményt a megfelelő két típusba sorolni. Csakis akkor mondhatjuk, hogy *a* esemény *b*-t okozta, ha *a*-t és *b*-t alárendeljük A-nak és B-nek. Ez a besorolás, ez az alárendelés jogosít fel az „okozta” kifejezés használatára.³

³ Ezt a humeianus konklúziót Kripke a privát okozás lehetetlenségének nevezi. Ahogyan Kripke foglalja össze Hume álláspontját: “Not an a priori argument, but custom, is the source of our inductive inferences.”

A szükségszerű kapcsolat ideája Hume szerint az eseményeket kísérő „így szokott ez lenni” érzésből származik. Amint látható, egy ilyen alapokon álló székszis nem a reláció meglétét, hanem annak minőségét illetve eredetét ítéli meg eltérően, helyezi máshová. „[V]alamennyi tapasztalatból eredő következtetés a szokás és nem az értelem műve.” (Hume, 1995, 45) – Azaz van olyan, hogy következtetés, de annak forrása nem az értelem, hanem az ismétlődésekre épülő megszokás.

Fentebb úgy fogalmaztam, hogy az időbeni létezés nem más, mint a pillanat folyamattá való kiterjesztése, amely magának az okságnak a *conditio sine qua non*-ja. Az okság tételezésével a pillanaton túlmutató érvényességi igény lép fel. Adódott a kérdés, hogy mire alapozhatók ezek az érvényességi igények. A válaszok messzire gyűrűző hatása miatt döntő annak a jelentősége és a felelőssége, hogy melyeknek mekkora súlyt adunk.

Morális és antropocén szempontok

Jövendőt csak a jelen rendjéből lehet mondani, mert az van és látható – idéztem Ágostont, s most oda jutottunk, hogy lehet jövendőt kalkulálni a) az ok-okozat szükségszerű kapcsolatára hivatkozva, vagy b) az okság mögött pusztán megszokást tételezve, amikor az ok-okozat viszony esetlegessé lesz.

Érdeemes megfontolni, hogy Ágoston javaslatát szó szerint vegyük. A jelen rendjének kiténtetettsége az okozattal szemben az okra helyezi a hangsúlyt, ami új, meghatározó szereplők felbukkanását eredményezi a jövőre vonatkozó kalkuláció során. Hasonló, a jelent fókuszba állító fordulatot kínál Zsolnai László döntéshozatali modelljének kidolgozásakor.⁴

„Komplex döntési helyzetekben előfordulhatnak marginális hatások, előre nem látható következmények és a tér-időben távoli hatások. (...) A következményelvű számbavételi mód nehezen tud megbirkózni az előre nem látható következményekkel, a téridőben távoli hatásokat pedig szükségképpen diszkontálja. (...) Ezért a felelős döntéshozatal során szükség van az alternatívák nem következményelvű számbavételére is. Ennek lehetőségét biztosítják az etikai normák.” (Zsolnai, 1998, 156)

Az alternatívák nem következményelvű számbavétele a jelen jövővel szemben prioritását eredményezi. Az etikai normák beemelésével ugyanis az alternatívák a jelen morális szabályai alapján rangsorolhatóak, kiküszöbölve a valószínűséggel járó bizonytalanságot. A norma szerepeltetésével egy a következményelvben megbúvó ellentmondás szűnik meg. A következményelv szerint ugyanis egyrészt kalkulálni kell a jövő eseményeivel, ugyanakkor azok a kívánt mértékben nem kiszámíthatóak. A nem következményekkel, hanem etikai normákkal kalkuláló szemléletet Zsolnai deontikus szemléletnek nevezi. Ennek értelmében a mérlegeléskor az ágens előtt álló lehetőségek sorrendjét nem a következmények minősége, hanem a döntés etikai normáknak való megfelelése határozza meg.

[Nem egy a priori érv, hanem a megszokás a forrása az induktív következtetéseinknek.] Kripke 1982. 67, Vö.: András 2010. 34-36.

⁴ A témával bővebben foglalkoztam: András 2014. 129-136, – itt csak a deontikus szemlélet vonatkozó jegyeinek ismertetésére szorítkozom.

A jövő kiszámíthatóságát illetően egy ilyen deontikus szemlélet morális fordulatnak nevezhető. A világ megváltoztatására irányuló cselekvéseinket, illetve a megváltoztathatatlanhoz való viszonyunkat, alkalmazkodásunkat ugyanis nem a jövő homályában rejtőző következmények alapján, hanem a jelen normái mentén alakítjuk, melyeket itt és most belátunk, elfogadunk.

A normák, a morál tekintetében joggal merülhet fel kérdés, hogy mennyiben függvényei a társadalmi beágyazottságnak, a különféle koroknak, földrajzi helyeknek, civilizációknak. A morális törvények egyetemesek vagy relativizálhatóak?

A globális kihívásokhoz – a lakosságszám drasztikus növekedése, klímaváltozás, energiaválság, fokozódó fajkihalások, világjárványok, migráció, hogy csak a legégetőbbeket említsem – való viszony kétség kívül egyetemes alapzatot követel. A globális válságok hatásai eltérő mértékben érinthetik a különféle társadalmak különféle szereplőit, kibújni alóluk azonban senki sem tud.

Az antropocén szemlélet, mint ökológiai kategória, az emberi természetből eredezteti az átalakulásokat. A kifejezés új korszakot jelöl: amikortól az ember környezetre gyakorolt hatása elérte a természeti hatások szintjét, azaz bolygót formáló tényezővé vált.⁵ Az elmélettel szembeni legfőbb kritika, hogy monolit egységként kezeli az emberiséget, vagyis nem veszi figyelembe aényt, mely szerint a környezetalakító hatás nem egyenlő mértékben oszlik meg az egyedek közt.

A kritika mindazonáltal pontosan azt célozza, ami a morális megközelítéssel szemben előnyt jelenthet: az egyetemességet – ami egyúttal a globális problémák megkülönböztető jegye. Vagyis ha a morális szemléletet az antropocénnel vetjük össze, akkor az utóbbi esetében el kell határolódnunk a relativizálhatóságtól, sőt, bizonyos értelemben a történetiségtől is, tekintettel Mario Molina, Nobel-díjas légkörkutató tézisére: „Mi vagyunk az első generáció, amely felismeri az emberiséget fenyegető globális veszélyeket”. Az antropocén elmélet a környezeti változásokra kínált válaszokban egyfajta antropológiai állandó felkutatására ösztönöz. Ez az állandó szükségképpen egyetemes érvényű, hiszen a globális létfeltételek eltekintenek téridőtől, kultúrától, civilizációtól, személytől, társadalmi beágyazottságtól.

Összefoglalás

Kiszámítható a jövő? A fentiekben arra kívántam rámutatni, hogy gyakorlati szempontból egyszerűen kontrafaktuális a kérdésre tagadó választ adni. A józan ész és annak szerves szövetségese a tudomány előrejelzések kontextusában működik. Az okság és az időbeliség fogalma az események megkülönböztetését igényli, szakadás nélküli folytonosságot, a folytonosságban felbukkanó elemek kötött sorrendiségét feltételezi. Amellett érveltem, hogy ebben a folyamatban az előrejelzést illetően vannak kitüntetett pozíciók: az idő esetében a jelen, az okságon belül pedig az ok.

A jövő kiszámíthatósága korántsem a még meg nem született események objektumszerű előre-látást jelenti, hanem olyan összefüggések ismeretét, melyek mentén a lehetséges események típusokba sorolhatók. A jövő kiszámításának esélye

⁵ A névadás 1999-ben, Fokvárosban, a Nemzetközi Geotudományok konferencián elhangzott javaslatához köthető.

az ok érvényességi erejének ismeretén, az ok-okozati kapcsolatok időbeni kiterjesztésének mértékén áll vagy bukik.

A morális szabályok hangsúlyozásának előnye, hogy az okozat helyett az okra irányítja a figyelmet, hátránya viszont relativizálhatóságának kockázata. Az antropocén elv egyetemes érvényességet követel, miközben a morális megközelítéshez képest inverz képet nyújt: nem arra koncentrál, milyen feltételek teljesülésekor lehetséges a helyes és jó emberi lét, hanem arra, hogy mely feltételek teljesülésének hiányában lehetetlen.

Irodalom

- András, F. (2014). A tudatlanság fátylán innen és túl. *Iskolakultúra, 2014(11-12)*, 129-136.
- András, F. (2010). *A kommunikációs tér filozófiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gelencsér, A. (2023). *Ábrándok bővületében*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Hume, D. (1995). *Tanulmány az emberi értelemről*. Nippon Kiadó, Budapest.
- Kirk, G. S., Raven, J. E., & Schofield, M. (1998). *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz, Budapest.
- Kripke, S. (1982). *Wittgenstein on Rules and Private Language: An Elementary Exposition*. Harvard University Press Cambridge, Massachusetts.
- Nyíri, K. (2007). Idő és mobilrend. In: *Mobiltársadalomkutatás*. MTA, T-Mobile, Budapest. <http://www.hunfi.hu/nyiri/IMR.pdf>
- Nyíri, K. (2008). Szubjektív idő. A Pataki Ferenc akadémikus 80. születésnapja tiszteletére Az Én a változó időben címmel 2008. jan. 31-én az MTA Székházában rendezett tudományos ülésen elhangzott előadás jegyzetekkel bővített szövege. http://www.hunfi.hu/nyiri/Nyiri_Szubjektiv_ido.pdf
- Sellars, W. (1963). *Science, Perception and Reality*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Szent Ágoston. (2015). *Szent Ágoston vallomásai*. Szent István Társulat, Budapest.
- Zsolnai, L. (1998). A felelős gazdasági döntéshozatal modellje. *Közgazdasági Szemle, XLV*(február), 154-162.

Garai Zsolt

A TECHNOLÓGIÁBA VETETT HIT ES A FENNTARTHATÓSÁGI VÁLSÁG¹**A fenntartástervezés eszméje**

Gelencsér András (2023) könyvének célja, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a jelenlegi életszervezésünknek a nagyon közeli jövőben tragikus következményei lesznek sikeres önfenntartásunkra nézve, és mivel az ember *alkalomadtán* – bár nem „természete szerint”, ahogy ezt a történelem több esetben mutatta – tragédiakerülő, ezúttal is szükséges egy TERV a menekülő útvonal kitáblázásához, melyet kollektív akarattal követve elkerülhetnénk a tragikus következményeket. A terv nem nélkülözheti a rendelkezésre álló erőforrások számbavételét és az energiaáramlás újracsatornázásának reális megfogalmazását. Gelencsér András könyvének második felében veti fel és veti el a TERV számos elképzelhető forgatókönyvét, rámutatva technikai-energetikai tarthatatlanságukra, abszurditásukra. A reményt fenntartó *technikai* intézkedésre tett javaslata az energia-alapú pénznem bevezetése, mely automatikusan a megfelelő irányba vezetné jelenleg tarthatatlan életszervezésünket. Az alábbiakban az életforma és a technológia fogalmait vizsgálom a projekt értelmezéséhez és konstruktív továbbviteléhez.

Életformajellegből adódó önvészélyeztetés

Mit értünk jelen életszervezésünk alatt, és milyen értelemben fenntarthatatlan? A társadalmunkra már legalább egy évszázada meghatározóan jellemző tevékenység, mely bajba kever bennünket, nem más, mint az erőforrásokat – energetikailag – növekvő mértékben kiaknázó, gazdaságilag folyamatosan emelkedést elérni törekvő, a javak fogyasztásának fokozásán alapuló életforma motiválása. Ez az életforma messze az emberi szükségletek csillapításán túlmutató javak halmozásában leli meg vágyait és örömeit, így aztán minden bizonnyal folyamatosan elégedetlen, hiszen „nincs az a rakott szekér, amire több nem fér”. Ezen életforma implikálta boldogságmodell legalább Arisztotelész óta jól definiált a filozófiában, és ellentmondásosként elvetett, hiszen az anyagi javak tekintetében vett örök elégedetlenségben aligha állhat az ember számára megvalósítható virágzás. Mindenesetre, köszönhetően a technológia által létrehozott és gazdaságilag elérhetővé tett, de *energetikailag* rendkívül drága, mégis köznapinak tűnő javaknak, mára ezen életkoncepció gyakorlásának már nem csak boldogságelméleti, de a pusztán létfenntartás területén megfogalmazható fenyegetéseivel is szembesülünk. Gelencsér számára nem kétséges, hogy e fenyegetés a közeljövőben, betonfalszerű hirtelenséggel valóra válik:

„a fizikai korlátokat semmiféle varázslattal, propagandával vagy marketingüzenettel áthágni nem lehet. Ezek a kőkemény korlátok a betonfal

¹ A kutatást Kooperatív Doktori Program keretében az Innovációs és Technológiai Minisztérium, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatta.

az immáron globálissá terebélyesedett túlfogyasztói társadalom száguldó vonata előtt. Mivel ezen a vonaton gyárilag nincs fék, egyelőre igencsak úgy tűnik, hogy az eddig kétségtelenül roppant sikeresnek tűnő „turbókapitalizmus” veri be az utolsó szöveget a modern civilizáció koporsójába.” (Gelencsér, 2023)

továbbá

„Ha a hatalmas léptékű és emberi léptékben befolyásolhatatlan természeti folyamatokból adódó kockázatokat is számításba vesszük, akkor jelenleg zajló globális éghajlatváltozást olyan robogó vonathoz hasonlíthatjuk, amely kazánjába folyamatosan szén lapátolva gyorsít, közben már lejtős pályára ért, egyáltalán nincs rajta fék, ráadásul a mozdonyvezető szeme be van kötve. Kérdés, hogy felülnék-e ilyen vonatra? Normális ember nyilvánvalóan nem, ámde az emberiség ma éppen egy ilyen robogó vonaton ül.” (Gelencsér, 2023)

Ha elég ügyesek leszünk és az energetikai tarthatatlanság fenyegetését mégis sikerülne eltüntetni, azaz biztosítjuk az életvitel fenntarthatóságát, a filozófiában még mindig vár ránk egy feladat, hogy a ráépülő életformát az emberi önkiteljesítés vonatkozásában jobb színbe hozzuk, hogy a bekötözött szemeket felnyissuk, az illúziót leleplezzük.

A fenntarthatóság keresése jelenlegi fenntartottságot implikál. A ma jellemző életformánkat nem mint pusztá létezésünket tartjuk fenn, hanem mint bizonyos minőségben élt életünket. Ezt a minőséget a kínálatnövelésbe fektetett, folyton növelt energia és agymunka biztosítja. Megy a hajónk és egyre inkább luxushajóvá válik. Persze többnyire az első osztályon panaszkodnak a lehangosabban. Azonban ha *tudni véljük*, hogy a hajót nagyjából 20-30 év múlva az örvény elnyeli, a kérdés a minőség és utazási távolság további méregdrága növelése helyett inkább az lesz, hogy majd a kritikus pillanatokban *melyik* deszkájába kapaszkodva terjesszük ki – a minimálisan vagy alig minőségbiztosított – pusztá létezést. Felvethető tehát a kérdés, hogy mi a pusztá létezés szükségletének jövőbeli biztosítója a rossz körülmények között és hogyan végezhető a mai relatíve luxuskörülmények között az erre irányuló kínálat teoretikus kutatása. Azaz miképp gondolkodhatunk a goromba világ számára kialakítható célról és hozzárendelhető eszközökről.

A technológiai fejlődésre alapozott optimizmus

A fenyegetés eltüntethetősége terén vallott optimizmust pedig, Gelencsér megvilágításában, „a technológiába vetett vakhit” alapozza meg, mely „a technológiai fejlődést mindenre is megoldásnak tartja” (Gelencsér, 2023) Majd az *Epilógusban*: „El kellene engedni azt az illúziót, hogy a modern fogyasztói társadalom a kényszeres növekedés általa megszabott keretein belül a technológiai fejlődés lélegeztetőgépével életben tartható. Ennek legfőbb akadálya, bármilyen meglepő, a rendelkezésre álló energia.” Amellett szeretnék érvelni az alábbiakban, hogy a technikai képességeinkbe vakhit annyiban vak, amennyiben *elégségesnek* tartja azt, ha fenntartásért dolgozó cselekvők kizárólag a technikai megoldásokra fókuszálnak, az életforma filozófiai kritikáját teljesen mellőzve. Ugyanakkor, nyilvánvalóan, a technikai realizmus álláspontja fenntartandó: a további technikai fejlődés vívmányai, e válságos időkben nélkülözhetetlenek, azaz a fenntarthatóság *szükséges* feltételei. Gelencsér a legfőbb

akadályt abban látja, hogy a technológia számára hamarosan nem áll majd rendelkezésre energia, illetve a technológia eddigi önjavítási kísérletei az energia biztosítására illuzórikusak, mivel eredményeik többnyire több energiát fogyasztanak, mint amennyit előállítanak. A szükséges feltételek ezen szükséges feltételei hamarosan hiányozni fognak, ezért a sietség indokolt. A mai közbeszédben azonban "csupán" a klíma probléma csökkentése motiválja dominánsan a fejlesztést, a nyersanyag és energiakimerülés kevésbé – bár, valójában, a fejlesztés jelen állapotában és elképzeléseiben, mindkettőre alkalmatlan.

A tervezés előfeltevései a beavatkozási pontokra vonatkozóan

Ha a tervezési gondolkodás a jelen életforma-folyamatok fenntarthatóságának válságából indul ki, akkor, úgy tűnik, két ponton avatkozhat be: **vagy** e folyamatok *válságos* helyzetén akar változtatni (azaz ugyanazon életforma-folyamatokat mint a beavatkozás célját teljesen kimenteni válságos állapotukból) egy közeljövőben elérendő energiateremtő technológiai vívmány segítségével **vagy** az életforma folyamatok „luxusán” csökkentve, elfogadható körülmények között tartani mind az életformát mind az energiaszükségletet. Azaz, vagy a válságtól szabadul a jövőben az életmódot helybenhagyva, vagy válságossága miatt a jelen élet módjától. Gelencsér András könyve, a diagnózis meghozatalához szükséges és gazdag anyagára támaszkodva, nyilvánvalóan inkább a válságosság megszüntetésének terveivel, annak anyagi-energetikai feltételein keresztül, foglalkozik, mintsem a fenntartanivaló életmód eszméjének újra-kalibrálásával. Jelzi azonban, hogy az ezügyben vallott realizmus nem hihet a jelenlegi életforma fenntarthatóságában: „a nem túl távoli jövőben a népesség számában, életformájában és a természetesen gazdasági mutatókban egyaránt drasztikus visszaesés várható. A jelenlegi lineáris gazdasági modell elkerülhetetlenül megbukik és az emberi társadalom pusztá fenntartása is súlyos nehézségekbe fog ütközni.” (Gelencsér, 2023, Előszó).

Aligha tagadható, hogy a technológiának a tervezés mindkét alternatívájában szerephez kell jutnia. Az életformánk *válságos*-jellegétől való szabadulás tervezése tulajdonképpen a *homo shopiens* és *homo mobilis* helybenhagyott céljai melletti eszközválasztására irányuló gondolkodás, és így az adott életmód *technológiai* rendszerére és stratégiájára vonatkozik, ennek a változás-menedzsmentje, szemben a „hogyan éljünk másképpen ha ez és ez a helyzet” fürkészésének etikai-politikai műfajával. Az ambiciózus változás-menedzsment természetesen hallgatólagosan előfeltételezi és hipotéziseihez rögzíti jelen globális társadalmi életformánkat, mint adott etikai-politikai állapotot, de ezt nem vitatja és nem tekinti *eszközei* egyikének, hanem csakis a célnak. Ugyanott szeretnénk landolni ahol felszállt velünk a gép. Továbbá azt is hinnie kell, hogy jelen életformánkról *feltételezhető*, hogy – amennyiben az *ökológiai kommunikáció* hatására kellőképpen felvilágosul és meghallja a önnön segélykiáltását – érdekeltté tehető a saját maga fenntartására irányuló (egyelőre leginkább elméleti síkon zajló) befektetésben és munkában. Mindenesetre, felfigyelve önvészélyeztető jellegére, ezen életforma legvalószínűbb reakciója nem egy radikális önátalakító, etikai-politikai gondolkodási térbe eső *metanoia* (megtérés) és kockázatos szokások revíziója lesz, hanem csak egy erőteljes diszkomfort-érzetre történő instrumentális hatókörű reakció: nevezetesen régi eszközeit az életforma önfenntartásához már nem találja elég *hatékony*nak, változtatni akar rajtuk, hiszen rövidtávon önvészélyeztetőnek ismeri fel azokat. A

hatékonyság a technológia normája, a reakció tehát az eszközök körének frissítésében merül ki. Egyesek talán amellet is érvelhetnének, hogy nem ismerünk jobb környezetet a jelenlegi növekedésközpontú életformánknál arra, hogy új technológiai vívmányokat motiváljunk: ezek költségességük miatt szóba sem jöhetnének egy megszorításra koncentráló terv esetén.

Az etikai-politikai avagy életmódváltásra irányuló beavatkozás a másik elvi lehetőség. Azonban első látásra úgy látszik, hogy az emberi-kollektív megfontolás racionalitására és autonómiájára vonatkozó naivnak tűnő optimizmuson kívül semmi más nem támogatja. Jelenlegi életformánk szinte teljesen eltüntette azokat a motivációkat, melyek közösségek, nemzetek vagy a globális emberiség *nemnövekedésének* eszméjét (lásd Latouche, 2011) egyáltalán felfoghatóvá tennék. Különösen nehéz tehát a helyzet akkor, amikor már nem is a nem-növekedés lenne az alkalmas eszköz, hanem egy olyan tervezés feltételezte akcióterv, mely logikájában az emberi boldogulásnak a jelenlegitől eltérő eszményével csökkentendő az életszínvonal szintje, azért hogy az energiaátáramlás tempója esélyt adjon a *kritikus zóna újrakalibrált életszervezésű* fennmaradására.

Földet érés avagy partra vettetés

Bruno Latour (lásd Latour, 2011, 9.fejezet) számunkra megvilágítóan veti fel a beavatkozási pontok kérdését: hol tegye le a pilóta a gépét? Hol szálljunk le, ha a képzelt célállomás reptere nem létezik, a felszállóhely pedig megsemmisült? Az életformánkkal együttműködő bolygó nem létezik, de a kiinduló helyzetbe sem tudunk már visszatérni. Tevékenységünk olyan felfordulásba vitt bennünket, amely már a Föld egész rendszerét megmozgatja. A környezet, mely eddig passzív háttére volt az emberi színdarabnak, immár aktív, sőt főszereplőként lép a színre. Nem tudjuk a megszokott meséket a színre vinni, és ez a maximumra fokozza a feszültséget. Azt sem tudjuk miképp gondoljunk az új protagonistára: a régi környezetként, melyben kevesebben élünk és összeszedett bölcsességünk számára az egyedüli alkalmazási terület? Vagy a modernizáció glóbuszaként? Nem lehet, mert oly fokú ökológiai torzulások következtek be. Sem a régi, sem az új identitáspolitikák nem képesek jól azonosítani az új főszereplőt. Nem tudunk többé felülről rátekinteni mint drámánk színpadára, csak oldalról látjuk, mint szereplő a szereplőt. A korábbi háttér és környezet kritikus zónává transzformálódott. Landolás közben kell a repteret a színpadról *kimetszeni* és azonosítani többé már nem a Területünket, nyilvánvalóan nem is a remélt Glóbuszt, hanem maximum az élhető-életető, számos fajjal megosztható, világ-képző Földet (Gaiát).

Latour a megvilágító allegóriáit halmozva a viharos tenger örvényében elragadott hajó képét alkalmazza e kritikus választási, kimetszési helyzet jellemzésére, avagy ahogy fentebbi szakaszainkban neveztük a tervezés beavatkozási pontjainak illusztrálására, Poe egyik novellájából kölcsönözve a képet:

„Ha elfogadjuk, hogy egy ilyen helyzettel a szembe nézünk, akkor olyan helyzetben találjuk magunkat, mint Edgar Poe novellájának hőse, a *Maelström poklában*. Ami megkülönbözteti a vízbe fulladtakat az egyetlen túlélőtől, az a hideg figyelem, amellyel a Lofoten-szigetekről származó öreg tengerész a körülötte örvényben kavargó összes törmelék mozgását vizsgálja. Amikor a hajót a szakadékba rántja a mélység, az elbeszélő végül úgy marad életben, hogy egy üres *hordóhoz* csatolja magát. Olyan

éleseszünek kell lenned, mint ennek az öreg tengerésznek: ne hidd, hogy megúszod; folyamatosan gondosan figyeld az összes roncs sodródását, amiből egy pillanat alatt kiderülhet, hogy egyes törmelékek miért szívdóznak le a fenékre, míg mások alakjuk miatt mentőcsónakként szolgálhatnak. "Királyságom egy hordóért!" (ld. uo.)

Érvek a technológia elégségessége ellen

A könyv számomra legérdekesebb és legértékesebb részei azok, amelyek a nagyjából iskolázottnak tekinthető emberek számára megragadható általánossági szinten képesek bemutatni a technológiai aporiákat és kínokat, melyekkel az eszközökre irányuló változás-menedzsment szemben találja magát akkor, amikor a nagyjából változatlanul hagyott életformát, a diagnosztizált fejlemények mellett akarja tovább vinni a közeli jövőben, azaz a jelenleg ismert eszközök *másképp* használatával megváltozott körülmények között reprodukálni. A közös tervezés bármilyen formájának szüksége van egy ehhez hasonló, a legújabb mérések és számítások fényében frissített változatára. Ugyanakkor az összefüggéseket megragadó nyelvezetnek azon az általánossági szintre kell tudnia lefordítani a „tényeket”, melyek a nem-technikai társadalmi kommunikáció részévé tehetik őket.

Amellett szeretnék érvelni, hogy Gelencsér Andrásnak minden oka megvan arra, hogy *ne* áruljon olcsó optimizmust annak a feltételezésével, hogy olyan technológiai vívmányokat hozunk majd létre (lásd azokat a környezetvédelmi álláspontokat melyek az ilyen vívmányok elérhetősége és megoldásjellege mellett érvel, a visszafogások rögzös útja helyett) melyeket a sarokba szorított állat leleményessége természetszerűleg létrehozhat. Kétségtelen, hogy a leleményes racionális állat esetenként létrehoz ilyen vívmányokat – kiindulva a szorult helyzetben relatíve gyorsan létrehozott atombomba és a covid-oltóanyag, stb. példáiból, – aligha tagadhatjuk. Az érvelés azonban mégsem hivatkozhat ilyenek aktuális rövidtávú létrehozatalára, mert

a) *sokkal többször nem sikerült ilyen nagy vívmányokkal válaszolni tragikus helyzetekre, mint sikerült (pl. földrengések életmentő előrejelzésének technológiai megoldatlansága)*

b) *visszapattanó hatások miatt az energiafogyasztás mégsem csökken észlelhetően (új termelési paradigmák lehetősége nyílik meg (lásd Szalavetz, 2018, 1074-1076.))*

c) *a helyzet ezúttal nagyságrendekkel komplexebbnek látszik és jelen esetben szinte a semmiből való teremtés isteni képességeit igényli*

d) – és a magam részéről erre fektetnék néhány gondolat erejéig nagyobb hangsúlyt – az ilyen vívmányok létrehozása csak *egy - amúgy általánosan blöffjellegűnek bizonyuló - technológiai rendszer és az elsősorban technológiára koncentráldott emberi intelligencia* dominanciájának helybenhagyásával, maximalizáló továbbvitelével, sőt hatókörének továbbterjesztése mellett elképzelhető. Ez azonban mind saját jogán mind eredményeiben problematikus.

Amikor az eszközhatékonyság öncéllá válik a gyakorlati intelligencia számára: azaz *csak* arra irányul, hogy megfejtse hogyan legyen mint eszköz/megoldás *hatékonyabb a maga* nemében [célváltoztatlanul] – nos akkor – a végtelenbe futva - a technológiát feltételezzük az önmaga okozta problémák legjobb gyógyítójának, és amellett érvelhetünk, hogy a nagy erőfeszítések között éppen azt az egyre hangosabban

ketyegő, és megnövekedett hatékonysága miatt egyre nagyobb pusztításra képes bombát nem hatástalanítottuk, mely a sarokba szorított, a technológia megoldásra koncentrálnak racionális állat minden vívmányával csak egyre veszélyesebbé válik, és amelynek csupán elsülési óráját sikerül későbbre állítanunk a nagy (energetikai, szellemi) áldozatokkal létrehozott vívmányokkal.

Hogy mekkora az erőfeszítés a vívmány létrehozására az felmérhető ugyan anyagilag, energetikailag, de akár avval is, hogy milyen mértékben növekszik mindennapi gondolkodásunkban az önvészélyeztető életformákra való reflexió keltette *szorongás*. Az ember létezése a technológia rendszerében (Jacques Ellul kifejezése, Ellul, 2004) mindig új és komplexebb szorongásokkal ajándékoz meg bennünket: míg a konkrét új vívmányok új konkrét gondok elé állítanak bennünket, addig a technikára jellemző egyre kockázatosabb hatékonyság sorozata az általános bizonytalanság érzetet növeli. Az Apple 2023 májusában bejelentett, biztosan nagyon hatékonyan működő új virtuális szemüvege kérdések sorát veti fel arra nézve, hogy milyen, szinte átláthatatlanul bonyolult, diszciplinák és intézmények sorát érintő veszélyeztetéseket fog maga után vonni. A kockázatokat a technológiai diskurzuson belül sem felvetni, sem kezelni nem lehet. A technológiai rendszer *fogjává* vált ember aggodalma szinte kizárólag hatékonysági-kényelmi-profitabilitási diszkomfort, ez, Jacques Ellul szavaihoz közel járva, a rabszolgá szorongása, mert távol van a szabad ember előtti kihívás erőfeszítésétől, hiszen a technológiától szabad ember nem ilyen mértékben irányul arra, hogy miképp hozzon létre dolgokat a világban *hatékonyabban*, ugyanis ezen túl, és mindenekelőtt az foglalkoztatja, hogy miképp éljen, miképp létezzen az a dolog, ami ő maga *a meglévő* [nem önjogán és sajátlagos funkcionalitása hatékonyságnövelése végett fabrikálandó] *dolgok és lehetőségek* között. Hogy *mit* tegyen hatékonyabbá, ha ezt tartja kedve nyilvánvalóan e létezés része, de nem olyan nagyságrendben mely azt, ami miatt a hatékonyság értelmet nyer, eltüntesse a képből.

A technológia ígéretéről, *a hatékonyságról*, tehát valamennyi korszakalkotó vívmánya esetén hamar kiderül, hogy hosszú távon és aránytalanul elhatalmasodott használata mellett: blöff és a valódi emberi érték-kommunikáció halogatása. Minden technológiai döntésnek és vívmánynak a döntés és vívmány kialakítását megelőző helyzetnél *kockázatosabb* új helyzet az eredménye, melynek *biztosítására* már nyilvánvalóan szóba sem jöhet más mint *egy újabb technológiai döntés és vívmány...* és a blöff a végtelenbe futó sora az előre felmérhetetlen kihívásoknak, az ember pedig az elhatalmasodó kockázatban találja magát, ahol már csak evvel foglalkozik, eszközei rabszolgájaként, mostanra a pusztá túléléséért.

Érv a technológia szükségessége mellett

Ma már nyilvánvalóan nem léphetünk ki csak úgy, sem a technológiai gondolkodásból, ha Gelencsér Andrásnak igaza van, sem az életformánkat érintő nagyarányú, ember-ökú változások fenyegetéséből. Arra szerettem volna azonban felhívni a figyelmet, hogy a tervezés beavatkozási pontjait kutatva, bizonyos ponton túl – és nem akkor, amikor a technológiai kihívással, úgymond, már végeztünk – nem hagyható újratervezésen kívül és érintetlenül az az életforma, és az életforma szerves részét képező technológiai beállítódás, mely blöff jellegéből adódóan a fokozódó kockázatok elsőrendű újratermelője, és amely annyi önbecsapásunk, illúzióink és akarategyengeségünk forrása a jó kérdések keresésekor. Ez a forrása ugyanis többek között annak is, hogy a globális önvészélyeztetés az antroposzcnában a résztvevőket

szinte kizárólag csak intenzívebb, hatékonyabb *eszközgondolkodásra* sarkallja, és ennek időmenedzsmentje mindig túl szoros ahhoz, hogy az általános értelemadásra vonatkozó kérdések ne maradjanak későbbre halasztva. Ha pedig mégis előkerülnek, akkor csak úgy "hatékony" a válaszhoz látnunk, hogy annyi részre bontva tárgyaljuk őket, amennyi specialista és technológus rendelkezésre áll.

Nem kerülhető meg tehát a „*Minek a fenntartása is van válságban?*” kérdése és az ezt követő „*Mit is lényegi fenntartani ebből?*” Csökkenthető-e az önvészélyeztetés a fenntartandónak ítélt csökkentésével, a technológia korlátozásával, a nemnövekedés és a lassúság vállalásával? „*Mit hagy helyben ez az „okos” csökkentés és mihez nem ragaszkodik?*” „*Nincs-e kapcsolatban a „maradék”, a fenntartandó, támogatott maradék, a lényegileg fenntartandó, az emberi természetéről és boldogság mibenlétéről alkotott felfogásunkkal?*” „*Milyen beteljesületlen vágyak mellett lehetséges még beteljesült, élni érdemes emberi élet?*”

Lehet amellet érvelni, hogy a technika az ember természetének része, hogy *homo faber*-ek is vagyunk, - vagy legalábbis voltunk a technológiai rendszer autonómiáját megelőzően (Ellul, 2004), - ne nézzük hát rossz szemmel a technikát. Ez tagadhatatlan, és nyilvánvalóan a technika parttalan korlátozása éppolyan rossz megoldás lenne mind minden egyéb egyoldalú, túlzó vagy hiányos, az egyensúly eszméjét, vagy mai marketing kifejezéssel élve a „közös értékteremtés” -t elhanyagoló TERVEZÉS. Az egyensúly azonban nem pusztá hatékonyság és haszon, valamiképpen az etikai jóval és széppel kapcsolatos.

Hogy a *Maelström* hőse partra vettetett (Poe, 2000) az az örvényben átélt döntő pillanatok hirtelen beállt tudományos-technikai józanságának és a helyzetben rendelkezésreálló szerencsejavaknak köszönhető, az örvény közelébe sodródás viszont egy megállt órának...

Nagyon kíváncsi lennék Gelencsér András változtatás-menedzsment kritikájára, annak olyan, megújított, rekapitulált formájában, mely a fenntartandó tartalmának meghatározásában is mozgásteret feltételez (például: milyen technológiai visszafogásokat lehetne az emberi élet általában vett megkárosítása nélkül eszközölni) és az ilyen változtatások által kialakított új helyzetre fogalmazná újra apóriáit. Tudom, hogy ez rendkívüli feladat, hiszen a mai ön-vészélyeztető ember nem az elmagányosodott individuum vagy egy kulturálisan, értékrendjében homogén közösség, hanem voltaképpen – és szociológiailag – a globális társadalmi rendszer *tagja*, mely társadalmi rendszer természetesen komplex, alrendszereiben [tudomány, oktatás, gazdaság, politika, jog, stb.] (avagy energiaforrásaiban) eltérően érdekelt és változatosan fejlődő és autopoietikus képet mutat. A számos rendszer *közötti* ökológiai kommunikáció és bürokrácia (Luhmann, 2010) feltérképezése és újratervezése azonban benyomásom szerint még mindig *csak* a technikai dimenzióra fókuszáló tekintetről árulkodna. Nem zárom ki, hogy ennek menthetetlen fogjaivá dolgoztuk ki magunkat az utolsó évszázadban. Mindenesetre, e fogalmi terület felé indulva kapcsolódhatnak a humán és társadalomtudományok, legáltalánosabban a filozófia, a technológiai tervezés közös egyensúlykeresési törekvéseihez, a fenntartandóról való gondolkodás dinamizálását segítve, hordóinkat kutató szemeinket és értelmünket élesítve.

Irodalom

- Ellul, J. (2004). Az ember a technika rendszerében. In: *A későújkor józansága II.* Göncöl Kiadó, Budapest.7-21.
- Gelencsér, A. (2023). *Ábrándok bővületében – A fenntartható fejlődés korlátai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Latouche, S. (2011). *A nemnövekedés diszkrét bája.* Savaria University Press, Szombathely.
- Latour, B. (2017). *Où atterrir ? Comment s'orienter en politique?.* La Découverte, Paris.
- Luhmann, N. (2010). *Ökológiai kommunikáció.* AKTI – Gondolat Kiadó, Budapest.
- Poe, E. A. (2000). *Kegyetlen mesék.* Szeged – Lazi. – "A Maelström poklában" (ford. Pásztor Árpád).
- Szalavetz, A. (2018). *Digitális átalakulás és fenntarthatóság. Közgazdasági Szemle LXV(Október), 1067-1088.*

Halász László

ÁBRÁNDOK ÉS REMÉNYEK

Gelencsér András Ábrándok bűvöletében című könyvének továbbgondolása

Gelencsér András könyve a Földön rendelkezésre álló nyersanyagforrások kimerülését elemezve arra a következtetésre jut, hogy emiatt a modern társadalmak működése mai formájában nem fenntartható. A könyvben alaposan megvizsgált problémák és lehetőségek – vagy inkább ez utóbbiak hiánya – egy pesszimista jövőkép kidolgozását eredményezte.

A kötet által felvetett problémák részben tovább-, részben újragondolása, a jelenleg rendelkezésre álló információk alapján, lehetőséget nyújt egy, a pesszimista scenárióval egyenértékű optimista scenárió kidolgozására. Az alábbiakban erre teszek kísérletet. Ennek során megmutatom, hogy a nyersanyagprobléma valójában energiaprobléma, továbbá a monográfia felvetéseit időkeretbe helyezem, és kimondom az energiaellátás feltétlen parancsát, aminek megsértése a társadalom működését alapjaiban veszélyezteti.

A könyv alapérve

A könyv alapérve és első mondata szerint: „A modern társadalom működésének alaphipotézise, hogy a természeti erőforrások korlátlanul rendelkezésre állnak.“ Lényegében minden, ami ezután következik ezen érv premisszájának – és ebből adódóan konklúziójának – cáfolata.

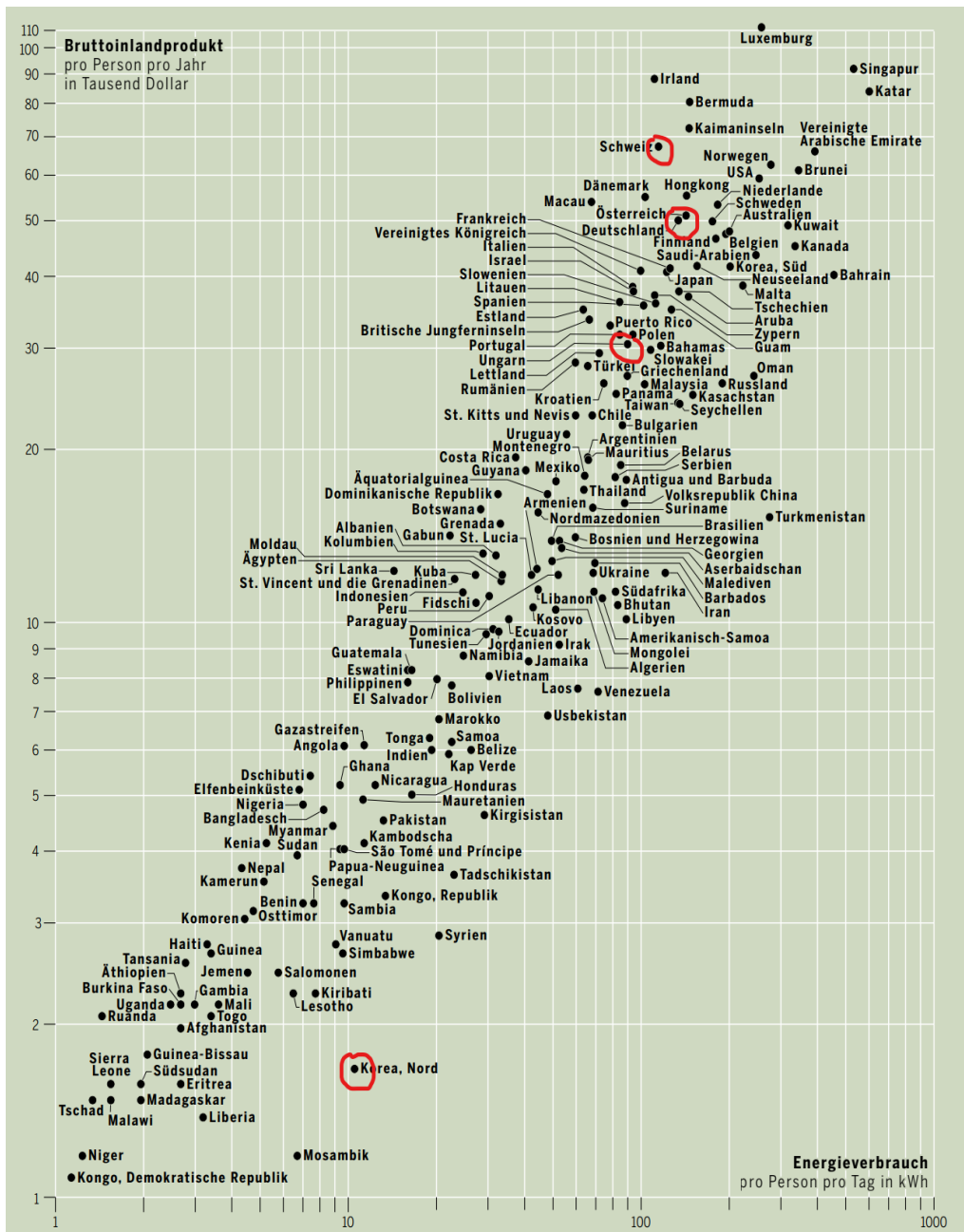
Egy ennél gyengébbnek tűnő, mégis a fentivel lényegileg ekvivalens állításból – a konklúziót változatlanul hagyva, csak a premisszát megváltoztatva – indulok ki: A modern társadalom működésének szükséges feltétele, hogy a technikai-technológiai fejlettség adott szintjéhez és továbbfejlődéséhez elegendő energia áll rendelkezésre.

Ez a gyengébb premissza két ponton tér el az eredeti megfogalmazástól. Egyrészt természeti erőforrás helyett energiáról beszél, mert minden más természeti erőforrás kiváltható többlet energiafelhasználással. (Az energia kitüntetett szerepét az Epilógusban a könyv is egyértelműen megfogalmazza.) Másrészt nem szükséges, hogy az energia korlátlanul rendelkezésre álljon. Elegendő, ha a mindenkori technikai-technológiai fejlettség adott szintjének és továbbfejlődésének megfelelő energiamennyiség áll rendelkezésre.

Jólét, fejlettség és energia

Az energia kulcsfontosságú egy társadalom jóléte és fejlettsége szempontjából. Az 1. ábra országokra lebontva mutatja az energiafelhasználás és a jólét közötti erős korrelációt. A grafikonon körrel megjelölt országok – Észak-Korea, Magyarország, Németország és Ausztria, valamint Svájc – jól példázzák ezt az összefüggést, annak ellenére, hogy az arányok nem biztos, hogy megfelelnek intuíciónknak, mivel mindkét változó logaritmikus skálán van ábrázolva. A grafikonról az is leolvasható, hogy a globális világgazdaságban a szolgáltatás orientált országok (például Svájc) kisebb energiafelhasználással is magasabb életszínvonalat nyújtanak, mint az inkább termelésorientált országok, mint például Németország vagy Ausztria. E tekintetben

házánk – alacsonyabb színvonalon ugyan – a német-osztrák mintának felel meg. A skála alsó végén Észak-Korea a negatív példa, amely a relatíve magas energiafelhasználás ellenére is a legszegényebb országok csoportjába tartozik.

1. ábra: Az 1 főre eső napi energiafelhasználás (kWh-ban) és az 1 főre eső évi nemzeti össztermék (ezer dollárban) korrelációja 2021-ben¹

¹ [WEW 15 GRUE 010 N 012 HIEKE GES.pdf \(weltwoche.ch\)](#)

Az energiaellátás feltétlen parancsa

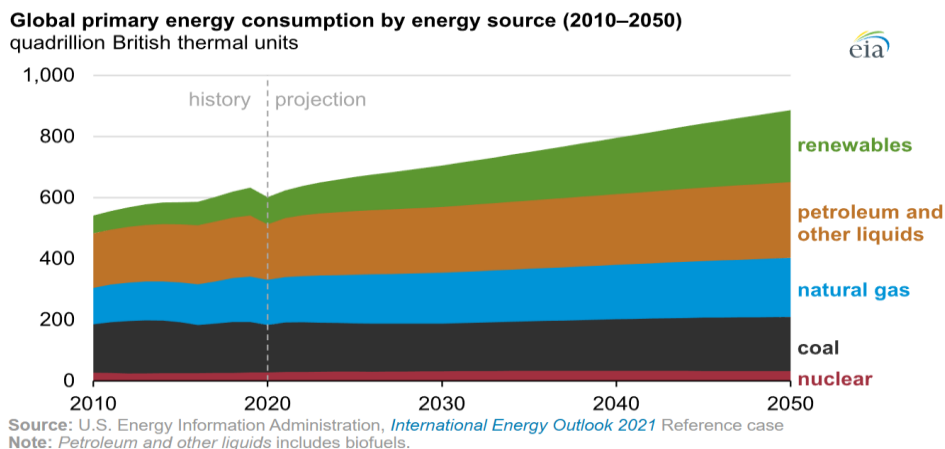
Az eddig elmondottak alapján megfogalmazhatjuk az energiaellátás feltétlen parancsát: Folyamatosan, megszakítás nélkül kell energiát szolgáltatni olyan áron, amely a lakosság legszegényebb rétegei számára is megfizethető.

A feltétlen parancs megnevezés emlékeztet Immanuel Kant kategorikus imperatívuszára, azonban attól lényegileg eltér. Kant szerint a gyakorlati ész kategorikus imperatívusza *a priori*, azaz megelőz minden tapasztalatot. Az energiaellátás feltétlen parancsa ezzel szemben nem *a priori*, mert – úgy tűnik – meg kell tapasztalnunk, hogy megsértése milyen következményekkel jár. Erre vonatkozó empirikus tudás híján is elgondolhatjuk azonban, hogy az energiaellátás feltétlen parancsának be nem tartása a társadalom működésének alapjait veszélyezteti. Durva megsértése gazdasági, politikai és társadalmi katasztrófát okoz.

Az energiaellátás feltétlen parancsa időinvariáns, mert egyaránt igaz most, a közeli és a távoli jövőben. Betartásának módozatait és az ehhez rendelhető időskálákat pontosíthatjuk, mert ehhez már most megbízható adatok állnak rendelkezésünkre.

Globális energiafelhasználás 2050-ig

Az Egyesült Államok Energia Információs Ügynöksége (EIA) a világ energiafelhasználásáról az alábbi prognózist tette közzé:

2. ábra: A világ energia felhasználása 2010-2050-ig ²

A grafikonról közvetlenül leolvasható, hogy:

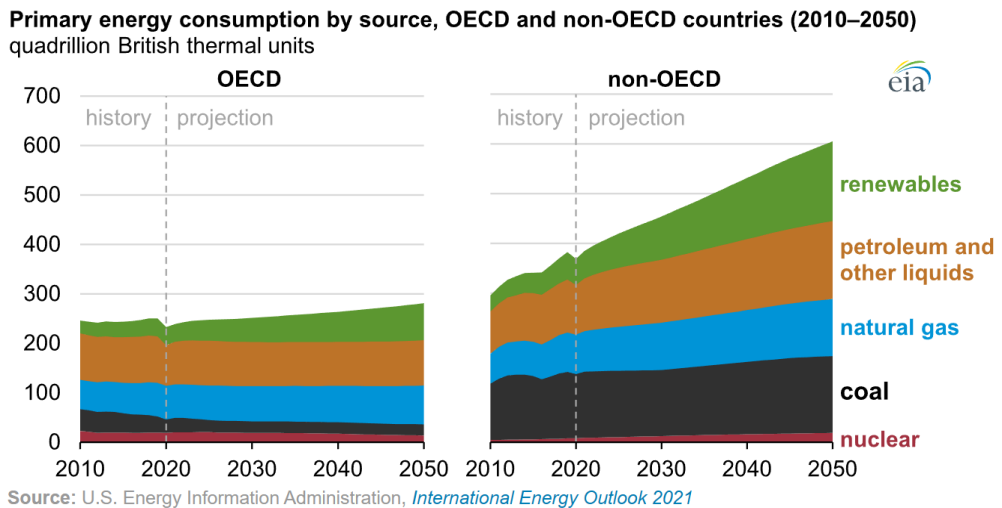
1. A globális energia felhasználás 2010 és 2050 között mintegy 50%-kal növekszik.
2. A szén, a kőolaj, a földgáz és a megújuló alapuló energiatermelés mindegyikének részaránya 20% körül van, amihez még néhány százaléknyi atomenergia járul.
3. A megújuló energiatermelés részaránya növekszik.

² [U.S. Energy Information Administration - EIA - Independent Statistics and Analysis](#)

Egyetértve a Tanulmánnyal: a fenti energiatermelési eljárásokkal a grafikonról leolvasható növekedési pálya hosszabb távon nem fenntartható.

Energiafelhasználás OECD – nem-OECD bontásban 2050-ig

Az EIA a globális prognózist OECD és nem-OECD bontásban is megadja. Megjegyzem, hogy a 38 tagországot tömörítő OECD össznépessége a 2021-es adatok szerint mintegy 1,4 milliárd volt, azaz a világ teljes népességének mintegy egy ötöde. Az OECD, amelynek 1996 óta hazánk is tagja, a fejlett európai, észak-amerikai és kelet-ázsiai országokat tömöríti.

3. ábra: A világ energia felhasználása OECD, nem OECD bontásban 2010-2050-ig³

A grafikonokról közvetlenül leolvasható, hogy:

1. A nem-OECD országok energiafelhasználása lényegesen gyorsabban növekszik, mint az OECD országoké.
2. Az OECD országokban, ellentétben a nem-OECD országokkal a szén erősen visszaszorul.
3. A megújuló energiatermelés részaránya mindkét ország csoportban növekszik.

E globális trendektől való jelentős lokális eltérésnek, aminek erőltetése tipikusan az Európai Unióban jellemző, csak nagyon csekély befolyása van a klímára, de a lényegesen drágább energiatermelés miatt jelentős negatív hatása van ezen országok gazdaságára, az ott élő lakosság jólétére.

Az energiaellátás időhorizontjai

A globális energiafelhasználás ismeretében felvázolhatók azok az időhorizontok, amelyekben a rövid-, közép- és hosszú távú energiaellátási kilátások vizsgálhatók.

³ [U.S. Energy Information Administration - EIA - Independent Statistics and Analysis](#)

Rövidtávon azt az időhorizontot értem, amelyben a jelenleg ismert eljárásokkal az energiaellátás biztonságosan fenntartható. Az EIA statisztika szerint alapján szinte biztosra vehetjük, hogy 2050-ig a jelenleg használt energiatermelési eljárások elégségesek. Vitathatatlanul igaz azonban a könyv azon állítása, hogy ezek az erőforrások előbb-utóbb kimerülnek, nem csupán azért, mert a fosszilis energiahordozókat „eltüzeljük”, hanem azért is, mert ezek hiányát a ma használt megújuló energiatermelési módszerekkel nem lehet helyettesíteni. Nem tudhatjuk azonban, hogy ez ötven vagy száz év után következik-e be.

A középtávú időhorizont e szerint akkor kezdődik, amikor a jelenleg ismert eljárások már elégtelennek bizonyulnak a biztonságos energiaellátáshoz. A könyv által prognosztizált negatív scenárió ezért ebbe az időhorizontba helyezhető.

Az energiaellátás hosszú távú lehetőségei, mint minden hosszú távú prognózis, meglehetősen spekulatív, de főleg asztrofizikusokban mindig is élt a remény, hogy az emberiség valamikor a távoli jövőben képes lesz kilépni a földi keretből, és meghódíthatja nem csak a Naprendszer, de – ha talán nem is az egész világegyetemet – legalább is saját galaxisát. Témánk szempontjából ennek az ad külön hangsúlyt, hogy e hosszú távú elképzelések is elválaszthatatlanul az energiával vannak kapcsolatban.

Az alábbiakban röviden bemutatom az energiaellátást e három időhorizontban, különös tekintettel a középtávúra, amely a könyv szempontjából kiemelten fontos.

Rövid távú energiaellátás: mérsékelt energiafordulat

Tavaly novemberben a Veszprémi Egyetemen rendezett klímakonferencián lehetőséget kaptam egy előadás megtartására. (A konferencia kötet kiadása e sorok írásakor folyamatban van.) Előadásomban központi helyet kapott a rövid távú energiaellátás problémája, amit itt, e fejezetben nagyon röviden összefoglalok. Ismertettem azt a megoldási javaslatot, amit az ú.n. 4ⁿ szimpóziumok⁴, során fektettek le. Ez egy kétszer két napos előadásorozat volt, amit a klímaváltozással kapcsolatos kihívásokról 2022 májusában és szeptemberében rendeztek meg a németországi Konstanzban, majd a svájci Romanshornban.

A szimpóziumok mérsékelt energiafordulatra tettek javaslatot. Konkrétan ez azt jelenti, hogy a javaslat a hagyományos szén, kőolaj, földgáz és urán alapú energiatermelés megváltoztatását irányozza elő, mégpedig úgy, hogy az energiahordozó összetétel a következők szerint alakul: először is teljes egészében hiányzik a szén; a kőolaj használata a minimálisan szükségesre csökken; jelentős szerepet kap viszont a földgáz, amelynek szén-dioxid-kibocsátása csak egyharmada a szén alapú energiatermelésnek; a meglévő urán alapú atomerőművek kiegészülnek tórium üzemanyagú erőművekkel; ehhez jönnek a megújuló energiára alapuló energiatermelési eljárások, nevezetesen, a szél-, a nap- és a vízerőművek. Ezen túl figyelembe kell venni, hogy valamennyi energiatermelési eljárásnál jelentős tartalékok vannak a hatékonyság javításának területén.

Ez a javaslat összhangban van az EIA által az OECD országokra adott trenddel, sőt CO₂ kibocsátás szempontjából annál egyértelműen jobb, mert a szenet teljesen

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=MkQu6msgRnw>

kiküszöböli az energiamixből, és kőolajból is csak a feltétlenül szükséges mennyiséget javasolja. Ez az energiamix messzemenően megfelel a klímaegyezmények elvárásainak, és eleget tesz az energiaellátás feltétlen parancsának.

Középtávú kilátások: egy pozitív scenárió

A könyv a fenntartható fejlődés korlátait néhány kulcs fogalommal és állítással alapozza meg. Az alábbiakban ezeket áttekintve megmutatom, hogy újragondolásukkal egy, a könyv negatív scenáriójával egyenértékű pozitív scenárió is felépíthető.

A könyv a *rabszolga-egyenérték* – nevezhetnénk virtuális rabszolgának is – fogalmának használatával egy plasztikus metaforát vezet be, ami aláhúzza az energia kitüntetett szerepét: „az egy főre eső energiafelhasználás jelenleg 20 rabszolga-egyenérték, aminek több mint 80 %-a még mindig fosszilis energiahordozókból származik. Persze az eloszlás, mint annyi minden más, messze nem egyenletes, egy átlagos amerikai 93 rabszolgával rendelkezik, míg egy bangladesi csak négygel.”

A *kimerülő nyersanyag készletek* komoly akadályt gördítenek a fenntartható fejlődés elé. A kimerülés jelei, hogy a készletek egyre hígabb formában állnak rendelkezésre és egyre nehezebben elérhetők. A könyv 5.4 fejezete ezt metaforikusan Hamupipőke-effektusnak nevezi. Hazai tapasztalatból is tudjuk, hogy régen elmúltak azok az idők, amikor Zala vármegyében elég volt néhány méterre lefűrni a földbe és máris felbuzgott az a nagy energiatartalmú sűrű folyadék, amit feldolgozás után járművek hajtására, műanyaggyártásra, útépitésre és annyi minden másra lehetett használni. A mai fűrészekkel gyakran messze ki kell menni a tengerre, vagy éppen alacsony hozadékú palából kell kinyerni a kőolajat. Kétségtelen, hogy a könnyen hozzáférhető nyersanyag lelőhelyek elfogynak, amit csak úgy lehet kompenzálni, hogy egyszerűen a már felhasznált nyersanyagokat újrahasznosítjuk, másrészt tudomásul kell vennünk, hogy az új lelőhelyek feltárása csak nagyobb energiárfordítással lehetséges.

A könyv 2.3 fejezete szerint *az energiatermelés szükségszerűen környezetszennyezéssel jár*, bármilyen módon is állítjuk elő az energiát. Rámutat, hogy „A jelenleg alkalmazott látszatmegoldások, mint például a megújuló energiaforrások nyakló nélküli terjesztése még mindig a forró krumpli dobálását jelenti, amennyiben egy problémát (az energiától és a fosszilis energiahordozóktól való függőséget) egy másik problémával (korlátos ásványi nyersanyagoktól való függőséggel) helyettesítjük.” Arról nem is beszélve, hogy a megújuló nyersanyagokon alapuló energiatermelés hatékonysági mutatói sokszorosan elmaradnak a fosszilis alapúaké mögött, ahogy ezt az 5.7 fejezet tárgyalja. E megállapításokhoz érdemes hozzá tenni, hogy a környezetszennyezés negatív hatásai csökkenthetők többek között az energiatermelési eljárók diverzifikálásával, ahogy ezt a 4π szimpóziumok javaslatai is tükrözik.

A *globális népesség növekedése*, ahogy erre a könyv több helyen is rámutat, automatikusan megnöveli az energiaigényt, és ezzel párhuzamosan az ember által okozott környezetkárosítást. E problémát tovább élezi, hogy olyan nagy népességű országok, mint Kína és India erős gazdasági növekedési pályára kerültek. Ugyanakkor a népesség növekedésének súlypontja ma a szubszaharai térség, ahol már a jelenlegi népességszám mellett is elképesztő szegénység uralkodik. Ahogy erre a veszprémi

klímakonferencián utaltam, az ENSZ Agenda 2030 nevű akcióterve szerint mindennél sürgetőbb feladat, az e térségben élő emberek megsegítése.

A *fúziós energia* jelenlegi tudásunk szerint az az energiatermelési módszer, amivel az emberiség energiaigényét nagyon hosszú időre meg lehetne oldani: „A korlátlan és tiszta fúziós energia az emberiség talán legfőbb reménye, hogy a modern civilizáció fennmaradjon.” A könyv 4.7 fejezetében a „Földre szállt Nap” metaforát használva szemlélteti, hogy a fúziós energia pontosan az az energiatermelési módszer, amivel a csillagok, így a mi Napunk is energiát termel. Beszámol az ITER (francia) és a JET (brit) kísérleti reaktorokról, majd megállapítja: „Jelenleg úgy tűnik, hogy a fúziós reaktor inkább a remény illúziója, mint egy működőképes valós alternatíva az emberiség korlátlan energiaellátásának megoldására valamikor a bizonytalanul távoli jövőben.”

Úgy vélem, hogy lehet ezt a szkeptikus képet ellensúlyozni: a kutatás ugyanis nagy erővel folyik. A német *Die Welt* 2025. április 25-i száma arról számol be, hogy 2017-ben még csak 16 millió €, 2021-ben viszont már 2,5 milliárd € kockázati tőke állt a fúziós technológiai fejlesztések rendelkezésre. Ezzel összhangban gyakran olvashatók azok a hírek, amik a kísérleti reaktorok működésének egyre jobb hatékonyságáról számolnak be.

A fúziós energia nyersanyagai, a hidrogén két izotópja, amelyek közül főleg a trícium csak nagyon korlátozottan áll rendelkezésre. A könyv 5.7 fejezete az űrbányászatot a sci-fi filmek világába helyezi, ami hagyományos kémiai anyagok tekintetében biztosan igaz, de tríciumot talán érdemes a Holdról, vagy akár egy másik bolygóról is a Földre hozni.

A könyv által felvetett valós problémák ellenére ne hagyjuk figyelmen kívül Kaku (2011: 272) megjegyzését: „... fontos felismerni annak lehetőségét is, hogy a probléma megoldása esetleg valamilyen teljesen más, váratlan irányból érkezik.”

Nem kizárható, hogy a szerzőnek lesz igaza, és az energia és ezzel együtt a nyersanyaghiány az emberi társadalom fejlődésében stagnációt, sőt visszaesést okoz, ahogy az már korábban is előfordult: „Kétezer éve a bronzkor is azért ért véget, mert a rézbányák kimerültek, és az emberiségnek mintegy kétszáz évbe tellett a kevésbé ideális vas előállításának módszerét kidolgozni.” Optimizmusra ad viszont okot, hogy valamikor, a középkor elmúltával az emberiség egy olyan permanens tudományos és technikai forradalom korszakába jutott, ahol az emberi találékonyság, kitartás, szorgalom és együttműködés olyan eredményeket hozott, amikről korábbi korok emberei még csak nem is álmodhattak.

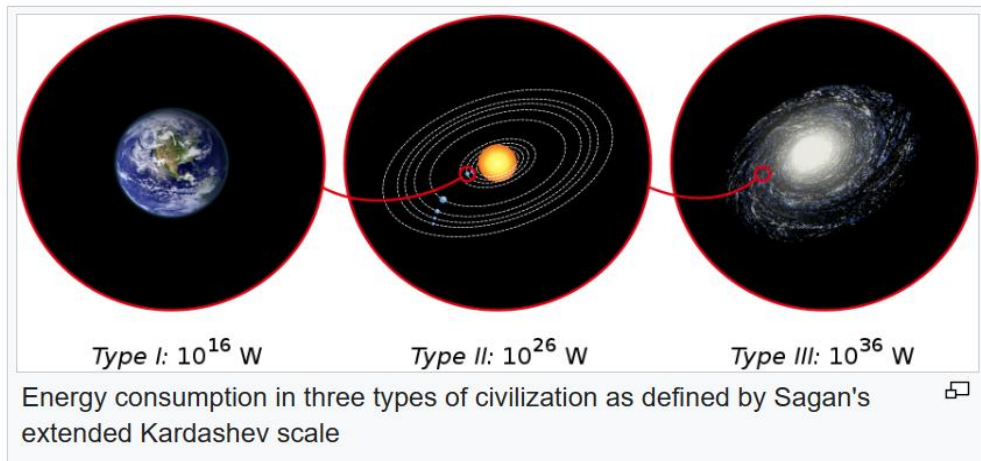
Hosszú távú kilátások: az emberiség jövője

Már a középtávú kilátások tekintetében is sok a bizonytalanság, így ami a távoli jövőt illeti, az elképzelések erősen spekulatívak. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy fejlődés csakis több és egyre több energia felhasználásával lehetséges. Nyikolaj Kardasov szovjet csillagász 1964-ben a civilizációkat három csoportba sorolta (Kaku 2011: 352-392):

- Az I. típusú civilizáció csak saját bolygójának energiaforrásait használja, mintegy 10^{16} watt teljesítménnyel gazdálkodik, és képes eljutni a csillagrendszerének bolygóira.

- A II. típusú civilizáció képes saját csillagrendszerének energiaforrásait használni, mintegy 10^{26} watt teljesítménnyel gazdálkodik, és gyarmatosítja közelében levő mintegy száz a csillagrendszert.
- A III. típusú civilizáció képes saját galaxisának energiaforrásait használni, mintegy 10^{36} watt teljesítménnyel gazdálkodik, gyarmatosítja és szabadon mozog a teljes galaxisban.

Kaku (2011: 352) úgy véli, hogy az emberiség eddigi technikai-technológiai fejlődése egyértelműen a fenti ún. planetáris civilizációk irányába mutat, ami be fog következni, hacsak „nem történik valamilyen természeti katasztrófa, vagy nem teszünk egy szerencsétlen, ostoba lépést”.

4. ábra: A három különböző típusú civilizáció energiafogyasztása ⁵

A remény hal meg utoljára

A könyv záró fejezete szerint: „Ha életképes megoldást keresünk, első lépésként sürgősen vissza kellene szerezniünk az energia és az anyag értékét és becsületét.” Jogosan kritizálja a fejlett kapitalista társadalmakban uralkodó pazarló szokásokat és életmódot. Javaslatot tesz egy energia alapú valutarendszer bevezetésére. Úgy vélem, hogy hasonlóan ahhoz, ahogy a jövőbeni pénz vagy adósság értékét a közgazdaságtanban diszkontáljuk – mert az, ami ma a zsebünkben van az többet ér, mint ami csak 30 éve múlva lesz ott – ugyanúgy diszkontáljuk, ha nem is számszakilag, de mentálisan a prognózisok érvényességét. Képesek vagyunk-e, vagy éppen szükséges-e egyáltalán olyasvalamire reagálnunk most, ami több mint 30 éve múlva következhet be. Nem csak sokkal rövidebb távon tudunk-e vagy urambocsá kell-e gondolkodnunk? Megoldandó feladat lenne ma is éppen elég: mindenek előtt annak a sok száz millió mély szegénységben élő ember megsegítése, akiknek sorsát – mintha nem is létezne – kizártuk a közgondolkodásból.

Messzemenően egyetérthetünk a könyv azon megállapításával, hogy az állampolgárok és a gazdasági szereplők részéről lényegesen energia- és anyagtudatosabb hozzáállásra

⁵ Forrás: [Kardashev scale - Wikipedia](#)

van szükség. Ezt a magam részéről az állam és a szupranacionális szervezetek felelősségével egészítem ki. Az államok ma, mindenütt a világon birtokolják, vagy igen erős jogosítványokkal felügyelik az energiaszektor. Ezek a jogok azonban felelősséget is jelentenek: röviden szólva, az energiaellátás feltétlen parancsának betartása döntően állami feladat. Ugyanakkor ne feledkezzünk meg a szupranacionális szervezetek, mindenekelőtt az Európai Unió felelősségéről sem. E szervezetek feladata nem zöldszínű légvárak építése, hanem azon tagországok hatékony segítése, amelyek komolyan veszik az energiaellátás feltétlen parancsát.

Irodalom

- Gelencsér, A. (2023). *Ábrándok bővületében – A fenntartható fejlődés korlátai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kaki, M. (2012). *A jövő fizikája.* Akkor Kiadó Kft, Budapest.

Vajna Szabina

A BEKE ÁRA: SZABADSÁG VAGY BIZTONSÁG?

Bevezetés

Thomas Hobbes (1558 – 1679) napjainkban reneszánszát éli. A válságok filozófusaként is emlegetik, hisz rendszerében a lényeg a túlélés. Közelmúltunk legjelentősebb globális krízise a koronavírus, mely újra reflektorfénybe állította Hobbes filozófiáját. Nem meglepő, hogy a Washington Posttól a National Reviewn át világszerte számottevő cikk jelent meg arról, mit mondana a filozófus egy halálos világjárvány idején. Számos tanulmány és politikafilozófiai diskurzus a pandémia okozta globális állapotot mintegy a *Leviatán* újjáéledésekén vetik fel. Hobbes 17. századi víziója sokak szerint napjainkban is megállja a helyét, ugyanis társadalomelméleti modellje világosan leírja a túlélés receptjét, ami egy szigorú kormányzás szükségességén alapul. Hobbes világossá tette számunkra, ennek hiányában visszazuhanunk az úgynevezett „*természeti állapotba*”, azaz a „*mindenki háborúja mindenki ellen*” élethelyzet bármikor újra bekövetkezhet. Ezt némileg tapasztalhattuk, amikor a világjárvány során egy pillanat alatt adtuk fel szokásainkat, életritmusunkat és szabad mozgásunkat tudván, hogy életünk a tét. Kényelmünket hirtelen felváltották a korlátozó intézkedések, a félelem, a kijárási tilalom, a hosszú sorok az élelmiszerboltokban, küzdelem a vakcináért és a védőfelszerelésekért. A polgárok a globális káoszt egyre inkább lokálisnak élték meg, tehát a *hobbesi félelem* hirtelenjében messze túlterjedt egyetlen katasztrófa sújtotta területen.

Az egyre látványosabban gyorsuló antropogén éghajlatválság még inkább megmutatja Hobbes elméletének folyamatos relevanciáját. Az erőforrások kimerülése globális léptékű, a nemzetállamok között pedig jelentős az eltérés a válsághoz való hozzájárulásuk, annak enyhítésének és az ahhoz való alkalmazkodásuk eszközeit illetően. Az éghajlati válság ebből következően több, mint pusztán környezeti válság, ez egy teljes fenntarthatósági kihívás, amely egyszerre foglalja magában a fenntarthatóság környezeti, társadalmi dimenzióit. Így az államrendszerben jelenlévő mechanizmusok megmutathatják, miért lehet szükség radikálisabb megoldásra. Hobbes aktualitása abban nyer értelmet, hogy rendszerének kemény, nyers szigora ellenére törekvése mindig a béke és a biztonság megtartása volt. Érveivel azt hivatott számunkra igazolni, hogy meglássuk, a társadalmi rendet fenyegető veszélyek hogyan teszik indokolttá a radikális politikai cselekvést.

A klímaváltozás – csak úgy, mint a koronavírus esetén - bonyolult, a hétköznapi ember számára nehezen érthető, következményeit azonban egyre inkább saját bőrünkön érezzük, közvetlen környezetünkben tapasztaljuk. Ugyanakkor a globálisan fenyegető jelenségek körül kialakul két szektor: akik hisznek benne, elfogadják a krízist megoldást keresve, és a szkeptikusok, akik magát a probléma tényét is megkérdőjelezzik. (Gelencsér, 2020, 17-18) Csak hogy az állam elsődleges kötelezettsége az állampolgárok életének védelme, biztonságuk megtartása. Hobbes nézetére hagyatkozva, az énközpontú egyének egységesen soha nem fognak megegyezni abban, hogy korlátozzák saját fogyasztásukat. Ezért az államnak kell a szigorú szabályozásokat megalkotnia, melyekkel megvédi polgárai életét többek között az erőforrásháborúktól. Mindezek hatására napjaink teoretikusai az egész

glóbuszt érintő problémák kapcsán bátran fordulnak Hobbes szigorú modelljéhez megoldás iránt érdeklődve.

Thomas Hobbes

Válság idején valódi, nyers természetünk lelepleződik. Jól tudott, a filozófiatörténet egyik alapvető témájának számít az emberi természet problémája, miközben felmerül bennünk: valóban békére ítélt lények vagyunk, vagy a békét meg kell teremtenünk, esetlegesen állandóan újra és újra kell alkotnunk? Hisz mindegy milyen nyugodtnak tűnik a világ, a béke sosem tart sokáig, csupán az ok változik, de a háború örök. Nagy kihívás választ találni arra a kérdésre, vajon mi az emberek békés együttélésének akadályai. Érdeklődve vizsgáljuk, létezik-e valamilyen alapvető emberi természet, és ha igen, akkor mik a legfontosabb sajátosságai és hogyan befolyásolja az emberi gondolkodást és cselekvést. A kérdések, és a rájuk adott válaszkísérletek, különösen az etika és a politikai filozófia nem nélkülözheti az antropológiai megalapozást. (Orthmayr, 2007/5). Az erre vonatkozó kísérletek legtöbb esetben lényegi módon kapcsolódnak össze az ember természetével és mibenlétével kapcsolatos filozófiai vizsgálódásokkal és elméletekkel.

Thomas Hobbes, akinek hagyatéka vitathatatlan, kikerülhetetlen a téma tárgyaláskor, noha az utókor gyakran mostohán ítélte meg, legalább annyiszor félre is értelmezték őt. *A Leviatán (1651)* című műve az első olyan rendszeres államelmélet, mely filozófiai diszciplínaként mutatja be a politikum örök kérdéseit, elméletének tétje pedig egy időtlen aktualitással bíró probléma: a béke és annak tarthatósága. Írásomban azt igyekszem bemutatni, hogy Hobbesnak mi a válasza a béke árát firtató kérdésre. Mire teszi tétjét, amikor szabadságunk és biztonságunk forog kockán, azaz milyen magas árat hajlandó megfizetni a békéért?

„*Homo homini lupus*”, vagyis „*Ember embernek farkasa*”¹ – idézzük gyakran, mint egyfajta örökös cinikus igazságot, ami évszázadok óta hagyományozódott át, és építkezünk erre az emberképre. (Kevevári, 2019, 53). Thomas Hobbes az, aki a politikai filozófiai gondolkodásban ezt a tételt örökérvényűvé tette. *Malmesbury* szörnyetegként emlegetve meglehetősen méltatlanul bánt vele az utókor, hisz a zsarnokságot, a legabszolutisztikusabb hatalmat segítette igazolni. Tán meglepődünk, de paradox módon Hobbest illető számtalan kérdésre a válasz a béke, a biztonság és a társadalmi rend fenntartására való törekvése. Politikai filozófiájának célja meggyőzni az embereket az osztatlan, abszolút és korlátlan, legfőbb hatalomnak való engedelmesség előnyeiről, mely az egyetlen út, hogy elkerülhető legyen a háború. (Blanco, 2022, 9-22).

Természetünk társtalan

Csak úgy, mint az összes újító filozófus, úgy Hobbes is minden lehetőséget megragadott az arisztotelészi filozófiával szemben lándzsát törni. A végsőkig ismételteti, hogy az ember természeténél fogva nem *zoon politikon*, sőt nem is a jó megvalósítására született, de még csak nem is közösségi lény. Az együttélés magyarázatára nem elégséges, hogy az ember vágyik a többi ember társaságára, mivel az ember természete nem felel meg az együttélésnek, mi több, természete miatt nem

¹ Eredetileg az „Ember embernek farkasa” idézet Titus Maccius Plautus *Szamárvásár* c. művéből való. Hobbes politikai filozófiai tevékenysége során épített be a politikai gondolkodásba.

alkalmas a társas létre. Pusztán az előnyök miatt keressük egymás közösségét nem szociális érzékenységünk okán: az emberek nem önmagukért törekszenek társas életre, hanem mert megbecsülést vagy hasznot kapnak tőle.

Ezt az emberképét erősíti Hobbes az *Elements (1640)* soraiban is: az ember számára vágyai kielégítése örömet okoz, de amint kielégíti valamely vágyát, az örömök iránti törekvése még erősebb lesz. Ezért még több hatalomra vágyik, hogy még több öröme tehessen szert. A hatalomvágya ezért a vágyak folytonos keletkezésének köszönhető és annak, hogy senki nem akarja magát kevesebbnek érezni másoknál. A hatalom ezért a jövőre vonatkozó várakozás, azaz ki tudja -e majd elégíteni vágyait. A vágyak kielégítéséhez pedig kell a hatalom a környezet, és főleg a többi ember felett. (Gyulai és Szűcs, 2016, 84). A *De Cive (1642)* című művében Hobbes ugyanezt hangsúlyozza: minden ember boldogsága abból ered, ha megszerzi, amire vágyik, ezért hatalmat akar magának. A hatalom annak a képessége, hogy valaki képes uralni a környező világot, elkerüli az ellenszegülést és képes maximalizálni a kívánt javakhoz való jutását.

Az egyenlőség problémája

Hobbes szerint az emberek természetükből adódóan lényegileg egyenlőek mind testileg, mind szellemileg. A testi egyenlőség tekintetében Hobbes azt kívánja rögzíteni, hogy ha van is némi apró különbség közöttünk, még a gyengébb embernek is megvan a reménye arra, hogy legyőzzön egy erősebbet, ha másképp nem akkor csellel. (Kevevári, 2019, 23). Ebből adódóan az emberek közötti természet adta egyenlőség legnyilvánvalóbb bizonyítéka az, hogy egyaránt meg tudják ölni egymást. Senki sem tud véglegesen győzni, mindenki képes elvenni mindenki életét.

A szellemi egyenlőség esetén is felmerül egy probléma. Hobbes azt mondja, az okosság, a szellemi képesség többé-kevésbé egyforma mindannyiunknál. Azonban adott a tény, hogy az ember életkörülményeire kettő jellemző vonás biztosan igaz, a sűrű emberi környezet és a korlátozott erőforrások. Továbbá vitathatatlan, hogy több millióan vagyunk s bár – mint a fentiekben már említettem - vágyaink tárgya különbözik, véges javainkat figyelembe véve, elkerülhetetlen, hogy előbb-utóbb végül egyformán akarjuk ugyanazt. A végeredmény pedig egyértelmű: elkezdünk versengeni egymással. Ennek következménye a viszály. Amikor az emberek ugyanazon javakra vágnak, amiket nem lehet közösen élvezni, vagy felosztani, a harc fog dönteni. Hobbes egyszerűen tényként kezeli, hogy a természet ilyen összeférhetetlenné tett bennünket, és arra készlet, hogy elpusztítsuk egy más.

A háború okairól

Hobbes a viszálykodásnak három fő okát jelöli meg az emberi természetben: Első (1) a *versengés*, ami arra ösztönözi az embert, hogy nyereségért törjön rá másra, és azért alkalmaz erőszakot, hogy uralkodhasson mások felett. A versengés forrása a javak szűkössége, hogy egy időben ugyanazt akarják az emberek, amit nem lehet megosztani vagy egyszerre élvezni.

Másodsorban (2) a kölcsönös *bizalmatlanság*, mely a biztonságra indítja az embert azért, hogy megvédje, önmagát és azt, amije van. Az emberek alapjában véve bizalmatlanok egymással, nem ismerik egymás szándékát, ezért a legrosszabbat feltételezik a másikról. A gyanakvó ember pedig fél a másik embertől, aminek következménye az a törekvés, hogy erővel vagy csellel mindenkit leigázzon, akit csak

tud, míg aztán már nem lát maga körül fenyegetést. Harmadsorban (3) a *dicsvágy* pedig a hírnévre ösztönöz, és szinte a semmiségekért – egy szó, egy mosoly, egy eltérő vélemény - képes erőszakot alkalmazni másokkal szemben.

Hobbes emberi természetről alkotott felfogásában a háború okaiból tehát nincs hiány. Szkepszise az emberek szándékát illetően rendkívül radikális, ebből adódóan politikai következtetése sem kíméletesebb. Híres mondatával: *homo humini lupus*, azaz ember embernek farkasa egyértelműen megfogalmazza emberképét. Mindez vezet az elkerülhetetlen *bellum omnium contra omnes*, azaz mindenki háborúja mindenki ellen állapothoz.

Hobbes egy olyan természeti állapotból indul ki, amelyben az ember a teljes egyenlőségben és korlátlan szabadságában, törvény és állam nélkül élhet, egy olyan természeti jog alapján (*ius naturalis*), amely által mindenki mindenre igényt tarthat.² Azonban ez az állapot korántsem tökéletes, inkább vad és primitív. Ebben az úgymond politikától zavartalan állapotban mindenki rákényszerül önmaga fenntartására és megvédésére, hisz elkerülhetetlen mód érdek-összeütközésbe kerül másokkal. Számára az ember nem jó vagy rossz, pusztán természeti lény, aki ugyan ismeri a jó és a rossz közti természetes megkülönböztetést, de szenvedélye irányítja, létfenntartó ösztöne pedig teljesen eluralja őt. Ezzel Hobbes nem azt mondja, hogy nem hozunk döntéseket, pont ellenkezőleg, egész elméletében azt igyekszik igazolni, hogy folyamatosan döntéseket hozunk.

A falás és felfalás állapota

Hobbes ezt az általános háborúskodó állapotot a polgári társadalmon kívüli emberi állapotként definiálja. Ebben a prepolitikai létben minden embernek mindenhez joga van, és minden embernek joga van ahhoz, amihez mindenkinek együttvéve joga van. Ez az érvelés elméletének egy lényegi eleme. Millióan élünk együtt, következésképp e a harci helyzet hatványozódása okán elkerülhetetlen következmény a káosz, az abszolút anarchia, mely tele van félelemmel és bizonytalansággal. Ugyanakkor ez állapot az abszolút szabadság és egyenlőség állapota is egyben. Hobbes állítja, az ember szabadulni akar ebből a nyomorúságos konstellációból, melyben nincs olyan hatalom, mely a büntetéstől való félelem eszközével a természeti törvények - *igazságosság, méltányosság, szerénység, megbocsátás* - megtartását biztosítja. (Hobbes, 1999, 205).

A *bellum omnium contra omnes* állapotban senkit nem lehet felelősségre vonni, bárki bármit megtehet önmaga védelmére, létfenntartása érdekében, mások életének elvételét is, ez pedig önpusztításhoz vezet. Paradox módon az ember létfenntartási ösztönéből fakadóan védi önmagát, mégis az önpusztulás felé halad. Ez Hobbes alaptézise, melyre egész rendszerét építi. (Hobbes, 2011, 20). A szünni nem akaró harc, a fenyegetések végtelen sora, aggodalmaink fokozódása okán a Hobbes a természeti állapotban nem lát kiutat egy olyan egyensúlyi helyzet felé, melyben az

² A természeti állapot fogalma a klasszikus szerződéselméletekben arra szolgál, hogy leírják, milyen körülmények között élnének az emberek, ha nem lenne állam. Az antropológiai előfelvetéseknek fontos szerepe van, ugyanis valamennyi szerződéselmélet úgy írja le a természeti állapotot, mint ahol, az egyének szabad, egyenlő és racionális lényként élnek. Nélkülözhetetlen összetevője a szerződéselméleteknek az, hogy az eredeti természeti állapotban az emberi élet rossz. Persze ez a rosszság eltérő fokozatú, lehet teljesen elviselhetetlen és nyomorúságos, de lehet ennél enyhébb is. De mindenképpen annyira legalább rossznak kell lennie, hogy az ember ki akarjon lépni belőle. Jól tudjuk ez a kiindulási állapot a hobbesi modell esetén a legradikálisabb.

emberek nem válnak egymás farkasaivá, ezért szükség van egy közhatalomra, mely kordában tartja az embert, mely mindenkit képes megfélemlíteni. (Hobbes, 2011, 155, 195-196).

Ennek a tömeges konfliktusnak következményeit tárgyalja a *Leviatán* 13. fejezete. Ameddig nincsen közhatalom, amely mindenkit kordában tart, háború van, ez pedig mindenki háborúja mindenki ellen. *Ezekben az időkben nincs helye a szorgalomnak, se fölművelésnek, se hajózásnak, se kényelmes épületeknek, semmiféle ismeretszerzésnek, se időszámításnak, se művészetnek, se irodalomnak, se társadalmi érintkezésnek.* (Hobbes, 1999, 169). Ennek kezdeti megnyilvánulásait láthattuk a világjárvány alatt, amikor nem volt se színház, se mozi, se koncertek se sportesemények se utazás vagy társas érintkezések. Illetve a hobbesi mindenki háborúja mindenki ellen káoszt, amikor számos kormányzati intézkedés ellen voltak zavargások és tiltakozások miközben az országok versengtek az oltóanyagok globális piacán.

A béke ára

Hobbes álláspontja a *természeti állapotot* illetően az, hogy a *béke nem a természeti állapot.* Minden ember természettől fogva nagy értéket tulajdonít önmagának, megköveteli másoktól, hogy megbecsüljék, kevés értéket tulajdonítanak másoknak, ami egymás közti szakadatlan versengést, viszályt és végül háborút idéz elő, mely egymás kiirtásához és a közös ellenséggel szembeni erők csökkenéséhez vezet.

Ebből a helyzetből két tényező menti meg az embert: *az ész és a félelem.* Félelem önmagától, és másoktól. Hobbes egész politika filozófiai rendszerének sarokköve a félelem. Ezt teszi meg elméletének főszereplőjévé. Úgy vélte az emberi érzések közül a félelem az, mely megment minket, mert racionálisan fel tudjuk fogni, ébren tart és védelmet jelent a bennünket körülvevő veszélyekkel szemben. Racionális emberi lényként az értelmével pedig felismeri, hogy a vad természeti állapotot el kell kerülni mert veszélyes és nem garantálja a jólétet, a létfenntartás pedig csak közösségben lehetséges. Mindennek pedig a záloga, hogy az emberek lemondanak a természeti állapotra jellemző szabadságról, és átlépnek egy olyan állapotba, amikor már nem tehet meg mindenki mindent.

Az első nyomós ok, ami a háborúval ellentétes irányba terel bennünket, hogy nem akarunk meghalni. Mindannyian az élet megőrzésére törekszünk. Kétségtelenül legősibb ösztönünk a túlélés ösztöne. A békére ösztönző emberi érzelmek közül a halálfélelem a legerősebb. Az *értelem* is ebbe az irányba vezet bennünket, a béke előnyös alapelveit sugallja. Az *első természeti törvény*, a „*Békére törekedjünk és őrizzük a békét*” – *elv* jóvoltából egyetértésre juthatunk egymással. (Hobbes, 1999, 172). Az embernek ugyanis az a képessége, hogy meg tudja állapítani a dolgok következményeit a többi állat fölé emeli, ennek az értelmi felsőbbrendűségnek köszönhetően pedig sarokigazságokat és alapelveket képes felállítani. (Hobbes, 1999, 100).

Ebből az alapvető természeti törvényből vezet le a *második törvényt*, azaz „*mindenki önkéntesen mondjon le minden jogáról, feltéve, ha a többiek is így tesznek, ha ez a béke és az önvédelem érdekében szükségesnek tartja, s másokkal szemben engedélyez*” (Hobbes, 1999, 100). Hobbes ezzel azt akarja mondani, hogy túlélési eszközeinket azokra kell korlátoznunk, melyek összeegyeztethetőek mások életének

tiszteletben tartásával. Ez annyit jelent, hogy új, saját magunk által felállított szabályokkal korlátozzuk saját magunk szabadságát. A törvény azonban említ egy fontos kitéletet: ez csak abban az esetben történik meg, ha mások is hajlandók erre. A racionális választás, és az abban foglaltak megtartásának ígérete nem elegendő, hogy az eredmény garantált legyen. Hobbes tapasztalt eleget ahhoz, hogy ne bízson az emberekben, jól tudja milyen könnyen meghajlunk külső hatás alatt. (Tuck, 1993, 78). Ezért úgy véli, az áhított társadalmi béke csak akkor valósulhat meg, ha az egymás közötti megegyezés tartósságát egy felsőbb hatalom biztosítja. Mert alapvetően a társadalom erre épül, arra, hogy lemondunk természetjogaink egy részéről, és azt egy harmadik félre ruházzuk át. Ezt pedig tesszük mindazért, hogy elkerüljük a versenyt, a viszályt és a harcot, melyben elpusztítjuk egymást és mindenki azt tesz, amit akar.

Az eredmény garanciájához így szükség van egy abszolút hatalomra, amely erőszakkal fenntartja ezeket. Ebből következik, hogy olyan kényszerítő szuverén hatalom létrehozására van szükség, amely mindenkit kötelez, hogy a vállaltakat megtartsa, és ugyanez a hatalom egyben arról is biztosít bennünket, hogy akik megszegik az egyezséget, büntetést kapnak. Ez rögzíti annak követelményét, hogy ennek fényében mindenki ugyanúgy viselkedjen. Azonban a *megállapodás kard nélkül pusztán szavak, nincs erejük rá, hogy akár csak legcsekélyebb biztonságot is nyújtsák nekünk* (Hobbes, 1999, 205). - szól Hobbes híres gondolatának egyike, mellyel azt kívánja bizonyítani, hogy ha nem jön létre közhatalom, akkor béke sem lesz mert az az embereket nem lehet önkéntes társadalmi magatartásra bírni szuverén hatalom nélkül.

Így hát, a társadalom, mint olyan, prepolitikai állapotban nem létezik, az emberek, mint egyének pusztán sokaságot alkotnak. (Hobbes, 2011, 34). A hobbesi konstrukcióban eredendően és természeténél fogva nem politikai lény, hanem saját magát emeli politikai lénnyé, mégpedig az értelem segítségével. Nem csupán a politika emberi tevékenység, hanem maga az állam is teljesen emberi alkotás. Az állam létrehozását nem a jólét megteremtése motiválja, hanem a pusztán túlélés ösztöne, valamint a természetes állapotban létező veszélyektől való megmenekülés. A társas élet alapja a félelem egymástól. Ki kell mondanunk - magyarázza Hobbes, minden nagy és tartós társadalom eredete nem az emberek egymás iránti kölcsönös jó szándéka, hanem az egymástól való félelmük. A megállapodásban vállaltak megtartásának ígérete semmit sem ér a büntetés miatti félelem nélkül. Ergo a megállapodást a kényszer fenyegetése és a büntetés miatti félelem miatt tartják be az emberek. (Gyulai és Szűcs, 2016, 89). Ebből adódóan Hobbesnál a társadalom nem más, mint szerződés, az abszolút szabadságunkról való lemondás, és a hatalom átadása és a kijelölt szuverén felhatalmazása azért, hogy együtt tudjunk élni. Ez az ára a békének.

Vajon mennyire kell lemondanunk jogainkról ahhoz, hogy békében éljünk? Ha ebben a dilemmában dönteni kell, vajon mi az ára a békének, akkor az eddigi okfejtésből világosan kiderül Hobbes válasza erre a kérdésre: a szabadság. Végletekig ragaszkodik ahhoz, hogy paradox módon a szabadsággal való fizetés az egyetlen útja annak, hogy azt élvezni tudjuk, ugyanis maximális szinten a szabadságot elérni lehetetlen anélkül, hogy természetünk ne hajtana bele minket a *bellum omnium contra omnes*, azaz a teljes anarchia állapotába.

Tehát hogy mire teszi tétjét Hobbes, amikor szabadságunk és biztonságunk forog kockán? Bizony a biztonságra voksol, és hajlandó feláldozni az abszolút szabadságot a békéért.

Nincs minden veszve

Hobbes válságok és változások sorozatának viharos korszakában élt. Élete egybeesett a harmincév éves háborúval, az angol polgári forradalommal, a vallásháborúk és tudományos forradalom időszakával. Ma az emberiség globális segélykiáltásának korában élünk. (Gelencsér, 2023, 3). A gondolkodók nem hiába vonnak párhuzamot Hobbes és napjaink krízise között. Ugyan Hobbes elmélete belpolitikai és nem sokat mond a globális viszonyokról, mégis a kutatók szívesen próbálkoznak Hobbes elméletének újszerű értelmezésével, mintegy átértékelve modelljét a világméretű problémák és a nemzetközi kapcsolatok természetére való tekintettel.

Még nem vagyunk a természet hobbesi állapotában, még nem. De az előrejelzések szerint a fogyasztás növekedése az erőforrások korlátjaiba ütközik igen rövid időn belül. Az emberi társadalom pusztá fenntartása is kérdésessé válik, ami az elkerülhetetlen összeomlás felé hajtja az emberiséget. A hobbesi „*természeti állapot*” ismét kopogtat az ajtónkban, és nekünk a túlélés receptjét kell ismét megtalálnunk.

Hobbes rendszere mutathat kiutat, megtanít bennünket arra, hogy nem vagyunk pusztulásra ítélve, az ész és a félelem segítségével ki lehet menekülni a káoszól. Hobbes azt mondaná új társadalmi szerződést kellene kötnünk, amelyben mindenki vállalja, hogy rövid távon áldozatot hoz azzal a tudattal, hogy hosszú távon életben maradjunk. Ezt pedig szigorú, egységes szabályok betartásával lehet elérni, amit egy 21.századi Leviatán garantál. Nagy valószínűséggel ma is egy szigorú állam létét követelné, melyben az emberi engedetlenség elfogadhatatlan, az alávetettség melyet követel a polgároktól ugyanolyan abszolút, mint az átruházott hatalom. Hobbes egy olyan modellt kínál, mely mintegy kivezeti az embert sötét természeti állapotából egy élhető társadalmi állapot felé, mely állapot ugyan csökkentett szabadsággal jár, de garantált béke és biztonság van.

Akárcsak a pandémia, úgy az energia válság, vagy épp az éghajlati változás mind arra kényszerít bennünket, hogy újra gondoljuk eddigi fogyasztói szokásunkat. Pazarló életmódunk nem lesz fenntartható. Jóllehet Hobbes politikai filozófiája a teljes abszolútizmust hirdeti, ezért gyakran tekintik őt egyfajta totalitárius rendszer korabeli szószólójaként. De tartuk szem előtt tanítását: a béke az nem természeti adomány, hanem az emberi tevékenység eredménye. Ez a béke nem természetes és örök, hanem emberi eredetéből fakadóan törekeny, így azt állandóan újra kell teremtenünk.

Irodalom

- Blanco, I. I. (2022). *Hobbes A nagy Leviatán filozófiája*. Líra Kiadó, Budapest.
- Buffachi, V. (2020). *Coronavirus: it feels like we are sliding into a period of unrest, but political philosophy offers hope*. The Conversation. <https://theconversation.com/coronavirus-it-feels-like-we-are-sliding-into-a-period-of-unrest-but-political-philosophy-offers-hope-137006>
- European Hobbes Society (2022). Online Colloquium, Hobbes's political philosophy (Interpretation and interpretations) <http://www.europeanhobbessociety.org/general/online-colloquium-4-slomp-on-hobbess-political-philosophy/>
- Gelencsér, A. (2023). *Ábrándok bűvöletében- A fenntartható fejlődés korlátai*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Hobbes, T. (1999) *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Kossuth Kiadó, Budapest.

- Hobbes, T. (2011) *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Polis Kiadó, Kolozsvár.
- Hobbes, T. (1991) *De Cive* in. *Man and Citizen*. Hackett, Cambridge.
- Hobbes, T. (1994) *Elements of Law*. Oxford University Press, Oxford.
- Huoranszki, F. (1999) *Filozófia és utópia, Politikafilozófiai tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kevevári I. (2019) *A fenevad, aki uralkodik felettünk: A szuverén fogalmának dekonstrukciója Jacques Derrida kései előadásában (Iustum Aequum Salutare XV. 2019. 1. 53-70)*
https://epa.oszk.hu/02400/02445/00051/pdf/EPA02445_ias_2019_1_053-070.pdf
- Magyar Filozófiai Szemle, *Közösség és kultúra*, 2013/1(57.)
- Nyíri, T. (1972) *Antropológiai vázlatok*. Szent István Társulat, Budapest.
- Sir William, M. (1992) *The collected works of Thomas Hobbes*, (1). London, Routledge/Thoemmes Press.
- Strauss, L. (1999) *Természetjog és történelem*. Pallas Stúdió -Attraktor Kft, Budapest.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy (2021) Thomas Hobbes, First published Wed Mar 11, 2009; substantive revision Fri Feb 12, 2021
<https://plato.stanford.edu/entries/hobbes/>
- Szűcs, Z. G. és Gyulai, A. (2016) *A hatalom kódében- Bevezetés a realista politikaelméletbe*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tuck, R. (1993) *Hobbes*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Williams, D.L. (2020) The Washington Post: *What would Hobbes say about the pandemic?* <https://www.washingtonpost.com/politics/2020/05/18/what-would-hobbes-say-about-pandemic-governments-should-protect-lives-help-poor/>

Miklovicz Attila

**A TERMESZET VEDELME, MINT KÖZVETLEN MORÁLIS
IMPERATÍVUSZ KANT A GYAKORLATI ESZ KRITIKÁJA CÍMŰ
MŰVÉBEN**

Ahogy Gelencsér András az *Ábrándok bővületében – A fenntartható fejlődés korlátai* című könyvében alaposan kifejtésre került, a Föld bolygón található természetes nyersanyagok és fosszilis energiahordozók „konzerveit” a fenntarthatóságot meghaladó ütemben bontjuk ki és fogyasztjuk el (Gelencsér, 2023). A tudós-író szerint ez a folyamat jelentősen a 18. század végének Angliájából indulva gyorsult fel, az emberek szerzésvágyának és a szükségleteiken felüli fogyasztásának – részben mesterségesen – felkorbácsolt növekedése nyomán, amely aztán a 20. században kapott igazán szárnyra (Gelencsér, 2023). Nyilván lehet vitatkozni a különféle történelmi vagy szociológiai folyamatok mibenlétéről, de szerző által homo shopiensként aposztrofált 20-21. századi emberekből formálódó fogyasztói társadalom meglétét evidenciának lehet tekinteni.

A magam részéről a helyzet egyik morálfilozófiai aspektusát kívánom megragadni. Gelencsér András „szerzésvágyat” említ, mint mozgatórugót a fogyasztási láz mögött (Gelencsér, 2023). A vágy mind a keleti mind a nyugati filozófiában a kezdetektől tárgyalt fogalom. A buddhizmusban például a vágy vagy sóvárgás (páli szóhasználattal tanha, szanszkrit szóhasználattal trisna), azaz, a szenvedés (dukkha) legfőbb oka. Platón a Phaidión dialógusban a testet, annak vágyaival és szükségleteivel okolja azért, hogy nem vagyunk képesek az igazi valóságra koncentrálni. Arisztotelésznél kettéválik az értelmes lélekrész és a vágyakozó lélekrész, ahol a vágyakozó lélekrész ideális esetben engedelmessé válik az értelemnek. Immanuel Kantnál a fizikai világ által befolyásolt vágyak indította cselekvések minden esetben alacsonyabb rendűek a tiszta morális akarat által vezérelt cselekvéseknél, még akkor is, ha egyébként megfelelnek a morális törvénynek¹.

Bár – ahogy Gelencsér András körülírta – úgy tűnik, hogy a vágy maga alá gyúrta az értelmet, mégis, nekünk filozófusoknak azt kell keresnünk, hogy tételezhető-e olyan morális norma, amely támogathatja a természettudósok törekvéseit a természet fenntartására.

Kérdésként merülhet fel ez esetben, hogy a filozófia morális rendszereiben létezik-e olyan közvetlen morális parancs, amely kifejezetten a természet szükség szerű védelmére vonatkozik, nem csupán levezethető valamely általánosabb alapelvből.

Tézisem szerint Immanuel Kant az erkölsről szóló központi művében, *A gyakorlati ész kritikájában* közvetlenül érinti a természettel szembeni kötelességünk kérdését, mégha nem is feltétlenül konkrétan ezzel a szándékkal fogalmazta meg az erre utaló megállapításait.

Kant méltán híres morális elve, az úgynevezett kategorikus imperatívusz több különböző megfogalmazásban is fellelhető az erkölcsökről szóló műveiben, de

¹ Vö: (Kant 2020) 3. fejezet: *A tiszta gyakorlati ész mozgatórugóiról*

tételszerűen *A gyakorlati ész kritikájának* 7. paragrafusában fogalmazza azt meg, a tiszta gyakorlati ész alaptörvényeként a következőképpen:

Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényadás elveként érvényesülhessen (Kant, 2020, 40).

Ezt a tételt Kant kategorikus imperatívusként, azaz határozott és kizárólagos parancsként azonosítja, amely minden szabad akaratú rendelkező gondolkodó lény számára (legyen az ember vagy más) belső parancsként határozza meg az egyedi cselekvések elvének (amelyet Kant itt maximának hív), általános vezérelvét. Tehát, egyedi cselekvéseink elgondolását oly módon kell megtennünk, hogy azok extrapolációja nyomán akár általános törvényadás alapjául is szolgálhassanak. Könnyű belátni, hogy ezen alapelvet minden nehézség nélkül vonatkoztathatjuk a környezet védelmére, de ugyanezt megtehetnénk akár az arisztotelészi erényetika, az utilitarizmus vagy más etikai elv alapján is.

Azonban úgy vélem, hogy Kant a kategorikus imperatívuszt alátámasztó érvrendszerében továbbmegy ennél, és közvetlenül is utal a természet védelmére.

A gyakorlati ész kritikájának: A tiszta gyakorlati ész alaptételeinek dedukciójáról című fejezetében a kategorikus imperatívusz alkalmazásának lehetőségeit és irányait fejti ki, és eközben hoz egy konkrét példát a saját életünk fenntartásának megítélése kapcsán:

Hasonlóképp, az életem feletti szabad rendelkezést illető maximám rögtön meghatározást nyer, amint megkérdem magamtól, milyennek kellene lennie ahhoz, hogy törvénye szerint fennmaradjon egy természet: az ilyen természetben nyilván senki sem vethetne véget *önkéntesen* az életének, mert egy effajta konstitúció nem jelente tartós természeti rendet; és így tovább az összes egyéb esetben (Kant, 2020, 55).

Ebben a mondatban több fontos fogalmi elem található. A magyar fordításban szereplő *természet* szó az eredeti németben *Natur*,² és a természet általános fogalmát közvetíti.³ Egyedi cselekvésem elvének (maximámnak) tehát olyannak kell lenni, amelynek törvénye szerint a természetnek fenn kell maradnia, hiszen az elpusztítása nem eredményezne tartós természeti rendet. Mondhatnánk, hogy Kant itt csak az egyén saját életéről való önrendelkezésre vonatkoztatja a tartós természeti rend, illetve a fennmaradás imperatívuszát, amennyiben nem lenne ott az utolsó félmondat: „és így tovább az összes egyéb esetben.” Nyilván az „összes egyéb eset” rendkívül tág értelmezési keretet ad, és ez a fajta „elnagyolt megfogalmazás” nem is jellemző Kantra, azonban az ember, mint cél kanti eszméjéhez illeszkedve kivethető, hogy az egyéb esetben beleérthetjük az ember fennmaradásához szükséges környezetet is.

A *Natur*, azaz természet fennmaradására történő korábbi utalás pedig közvetlen felszólításként értelmezhető.

² Eben so wird die Maxime, die ich in Ansehung der freien Disposition über mein Leben nehme, sofort bestimmt, wenn ich mich frage, wie sie sein müßte, damit sich eine *Natur* nach einem Gesetze derselben erhalte. Offenbar würde niemand in einer solchen Natur sein Leben *willkürlich* endigen können, denn eine solche Verfassung würde keine bleibende Naturordnung sein, und so in allen übrigen Fällen. (Kant é. n.) Kiemelés tőlem.

³ Vö: (Bröring unknown date, 18–20) *Concept of Nature Within the Transcendental Idealism* fejezet

Ezt követően Kant kifejti, hogy az egyén túlságosan befolyásolt privát hajlamai (azaz vágyai) által, hogy ezt az elvet az egész természetben megvalósítsa, ám végül mégis úgy fogalmaz:

Eszünkkel mindazonáltal tudatában vagyunk egy olyan törvénynek, amelynek valamennyi maximánk alá van vetve, mintha akaratunk által egyszersmind egy természeti rendnek is elő kellene állnia (Kant, 2020, 55).

A természeti rendnek pedig, ahogy az előző idézetből kiemeltem, a legelső feltétele a természet fennmaradása. Kant ezután sem engedi el ezt a fonalat, hiszen a kategorikus imperatívusz egy későbbi, az ítélőerő szabályára vonatkozó variációjában így fogalmaz:

A tiszta gyakorlati ész törvényei alatt álló ítélőerő szabálya így hangzik: kérdezd meg magad, hogy a szándékodban álló cselekedetet, ha annak azon természet törvénye szerint kellene megtörténnie, amelynek te magad is része vagy, tudnád-e tényleg olyannak tekinteni, mint ami akaratod által lehetséges (Kant, 2020, 83).

Ebből a megfogalmazásból az világlik ki, hogy Kant a szabad akaratú rendelkező gondolkodó lény morális ítéleteit annak a természetnek a keretein belül is tételezi, amelynek az egyén része. Tehát, ha az a természet, amelynek az egyén része nem marad fenn, az egyén sem maradhat fenn. Később Kant maga is megkülönbözteti a tisztán a morális törvényből fakadó cselekedeteket és a vágyak alapján afficiált, de a morális törvénnyel összhangban lévő cselekedeteket, nyilván magasabbra helyezve a közvetlenül a morális törvény által mozgatózott tetteket. Ami pedig a pusztá vágyak által való vezéreltséget illeti, így fogalmaz:

Az akarat erkölcsi törvény által való meghatározásának lényege az, hogy az akarat mint szabad akarat határozódjon meg, kizárólag a morális törvény révén, úgy tehát, hogy a törvény az érzéki ösztönzőket ne csak közrehatni ne engedje, de valamennyit el is utasítsa, és letörje mindazokat a hajlamokat, amelyek ellene szegülnek (Kant, 2020, 87).

Tehát Kant a vágyaink feletti uralmat a tiszta szabad akaratra bízta, ahogy a korábbiakból kiderül a tartós természeti rend irányába hatva azzal, hogy a természetnek fenn kell maradnia, annál is inkább mert mi magunk is részei vagyunk.

A természet fenntartásának igénye, függetlenül azoktól a vitáktól, hogy a klímaváltozás vagy más tényező van-e erre leginkább befolyással, általánosan elfogadott igényként tételezhető.

Tézisem azonban a fentiek folyományaként az, hogy Immanuel Kant esetében a természet fenntartásának parancsa nem pusztán levezethető a morális alapelvből, hanem közvetlenül meghatározott imperatívusz, tehát nem kell morális ábrándok bűvöletében élnünk, hanem egyszerűen követnünk kell a tiszta gyakorlati ész törvényét.

Irodalom

Gelencsér, A. (2023). *Ábrándok bűvöletében A fenntartható fejlődés korlátai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kant, I. (2020). *A gyakorlati ész kritikája.* Osiris Kiadó, Budapest.

Bálint Botond

HATEKONY ESZKÖZ-E AZ EMBERI ERTELEM A FAJUNK HOSSZÚTÁVÚ TÚLELESEHEZ?

"A modern társadalom működésének alaphipotézise, hogy a természeti erőforrások korlátlanul rendelkezésre állnak." (Gelencsér, 2022, 1).

Kényelmetlenül igaz állítás ez, amely egyszerre tartalmazza a kapitalizmus végzetes logikáját és egy evolúciós parancsot. Az élet ugyanis valahogy úgy működik, hogy hajlama van végletesen kihasználni a bőség időszakait, mert ez kell ahhoz, hogy túlélje a törvényszerűen bekövetkező inszesebb időket. Úgy látszik ez a dolog, a tobzódás, ebben az esetben látszólag a túlélés érdekében, erősebb az értelmünkénél. A problémát véleményem szerint az okozza, hogy az értelem az elmúlt pár évszázadban különösen, az utolsó néhány évtizedben pedig drámai mértékben találta ki, hogy lehet erőforrásként felhasználni mindent, ami körülvesz bennünket és ez az ami a bőség végtelen illúzióját létrehozta.

A közvetlen emberi emlékezet tapasztalata ellentétes az evolúciós tapasztalattal, miszerint nincs végtelen bőség, az mindig csak felkészülés az inségre. Az ember a technológiai robbanásig lokális lény volt, azonban ennek hatására olyan baktériumkolóniává vált hasonlatossá, amely minden tápanyagot elfogyaszt a környezetében és minden salakanyagot oda is ürít. Elértük a Petri-csésze falát. Mintha a bővülésünk nem lenne tudatos, mintha az értelmünk semmiféle önreflexióval nem rendelkezne.

Ezt a problémát, a környezet összeomlását, az élet fennmaradásának szempontjából eddig mindig az evolúció oldotta meg a bioszféra helyi egyensúlyának szintjén és nem az értelem. A bolygó szintjén is így volt ez, az emberi léptékben végtelen hosszú időben vagy külső tényezők, vagy valamilyen (ilyen értelemben) önpusztító biológiai folyamat hatása után mindig beállt egy új egyensúly. Az emberi értelem azonban túl hatékonyan használta fel a bioszférát, sokkal gyorsabban fogyaszt el mindent (a szó szoros értelemben mindent a bioszférában), mint hogy a negatív visszacsatolások lefékezhetnék vagy megállíthatnák. A "megszaladó folyamatok" tulajdonképpen ritkák, és az élet nem az ember túlélési fogalma alapján szokta "túlélni" ezeket, új bioszféra születik, új fajok. Az értelem egy új, de kipróbálatlan eszköz a túlélés hatékonyságának növelésére, ahogy egyébként a mostanában használatos etikai eszközök is.

A klímaváltozás, ami rendszeres szokása a földi légkörnek (akár mi okozzuk a jelenlegit, akár nem), és a nyersanyagválság újfajta nyomást helyez a bolygó egyetlen értelemhasználó fajára, az emberre

Az értelmünket hajlamosak vagyunk univerzálisnak tekinteni, képesnek arra, hogy minden tapasztalatot magyarázó kontextusba helyezzen és arra, hogy a részletekben megismert jelenségeket olyan fogalmakkal ragadja meg, amelynek használata tartalmazza a mögötte lévő ismeretek teljességét. És persze a nap végén azért azt gondoljuk, hogy minden lényeges dolgot tudunk, sőt a céljainknak megfelelő befolyásolásra is képesek vagyunk. Aztán abban is biztosak vagyunk, hogy az általános

célok alá (a túlélés, a jelenlegi ember által alkotott struktúrák fenntartása) rendelt konkrét fizikai célokat is helyesen választottuk meg az általános célokhoz képest.

Fel kell tennünk magunknak a kérdést, a bioszféra teljességének tekintetében releváns-e az értelmünk, és képesek vagyunk-e csoportonként és teljes fajként "értelmesen viselkedni". Természetesen nem.

Problematikus automatikusan azt gondolni, hogy a jelenlegi tudásunk összessége és a világ bonyolultsága az evolúció során kialakult értelmünk jelenlegi szintjével azonos tartományban van. Azt semmiképpen sem, hogy jelentősen meghaladja azt, azt viszont talán igen, hogy az egyes szaktudománnyal foglalkozó ember és az emberi faj tudománnyal foglalkozó tagjai mint gondolkodó közösség feltehetik maguknak a kérdést, mi a legtágabb kontextus, amit az egyes ember és a fajunk értelmezni tud? (Az egyedi értelem, a csoport szinten jelentkező értelem és a faj szintjén jelentkező értelem közötti különbségekről nem is beszélve.)

A Föld jövőjéért aggódó tudósok által feltett kérdések többsége mit sem változott az elmúlt évtizedekben. Ugyanakkor az is jól érzékelhető az elmúlt időszak távlatából, hogy egyetlen saját magunknak adott tanácsunkat sem fogadtunk meg. Nem a tudomány vallott kudarcot, hanem fajunk képtelen túllépni saját korlátain. Viszonylag időben felismertük a helyzetet, pontos és értelmes előrejelzéseket tettünk, világosan meg tudtuk fogalmazni, hogy mit kellene csinálnunk lokálisan és globálisan, fajként és törzsekként (országokként) teljesen másképp, majd látványosan nem ezen célok érdekében, a mindenkori rövid távú túlélés, javulás érdekében cselekedtünk. Jelen pillanatban nem tűnik úgy, hogy egy élhető bolygót akarnánk és tudnánk hagyni az unokáinkra, igazság szerint a gyermekeinkre sem.

Arról nem is beszélve, hogy elképesztő szigorú etikai követelményeket támasztunk, mondhatni tértől és időtől függetlenül akarunk elfogadható életszínvonalat biztosítani mindenkinek, lokálisan és bolygó szinten sem korlátozzuk a túlnépesedést és azt kívánjuk, hogy "mindenki élje túl". A lehetetlen iránti vágyakozás jól láthatóan szinte kizárja az elérhető célok kitűzését, vagyis a lehetséges megvalósítását. Lokálisan használtuk az értelmünket, ott nagyon hatékonyan, képesek voltunk ezen a szinten racionálisan cselekedni, de a teljes bioszféra kontextusában fajként már nem. Annak ellenére nem, hogy a tudományunk képes volt jól előrejelezni azt, ami ránk várt és azt is, ami még ránk vár, de a globális és a helyi cselekvéseinket ez alig befolyásolja.

Az emberi értelem lokális

Az emberiség a XIX. század vége óta kerül szembe olyan általános problémákkal, amelyek a korábban kizárólagosan a kultúra tárgykörébe utalt általános világmagyarázatokat a tudomány területére helyezik át. Amikor azonban olyan komplex egészesnek tűnő rendszerekről kell beszélnünk, mint a Föld, a bioszférájával, az időjárásával, és persze a négy és fél milliárd éves időskálájával együtt, könnyen elfelejtkezünk arról, hogy már az alapnézőpontunk is mennyire antropomorf.

Amivel itt nem számolunk az az, hogy az értelmünk a földi periodicitáshoz, energiaviszonyokhoz és relatív környezeti stabilitáshoz adaptálódott evolúció terméke. (Nem véletlen a kettős csavar, hogy az evolúciónak is adaptálnia kell.) Ahogy az értelemnek is adaptálnia kell az újfajta kihívásokhoz, ha nem tekintjük a

saját értelmünket univerzálisnak. Az önreflexivitas, az, hogy kvázi idegen lényként tekintünk magunkra, mint a bioszféra jelentős parányaira, egyszerűen nem sajátja a gondolkozásmódunknak, vagyis az értelmünknek.

Jim MacNeil, aki 1987-ig egy ENSZ által létrehozott olyan bizottság titkára volt, amely a fejlődés és a környezetrombolás kapcsolatát vizsgálta, A fenntartható gazdasági fejlődés stratégiai című tanulmányában (MacNeil, 1989) világossá teszi, teljesen tisztában van mindenki azzal, hogy a rövid távú célkijelölés általános gyakorlat minden szinten. Mégis elmondhatjuk, hogy a következő 35 évben a kormányok viselkedése alig változott, a fogyasztási szerkezet csak romlott, a vállalatok érdekérvényesítő képessége lett a meghatározó, nem a tudósoké, a lakosságé (a faj általános tagjaié), a valódi közérdekek pedig fogalmilag is teljesen homályossá váltak. Mindenki tudja, hogy a multinacionális cégek minden értékvalasztásukról hazudnak, ők pénzelik a valódi problémákat elfedő civil szervezeteket és a politikusok irracionális döntéseit is, de a példátlan technológiai fejlődés ellenére, a nyersanyagok és az energia végtelenül pazarló felhasználásának és a környezetszennyezésnek a költségeit továbbra is a társadalomra és a jövőre terhelik. Vagyis a rendszer végtelennek tételezett fenntartása érdekében pont nem a közvetlen végfelhasználóra, a fogyasztóra. És ennek a nyilvánvaló megtapasztalása ellenére mégsem vagyunk képesek fajként és országokként racionálisan cselekedni. A társadalmi döntéshozatali technikáink semmit sem fejlődtek, sőt az alkalmazkodóképességünk látványosan romlott az elmúlt évtizedekben. Igazából nem láthatóak azok a szükséges önreflexiók, amelyeket a helyzet tudományos értelemben megkívánna. A "társadalomtudomány" nem szállította a természettudományok által jelzett kihívások mellé az ember, az emberiség, a társadalmak választát.

Az értelmünk nem komplex logikai összefüggések felismerésén, egymással azonos térben létező, részenként is együttható és egymásra ható rendszerek absztrakcióján, hanem a stabil környezet "szokásainak" megtanulásán, kitanulásán alapul. Értelmünk a kontextusok ismeretén alapul, ebben az értelemben a természeti törvények, szabályok, állandó együttállások, stb. is kontextusok. A tágabb absztrakció tehát nem feltétlenül szükségszerű ahhoz, hogy értelmes lénynek bizonyuljunk a saját környezetünkben. Az evolúció ugyanis egyszerre feltételez változó és stabil környezetet, első körben nincs szükségszerűen összefüggés a túlélés és a túlélési képességek között. Ez az értelemre, mint tulajdonságunkra, úgy tűnik különösen igaz.

Az értelem is csak egy részlet

Amikor annak a rendszernek a működésére csodálkozunk rá, amiben létrejöttünk és arra a folyamatra, amelynek részei vagyunk, arra döbbenünk rá, hogy ennek a rendszernek semmilyen formában nem szükségszerű tulajdonsága az, hogy minket életben tartson. Nem biztos, hogy jó metafora az, hogy az ember, pontosabban az euroatlanti civilizáció technikája "elrontott" valamit, vagyis, hogy a Földnek, a bioszférának van helyes állapota. A Föld egy folyamat, csak pillanatnyi állapotai vannak. Ez egy célokság nélküli rendszer. Egyensúlytalanságai csak a mi értelmezésünkben "kihalási" események, kilengései, a naprendszer millió vagy tízmillió években mérhető ciklusainak és a Tejútrendszer egyedi eseményeinek véletlenszerű eredői. A Föld parányaiként kell szemlélnünk magunkat, nem az uralás a lehetőségünk, hanem az alkalmazkodás, a beilleszkedés a túlélésünk záloga. Persze

lehet, hogy az értelem eszközével uralhatunk is részfolyamatokat, de ebből nem következhet túlzott hübrisz.

A modern és a posztmodern ember világról szóló tapasztalata eddig a korlátlanlanság volt. (A posztmodern utánánál már nem is prioritás a túlélés, tehát a fenti megjegyzések nem is vonatkoznak igazából rá.) Fura, hogy milyen gyorsan alapbeállítódásunk lett ez, hiszen egész történetünk a legutóbbi időig a szűkös erőforrásokról szólt. Viszont evolúciósan előnyös szokásunk volt a XIX. századig, hogy mindig észrevettük és kihasználtuk a bőséget. Az elmúlt 150 évben azonban mindenből képesek voltunk erőforrást csinálni, a technika megezerszerezte, sőt pár évtizedre, gyakorlatilag végtelenné tette az elérhető erőforrásokat. A "nem törődünk a következményekkel" kifejezés itt filozófiai mélységű. A szóban forgó következményeknek a leírására ugyanis nem léteztek fogalmaink sem a kultúrában, sem a tudományban. Az értelmünkben sem, mert ezekben a méreteken nem vagyunk képesek gondolkodni. Ugyanis szükségszerűen mindig a túlélők szempontjából látjuk a történetet (Elias Canetti *A túlélő*), mert eddig mindig voltak túlélők ugyebár, ez az evolúció, vagyis az élet egyik nagy tautológiája.

Az értelmünk most, egy nyilvánvaló válság hatására kezd el belenőni a Föld méretű gondolkodásba. De ez csak a probléma érzékelése, és az abból következő zavarodottság. Új módon, új eszközként és új célok érdekében kell használnunk az értelmünket. Mi most az emberi értelem kontextusa? Nem a légkör, nem az éghajlat, nem az üvegházhatás, nem a probléma popkulturális szintre konvertálása vagy politikai eladhatósága, és még végtelen partikuláris, de mégis kihagyhatatlan kérdés, hanem mindez együtt. Szinte minden természettudományos tudásunkat, a matematikánkat, a tudományfilozófiánkat, vagyis a legmélyebben értelmezett tudományos módszertanunkat egyszerre kell használnunk.

A klímaváltozás evolúciós kihívás is, ami nem csak az ember, mint biológiai értelemben vett faj előtt tornyosul, hanem ettől teljesen függetlenül az értelem, az emberi értelem előtt álló kihívás is. Nem a tudomány előtt álló feladat csupán, hanem az értelem számára kihívás. Az értelmünk (embervoltunktól eltávolított) használata és az értelmünk önreflexivitása lesz a kulcs. A túlélés nem cél, hanem következmény, ezt ne feledjük el, ahogy azt sem, hogy nem a jelenlegi emberiség fogja túlélni, mert a túlélés szinte sohasem egyéni.

Irodalom

- Gelencsér, A. (2023). *Ábrándok bővületében A fenntartható fejlődés korlátai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MacNeil, J. (1989). A fenntartható gazdasági fejlődés stratégiai . *Tudomány/A Scientific American* magyar kiadása, november, 126-135.

Bialkó László

A "HOMO SHOPIENS" A BUDDHISTA FILOZÓFIA TÜKRÉBEN¹

Ábrándok bűvöletében című könyvében Gelencsér András sok szempontot figyelembe véve fest pesszimista képet a globális emberi társadalom fenntarthatóságáról, vagy még inkább fenntarthatatlanságáról. Jelen írásomban én leginkább a könyv Homo shopiens című alfejezetére reflektálok.

Gelencsér (2023) az ötletes, Homo shopiens című alfejezetben arról értekezik, hogy a kapitalizmus a 20. század folyamán „tökéletes fogyasztógépet” csinált a fejlett országokban élő emberekből. Elemzésében kifejti: ekkortól figyelhető meg, hogy „a cél a hasznos termékek előállításáról a profitszerzésre” helyeződött át, illetve, hogy „a tárgyak megbecsülése helyébe az újdonság csábítása lépett és a pénz vált a társadalom legfőbb értékmérőjévé.” Gelencsér többek között azt is megállapítja még, hogy „az emberek többségénél a szerzésvágy kielégíthetetlennek bizonyult” és hogy „a fogyasztás vált a modern ember központi tevékenységévé”. A fejezetet azzal a konklúzióval zárja, miszerint „az eddig kétségtelenül roppant sikeresnek tűnő »turbókapitalizmus« veri be az utolsó szöveget a modern civilizáció koporsójába” (Gelencsér, 2023).

Gelencsér ebben a fejezetben igen szemléletes képet fest a 20-21. századi fogyasztói társadalmáról, amelyben a cél a profitszerzés – gyakorlatilag bármi áron. Az általa „turbókapitalizmusnak” nevezett fogyasztói társadalom sikerének oka az egyén felől vizsgálva – értelmezésem szerint – az újdonság csábítása és a kielégíthetetlen szerzésvágy. Ez a „turbókapitalizmus” az ember boldogság utáni olthatatlan vágyát tudja kihasználni, sőt, gerjeszti azt a (hamis) képet, miszerint a javak felhalmozása vezetne el a boldog élethez.

Gelencsér leírása a globális emberi társadalomról pontos. Meglátásom szerint azonban a „turbókapitalizmusnak” van alternatívája, és ha már Gelencsér megjegyezte, hogy a fogyasztás a világ nagyobbik felén uralkodó „vallássá” vált, akkor ezt az alternatívát én is egy vallás háza táján keresem. Ez a vallás a buddhizmus, a „turbókapitalizmus” alternatívája pedig a buddhista filozófián nyugvó buddhista közgazdaságtan.

A buddhista közgazdaságtan létjogosultságát Ernst Friedrich Schumacher közgazdász vetette fel Small Is Beautiful (magyarul: A kicsi szép) című könyvében. Schumacher úgy fogalmazta meg ennek a szemléletnek az alapelvét, mint ami nem a javak megsokszorozásában, hanem végső soron az emberek szenvedésektől való megszabadításában érdekelt (Schumacher, 1973). Schumacher természetesen nem véletlenül erre az alapra helyezte a buddhista közgazdaságtant, ez ugyanis az egész buddhista szemléletmód esszenciája. Erről szól a Buddha egyik legismertebb és legfontosabb alaptanítása is, melyet a Négy Nemes Igazságként ismerünk. Ez a tanítás a következőképpen hangzik:

¹ Ez a tanulmány az *Ábrándok bűvöletében - Konferencia Gelencsér András könyvéről* című eseményen megtartott azonos című előadásom átdolgozott leirata.

- i, van szenvedés (*dukkha*);²
- ii, a szenvedésnek van oka;
- iii, a szenvedés megszüntethető;
- iv, a szenvedés megszűnéséhez vezet egy út (Nemes Nyolcas Út).

A Négy Nemes Igazság második tagja a szenvedés okaként a vágyat, más szóval a szomjat (*tanhá*)³ határozza meg. Ebből az következik, hogy ha visszafogjuk vágyainkat, akkor a szenvedéseinktől is megszabadulhatunk. Ez a megszabadulás a *nibbána*, ismertebb, szankszrit nevén a *nirvána*. A megszabadulás eléréséhez azonban a buddhista szemléletben nem az aszkézisig elmenő (ön)sanyargatás vezet. A Buddha tanítása a Középút⁴ tanítása, amelyhez a Nemes Nyolcas Út (*árija-atthangika-magga*)⁵ szolgál részletes útmutatóval. Ennek, de tulajdonképpen a Buddha egész tanításának az egyik lényegi pontja a végletek – így az önsanyargatás és az érzéki élvezetek – elkerülése, a mértékletességre, az egyszerűségre és a mértéktartásra való törekvés. Ez a tanítás pedig nem csak spirituális, de tágabban, közgazdasági szinten is értelmezhető.

A mértéktartás ugyanis a buddhista közgazdaságtannak is meghatározó eleme. Míg a buddhizmusban spirituálisan a teljes megszabadulás, vagyis a *nibbána* (*nirvána*) elérése kívánatos, addig a buddhista közgazdaságtan esetében (a jobb megértés kedvéért) érdemes az „evilági boldogság” (*szukha*)⁶ fogalmával foglalkozni. E szenvedésektől mentes jól-léte úgy tudjuk elérni, hogy nem adjuk át magunkat sem a fogyasztói kapzsiságnak, sem az aszketikus, nélkülöző életmódnak. A buddhista közgazdaságban ez azt jelenti, hogy a nem-fogyasztás is hozzájárul a jól-léthez (Zsolnai, 2022, 6).

Felvetődhet persze a kérdés, hogy ha a nem-fogyasztás jól-léthez vezet, akkor az emberek miért nem élnek így természetszerűleg? A buddhista filozófia szerint erre az a válasz, hogy az emberek alapvetően a nemtudás (*aviddzsá*) állapotában élnek – vagyis nem úgy látják a dolgokat, ahogyan azok valójában vannak. A buddhista filozófia szerint ezért része mindennapjaiknak a szenvedés (*dukkha*) és ezért van bennük túlzó vágyakozás és szomj (*tanhá*) az anyagi javak és az érzékszervi élvezetek iránt. Az ember azonban a buddhista felfogás szerint rendelkezik fejlődésre való hajlammal, és a különböző meditációs gyakorlatok (így például a belátás, vagyis *vipasszaná*, illetve az éber tudatosság, vagyis *szatipatthána*) végzésével kifejlődhet a bölcsesség (*pannyá*), s ezzel megszűnhet a nemtudás (*aviddzsá*). A tudatosságnak és a bölcsességnek ezen a fokán már könnyen belátható, hogy a modern gazdasági felfogással szemben (amely a maximális fogyasztásra ösztönöz), a vágyak – s ezáltal a

² Az írásban felbukkanó buddhizmushoz kötődő páli és szanszkrit szavakat magyaros átírásban használom.

³ A *tanhá* jelenthet még sóvárgást vagy nagyravágyást is.

⁴ A Középút már a Buddha legendás élettörténetében is megjelenik. A Tan kerekét megforgató tanítóbeszéd, a *Dhammacakkappavattana-szutta* így ír a középút felismeréséről: „A *Tathágata* felismerte a mindkét szélet elkerülő középutat, amely látást és tudást ad, elcsituláshoz, felismeréshez, felébredéshez, ellobbanáshoz vezet.” (A Buddha Újja 2011).

⁵ A Nemes Nyolcas Út nyolc tagja: helyes nézet, helyes szándék, helyes beszéd, helyes cselekvés, helyes megélltetés, helyes erőfeszítés, helyes tudatosság, helyes elmélyedés.

⁶ Bár egy buddhista gyakorló esetében valóban a *nirvána* lehet a „végcél”, annak elérése nem érthető meg a *szukha*, vagyis az evilági boldogság, mentális jól-lét nélkül.

fogyasztás –visszafogásával szüntethető meg a szenvedés és érhető el a jól-lét (*szukha*).

Ezt a belátást erősítheti meg az *éntelenség* (*anattá*) tanítása. A maga idejében ez volt a Buddha egyik legforradalmibb és talán a mai napig leginkább vitatott tanítása.⁷ E szerint az ember tévesen azonosítja magát egy állandó *én*-nel, vagyis tévesen teremtünk meg egy olyan képzetet, amely szerint létezik valamiféle „állandó önmagunk”. Annak felismerése (akár a már említett *vipasszaná* vagy *szatipatthána* meditáció által), hogy nem rendelkezünk állandó *én*-nel, lehetőséget teremt arra, hogy ne énközpontúan cselekedjünk a világban. Ha az *éntelenség* tanítását megértjük, akkor más megvilágításba kerülhet a tulajdonlás utáni vágyunk is, hiszen a „tulajdonos” állandósága, végső soron maga a „tulajdonos” mint olyan kérdőjeleződik meg.

A buddhista közgazdaságtannal, illetve magával a buddhista megközelítéssel kapcsolatban még felvetődhet kérdésként az is, hogy vajon megvalósítható-e a gyakorlatban? A buddhista közgazdaságtan azonban nem feltétlenül törekszik egy saját – buddhista alapokon álló – gazdaság kiépítésére (Zsolnai, 2009, 21). Inkább érdemes koncepcióként vagy stratégiaként gondolni rá, amely a mértékletes fogyasztást szem előtt tartva próbálja biztosítani a jól-létet, miközben csökkenti az emberi (és tágabb értelemben a nem-emberi)⁸ szenvedést.

Gelencsér megállapítása a „turbókapitalizmusról” és a Homo shopiens-ről, mint „tökéletes fogyasztógépről”, érvényes. A buddhista felfogás és közgazdaságtan azonban úgy tartja, az ember – meditációs technikákkal és különböző önreflexiós gyakorlatokkal – képes megváltoztatnia saját preferenciarendszerét. Ahhoz pedig, hogy bármilyen szinten is alkalmazzuk a buddhista közgazdaságtant, nem kell sem buddhistának, sem közgazdásznak lennünk. Ez a szemléletmód tulajdonképpen egy olyan alternatív viszonyulást jelent a gazdasághoz, amely segítségével boldogabb, teljesebb életet élhetünk anélkül, hogy Homo shopiens-szé válnánk.

Meglátásom szerint a Gelencsér által vallásként emlegetett „turbókapitalizmus” sikerének oka az ember kielégíthetetlen szerzésvágya. Ahogy ebben az írásban láthattuk, a buddhista filozófia és a buddhista közgazdaságtan is ebben látja szenvedéseink okát. A buddhista alaptanítások mentén azonban a buddhista közgazdaságtan egy kiutat is ajánl a megszabaduláshoz, illetve a jól-léthez. Ez az út látszólag kellemetlenségekkel járhat azok számára, akik az újdonság csábításában keresik a boldogságot, de – mint láthattuk – a belátás (*vipasszaná*) gyakorlásával azonban könnyen kialakulhat a bölcsesség (*panyyá*) és megszűnhet a nemtudás (*aviddzsá*), vagyis annak az illúziója, hogy a cél és vég nélküli fogyasztással teljesebbé

⁷ Sokak szerint ez a koncepció az, ami miatt a buddhizmust sokkal inkább tarthatjuk filozófiának, mintsem hagyományos (szűkebb, szubsztancialista) értelemben vett vallásnak. (Farkas 2022, 14). Szemben a korabeli indiai filozófiákkal, amelyek döntő többségében egy végső, állandó, örökkévaló, abszolút és isteni entitás (*átman*) mellett érveltek, a Buddha elvetette ennek lehetőségét és kidolgozta az *anattá*, vagyis *éntelenség* koncepcióját. A buddhista hagyomány értelmezése szerint az *én*-ről szóló elgondolás megalapozatlan, hamis hit, amely nem felel meg a valóságnak, és az „enyém” önző vágyához, sóvárgáshoz, valamint ragaszkodáshoz vezet.

⁸ Fontos fogalom még a buddhista (és más indiai) hagyományban az *ahimszá*, amely a nemártás tanítása. Eszerint a buddhista gyakorlónak nem csak arra kell törekednie, hogy az embereknek ne ártson, hanem ezt tágabban értelmezve arra is, hogy ne vétsen egyetlen élő lénynek ellen sem.

válhat az életünk. Így talán elkerülhetővé válik az is, hogy mi, saját magunk verjük be az utolsó szöveget a modern civilizáció koporsójába.

Irodalom

- A Buddha Ujja. (2011). *Dhamma-cakka-ppavattana Sutta* [online]. URL: <https://a-buddha-ujja.hu/sn-56.11/hu/a-pali-fordito-csoport> [letöltve: 2023. 02. 20.].
- Farkas, A. M. (2022). A buddhizmus neuralgikus pontja – az anátman. *Keréknymok, 14*, 14-48.
- Gelencsér, A. (2023). *Ábrándok búvöletében - A fenntartható fejlődés korlátai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ráhula, V. (2014). *A Buddha tanítása*. A Tan Kapuja, Budapest.
- Schumacher, E. F. (1973). *Small is beautiful*. Blond & Briggs, London.
- Zsolnai, L. (2009). Buddhista közgazdaságtan. *Keréknymok, 5*, 16-24.
- Zsolnai, L. (2022). A buddhista közgazdaságtan horizontja. *Keréknymok, 14*, 3-13.

Kraszkó Zita

PURA VIDA – TISZTA ÉLET, TISZTA GONDOLAT

Új szokások a túlfogyasztással szemben

Gelencsér András: Ábrándok bővületében (2023) című, klímaváltozással foglalkozó kötete nagyon fontos, általános tendenciákra hívja fel a figyelmet, az energiatermelés rendszerszintű problémái és a felmelegedés okozta változások kapcsán, ezért a filozófia számára magától értetődően merül fel a kérdés: hogyan éli túl mindezt az ember? Milyen változásokat kell kieszközölnie a saját életében, hogy a klímaváltozást lassítani tudja, hosszú távon pedig visszafordítani, még akkor is, ha a könyv szerzője – az MTA Levegőkémiai kutatócsoportjának vezetője, okleveles vegyész-mérnök, egyetemi tanár, a Pannon Egyetem rektora – szerint erre nincs sok esély.

Mi az egyes ember felelőssége a szelektív szemétyűjtésen és egyéb hétköznapi feladatokon túl, amelyek a probléma egészét alig érintik? Hogyan változtathatja meg a gondolkodását, fogyasztói szokásait és milyen motivációt építhet be a vásárlói felhalmozás helyére a ma embere? Hogyan éli meg a fogyasztó (társadalom) ha új szokásokat kell tanulnia és beépítenie az életébe? Hogyan élheti meg jelenét az ember tudatos építkezésként, a klímaszorongás helyett? Milyen embertípus követi majd a HomoShopienst és a Homo Mobilist, a vásárlás és az utazás célkitűzéseivel bíró élet prototípusait?

De úgy is hangozhatna a kérdés: milyen embertípust alkossunk magunkból, hogy alkalmazkodni tudjunk a változásokhoz, amelyek ránk várnak? A világban számos jó példa akad a klímaválság kezelésére. Bár Costa Rica földrajzi és természeti adottságait nem lehet Magyarorszáéhoz hasonlítani, nem emiatt nyúlok a „világ legboldogabb országának” történetéhez. Sokkal inkább szemlélete és életfilozófiája miatt, amelyből akkor is tanulhatunk és átvehetünk, ha nincs óceánunk és nincsenek mangó fáink, de nyitott rá a lélek. Márpedig a nyitottság elengedhetetlen lesz akkor, amikor életfeltételeink változása kényszerít rá a komfortzónánkból való kilépéshez. A merőben új körülmények azoknak az improvizációs képességeit is próbára teszik, akik ragaszkodnak a tervezhetőséghez és félnek az ismeretlentől. Szükség lesz arra, hogy "olyan gondolatokat fejlesszek ki, amelyekről nem is tudtam, hogy birtokomban vannak." (Merleau-Ponty, 1962, 354.). A szokásaihoz ragaszkodó, változtatni nem akaró emberről Hegel (Eszttikiai előadások I., 1980) így ír:

„A szilárdan magába zárkózott léleknek mármint éppolyan közömbös, hogy milyen körülmények felé fordul, mint amilyen esetleges, hogy milyen körülmények kínálóznak számára. Mert cselekvésében nem annyira az a fontos számára, hogy önmagában megalapozott és önmaga által fennmaradó művet hozzon létre, mint inkább csak az, hogy általában érvényre jusson és tetteket vigyen végbe.”

Azzal, hogy Hegel megfogalmazza, mi történik, ha a szellem elválasztja magát jelenségektől, és kimondja, hogy ez a természet Istentől való megfosztása, tulajdonképpen a Pura Vida filozófiáját fogalmazza meg, bár gyanítom, ha ma élne, ő is csodálkozna az összefüggésen, amelynek szétszálazásához egy kortárs, keleti

származású filozófus: Byung Chul Han Hegel-értelmezését hívom segítségül később. A kiindulópontot az Ábrándok bűvöletében című könyv következő gondolatmenete adja (48.o. 7.2):

„Az energia forradalma révén újtára indított és a Homo Shopiens tobzódása által felfűtött ipari termelés féktelen növekedése néhány évtizeden belül súlyos problémával szembesítette a modern társadalmakat. Ez volt a környezet állapotának drasztikus romlásra a természeti környezet elpusztítása, az erőforrások erőltetett kiaknázása és az akkor még korlátok nélkül szennyezés következményeként. A pusztítás a természet egyetlen szegmensét sem hagyta érintetlenül. A felszíni vizektől kezdve a levegőn keresztül az élővilág is súlyosan károsodott. Mindezek közvetlen hatással voltak a modern társadalmakban élő emberekre.”

Az energia forradalma

Gelencsér András másfél millió évet ugrik vissza az időben, amikor a „tűz csiholásával megkezdődött az energia forradalma. „Az energiatermelés forradalmának egyik mozgatórugója eleinte a mezőgazdasági társadalomban előálló erőforráshiány volt.

„A kőszén, mint energiahordozó és a vasgyártás egyik alapanyaga dominánssá vált. A kőolaj felfedezésével és használatával a belsőégésű motorok forradalmasították a közlekedést, majd széles körben elterjedt a villamos energia használata.” (Ábrándok bűvöletében, 42. o.)

Mindezen információk birtokában állunk, mégsem számoljuk ki naponta, milyen erőforrásokat és véges mennyiségű nyersanyagot emészt fel a túlnépesedő világ túlfogyasztása. Ráadásul az elmúlt évtizedek digitális fejlődése sem kedvezett környezetünk fenntarthatóságának. Gelencsér rámutat, hogy a Föld lakóinak több, mint a fele használja naponta az internetet. Az információtechnológiai (IT) szektor jelenleg a világ összes áramfogyasztásának 10 %-át köti le, és az összes szén-dioxid kibocsátás 5 %-ért felel. Az előrejelzések szerint 2025-re már 20 % lesz ez az arány. A felhasználói szokások csak bővülnek, az ahhoz szükséges energiát pedig elő kell állítani valahonnan. Erre – nagyon úgy tűnik – nincs felkészülve a Föld egyetlen országa sem. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a nap- és szélenergia átalakítása – még ha nem is túl kiszámíthatóan – valamint biomassa előállítása és alkalmazása Magyarországon is lehetséges lenne hosszú távon.

Ám létezik olyan ország, ahol ezt a folyamatot a huszadik század végére vissza tudták fordítani, ezért fordulnék Costa Rica történetéhez és ahhoz a tapasztaláshoz, amit a Pura Vida filozófiája hozott, párhuzamot keresve a Közép-amerikai filozófia és gondolkodás fogalmazódik meg Hegel gondolkodása között, nemcsak a cselekvésről alkotott-, de szépség- és igazság esztétikájában is. „Magasabb rendű az a mű, amelyet minden embernek önmagán kell megvalósítania: az élete, amellyel örök sorsát meghatározza.” (Esztétikai előadások II. 163. o.) Ez a természeti „mű” Közép-Amerika történetében is csak az iparosításig volt érintetlen, a rombolás és esőerdőirtás folyamata Costa Ricán is elindult és tartott az 1970-es évek végéig. Csak azután kezdtek dolgozni a fenntarthatóságon, hogy komoly sebeket ejtettek természeti környezetükön. Skandináv környezetvédelmi szakemberek tanácsára a nyolcvanas évekre megszűnt a fakitermelés és elkezdték felhasználni a szél, a nap és a víz energiáit. 2018-ra a villamos energiájuk 98 %-át újrahasznosított energia adta. A világ

többi országa – beleértve minket is – még messze nem tart itt és adottságaiból fakadóan soha nem is fog, de ne szaladjunk ennyire előre.

Mi van a klímaszorongás mögött?

Az Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) az ENSZ éghajlatváltozással kapcsolatos tudományok értékelésével foglalkozó testülete már 2007-ben azt jelezte előre, hogy a szárazföldi ökoszisztémák egyre inkább szénkibocsátókká válnak, az árvizek és a viharok egyre nagyobb károkat okoznak, miközben máshol növekszik a szárazság, a gabonafélék produktivitása csökken, a korallok mézsvázai oldódnak és új betegségek ütnek fel a fejüket az emberiség történetében – hogy csak néhányat emeljünk ki a drámai, mindenre kiható változásokból. A szintézis jelentés megerősíti, hogy az emberek egyértelműen rekordszintre növelik az üvegházhatású gázok kibocsátását. A globális hőmérséklet jelenleg 1,1 fokkal meghaladja az iparosodás előtti szintet. A 2030-as évek elején valószínűleg eléri az 1,5 °C-ot az iparosodás előtti szinthez képest.

A felmelegedés máris széles körben elterjedt és gyors globális változásokat idézett elő, beleértve a tengerszint emelkedését és az éghajlati szélsőségeket, amelyek széles körben károsítják az életet, a megélhetést és a természeti rendszereket. Valószínűsíthető a generációk közötti egyenlőtlenség is. Egy most született gyermek valószínűleg élete során átlagosan többször annyi szélsőséges éghajlati eseményt szenved el élete során, mint a nagyszülei.

Az, hogy a kimerülő, meg nem újuló energiaforrások közül – kőszén, kőolaj, földgáz, urán készletek – 100 év múlva egyik sem áll rendelkezésünkre, sok emberben okoz szorongást, olyannyira, hogy a pszichológus társadalom komolyan felvetette, hivatalossá tegyék e, mint betegséget.

A szorongás jelensége nem új, Heidegger definíciója a klímaváltozás közepette is igaznak bizonyul: „A szorongás a jelenvaló-létben a legsajátabb lenni tudáshoz viszonyuló létet nyilvánítja ki. A szorongás a jelenvalólétet létének tulajdonképpeniségére, mint lehetőségre való szabad létével szembesíti, vagyis azzal, ami már eleve ő maga. Ez azonban egyúttal az a lét is, amelynek a jelenvaló lét, mint világban-benne-lét ki van szolgáltatva.” (Lét és idő, 1999, 210.)

A klímaszorongás, ökológus és egzisztenciális pszichológia szakértője, Kóváry Zoltán felhívja a figyelmet Karl Jaspers német egzisztencialista filozófus, pszichiáter és pszichológus meghatározására, aki határhelyzeteknek azokat a kritikus szituációkat, amikor elkerülhetetlenül szembesülnünk kell létezésünk megváltoztathatatlan feltételeivel. Jaspers négy határhelyzetet definiál: szenvedés, harc, bűn és halál. (Mi az ember? Filozófiai gondolkodás mindenkinek, 2008, 107.-142.) Ezek olyan tapasztalatok, amelyek kikerülhetetlenül az élet részei, de mindig egy konkrét, kritikus szituációban válnak valósággá számunkra. Kóváry Zoltán így foglalja össze a klímaválság pszichológiai hátterét Jaspers határhelyzet-elméletének nyomán, pontosan kiegészítve a Gelencsér András által vázolt klímahelyzetet:

„A klíma katasztrófa az abszolút határ helyzet, ha végleg bekövetkezik, akkor az tényleg visszafordíthatatlan és helyrehozhatatlan, és amennyiben nem cselekszünk összehangoltan-tényleg nincs tovább senki számára. Ennyiben különbözik a korábbi katalizmáktól, mert egy természeti csapás vagy egy

háború térben és időben többnyire behatárolt és legalább annak a tudata megmarad, hogy más földrészek népcsoportjai és a jövőbeni korok emberei számára van még remény, hiszen a létezésünk alapját jelentő természet végeredményben megmarad. A klíma katasztrófa esetén ez az utolsó támasz is megszűnhet, és valóságos apokalipszis alakulhat ki. A határ helyzet és a lélektani krízis azonban kettős természetű, ha nem világosodunk meg és nem cselekszünk, vagy tovább erőltetjük a csődállapothoz vezető álmegoldásokat, akkor megnyílik a lefelé vezető út.”

(<https://mindsetpszichologia.hu/a-vegso-hatar-klimaszorongas-oko-gyasz-es-az-emberi-egzisztencia>)

A „világban-benne-lét”

A klímaszorongás és az ökológia huszonegyedik század, új fogalmai újra definiálják a saját szorongásunkat, ami Heidegger szerint azonosnak bizonyul azzal, amitől az ember szorong: a világban-való-benne-léttel. Mit kezdünk ezzel a gondolattal ma, amikor a Homo Shopiens a biztos vég felé sodorja önmagát? Mielőtt megoldásokban gondolkodnánk, tisztázzuk fogalmát és eredetét!

Gelencsér András szerint:

„A 20. század folyamán a kapitalizmus tökéletes fogyasztógépet csinált a fejlett országokban élő emberekből. A történet valamikor az első világháború előtt kezdődött Amerikában, az 1920-as évektől kezdődően bontakozott ki és terjedt szét járványszerűen a világban. Mostanra pedig a világ nagyobbik felén uralkodó „vallássá” vált. Az áruházláncokat tulajdonló vállalatok a kis boltok kárára terjeszkedtek. Addig a szükségleteken túl a fogyasztás növelésére azonban a legtöbb ember egyáltalán nem érzett készletet. Sőt éppen ellenkezőleg, a takarékoság és a gazdaságosság a legfőbb erénynek számított a régi időkben, amikor a túléléshez szükséges javak biztosítása sem lehetett mindig magától értetődő.” (Ábrándok búvólejtében, 47.)

Ami bizonyos, a nyolcvanas évek elejétől Costa Rica az utóbbi hagyományokat hozta vissza.

A 2022-ben függetlenségének bicentenáriumát ünneplő, Magyarországtól valamivel több mint 10 000 kilométerre lévő „gazdag part” nevét, egyes források szerint a negyedik, és egyben utolsó útján a területet felfedező Kolumbusz Kristóf adta. A sors fintora, hogy a beszámolókat által az óslakosok által viselt sok arany ékszer miatt kapott név hamar „kiüresedett”, hiszen alig 200 évvel később már, mint a Spanyol Korona „legszegényebb és legnyomorultabb amerikai gyarmatát” írta le egy spanyol kormányzó. A megközelítőleg a Dunántúl nélküli Magyarország méretű, Panama és Nicaragua között elhelyezkedő állam, mintegy 5,1 millió lakosának döntő többsége – közel 84 százalék – fehér vagy mesztic, a nagyjából öt csoportba sorolható óslakosok aránya mindössze 2,4 százalék. Az óslakosokat elég hamar kiirtották, ezért a betelepülő spanyolok maguk kellett, hogy végezzenek mindent, nem volt, akit dolgoztassanak. Mintegy száz évre rá 1808-ban azonban megjelent a kávé, alig több mint egy évtized alatt pedig export tekintetében megelőzte a dohányt, a cukrot és a kakaót is, és megváltoztatta az ország jövőjét. A bevételek nemcsak a „kávébáráknak” nevezett elitet gazdagították, de az ország is elindult a modernizáció útján. Bár a

következő évszázadban a United Fruit Company kapcsán itt is megjelent az országot kizsákmányoló banántermesztés és a mintegy 91 millió kilogrammos éves termeléssel a kávé megmaradt a legfontosabb állami bevételnek (Costa Rica a világ 15. legnagyobb kávétermelője), zöld területei a hetvenes évekre – a fakitermelésnek köszönhetően – felére csökkentek. Skandináv szakemberek hívták fel a figyelmet ennek veszélyeire és a víz-, szél- és napenergiában rejlő lehetőségeikre. A San José-i vezetés azonban nemcsak a lakosság tevékenysége által kíván környezettudatos irányba mozogni, hanem a fejlesztésekkel is. Helyi sikertörténet, hogy a nyolcvanas években bevezetett „visszaerdősítési program” eredményeként 2016-ra a kezdeti erdős terület több mint 50 százalékkal nőtt. 2007-ben a kormányzat bejelentette, hogy az ország 2021-re teljesen karbon-semlegesé válik (ez a legutóbbi klímacsúcs vállalásai szerint 2050-re tolódot ki). Ennél azonban, többet teljesített a latin-amerikai állam: 2015-re 93 százalékban, 2019-ben 99,62 százalékban megújuló forrásokból biztosította az ország energiaszükségleteit (nálunk, 2020-ban ez az érték 13,9 százalék volt). Bár a megnevezés Gelencsér András szerint nem helytálló: „A közhiedelemmel és a széles körben hivatalosan is elterjedt nézetekkel ellentétben nem létezik olyan, hogy megújuló energiaforrás. Mégpedig azért nem, mert sem anyagot, sem energiát a Földön semmiből teremteni nem lehet. A világegyetemben bárhol csak meglévő anyag vagy energia egymásba alakítása történhet.” (Ábrándok bővületében, 43. o. 6.1.)

A burjánzó, színpompás dzsungel, erdők visszatérésével a Costa ricai emberekben is változás indult el. Bár a történelem során csak két háborút vívtak, a második után – 1948-at követően – amely 2000 emberéletet követelt, úgy döntöttek, megszüntetik a hadseregüket és Békeminisztériumot hoztak létre.

A természettel együtt gondolkodó ember

Az eredmények érzékeltetésére pedig csak egy kiragadott mutató a sok közül: a hadsereg megszüntetését követő évben, 1950-ben a születéskor várható átlagos élettartam 55 évről indult Costa Ricában, ez az érték ekkor hazánkban 62,6 év volt, 26 évvel később – 69,5 évnél – érte be Magyarországot a közép-amerikai ország, majd 2019-re 80,3-76,9 arányban leelőzte.

Ezzel az eredménnyel pedig az első a teljes latin-amerikai régióban. Mindemellert Costa Ricában található a Nicoya-félsziget is, a világ öt kék zónájának egyike, ahol lakosságárányosan a legtöbb 100 év feletti ember él.

A céltudatos modernizáció másik nyertese az oktatás, aminek kapcsán a haderő megszüntetésekor az volt a korabeli mondás, hogy a „hadsereget felváltja a tanárok serege”. az emberek jóléte, a születéskor várható átlagos élettartam, illetve az ökológiai lábnyom alapján számított Happy Planet Index (Boldog Bolygó Index) legutóbbi eredményei alapján 2021-ben Costa Rica érte el az első helyet (míg Magyarország a 69.). De mi lehet a lakók boldogságának titka abban az országban, ahol úgy köszönnek: Pura Vida! Azaz: Tiszta élet! E két szó mögött teljes filozófia rejlik és utal egy nyugodt, stresszmentes életfelfogásra és pozitív szemléletre.

Használják a Pura Vida kifejezést úgy is, hogy azt jelenti: „köszönöm”, „szívesen”, „nagyszerű” vagy „az élet jó”. A kifejezés sokoldalú. A Pura Vida egy olyan filozófia, amely határozottan szerves része az ország kultúrájának. A Pura Vida egy módja annak, hogyan lásd a világot: egyszerűséggel, aggodalom nélkül, optimizmussal és pozitívan. A Costa ricaiak nemcsak elégedettek azzal, amijük van, miközben arra is

törekednek, hogy környezetüket széppé tegyék. Ez a szépség- és harmónia keresés vált a korábbi esőerdőtörő és fogyasztói lét felé haladó társadalmuk új motivációjává. A szép fogalma ebben a kontextusban Hegelnél is megjelent.

A szép hegeli esztétikája az igazság és a szabadság esztétikája, amely minden fogyasztással kivonja magát. Hegel szerint sem az igazság, sem a fogalom nem fogyasztható.

A szépség pedig öncél, de érdek nélküliségét Kant fogalmazza meg. Ragyogása önmagát, saját belső szükségyszerűségét illeti. Nem veti alá magát semmiféle „azért hogy”-nak, semmilyen hozzá képest külső használati összefüggésnek, mert saját akaratából van. Önmagában nyugszik, akárcsak a Pura Vida.

Igazság és valóság

Napjaink kiégéssel küzdő társadalmával kontrasztba állítva elemzi a hegeli esztétikát Byung Chul Hahn. A koreai származású filozófus ugyanazt állítja, mint a 18. században élő, német Hegel és ugyanazt, amit a 21. század Costa ricai kultúrája: egyetlen használati tárgy, a fogyasztás egyetlen tárgya, egyetlen áru sem lenne szép. Hiányzik belőlük a belső függetlenség, a szabadság, amely a szépséget teszi. Tehát a fogyasztás és a szépség kizárják egymást. Viszont a szépség van olyan vonzó, mint a vásárlás. A vásárlást sem csak a szükségyszerűség, hanem gyakran a vágyott tárgyak szépsége, esztétikája teszi vonzóvá. A fogyasztás és a szépség elválnak egymástól, tekintve, hogy a fent említett filozófiákban ellentétes értelműek és tartalmúak.

A Hegeli és a Byung Chul Han-i felfogásban a szépség nem reklámozza magát, nem csábít se élvezetre, se birtoklásra, inkább szemlélődő elidőzésre hív. Byung Chul Han tovább gondolja a Hegel-i esztétikát: „Az igazság csökkenti az entrópiát, mármint a zajszintet.” (2021, 77.) Értelmezhetjük ezt úgy is, hogy egy olyan tér, ahol csak olyan tárgyak vannak, amelyekre valóban szükségünk van, egyszerűbb, igazabb élet felé vezet minket. Costa Ricán létezik olyan bolt, ahol csak négy dolgot árulnak: sót, babot, rizst és vizet. És bár lehet, hogy a nyugati ember nem szívesen élne csak ezeken az élelmiszereken hosszú távon, mégis elképesztő megkönnyebbülés egy ilyen helyen a bevásárlás, ahol nem jönnek szembe hűtőmágnesek vagy különböző, egészségtelen nassolni valók, amelyekre igazából funkcionális szempontból semmi szükségünk.

„Igazság, fogalom nélkül, zajos halmazzá esik szét a valóság.” (2021, 77. o.) – gondoljunk csak egy bevásárló központ követhetetlen mennyiségű kínálatára! Sohasem jövünk ki egy multinacionális szupermarketből úgy, hogy valóban csak azt vásároltuk volna meg, amire valóban szükségünk van.

Byung Chul Han szerint: „Mind a szépség, mind az igazság exkluzív. Így nem halmozódnak.

A szépség a szabadságnak és az összebékítésnek felel meg.

A széppel szemközt eltűnik a vágy és a kényszer. Így lehetséges egy szabad viszony a világgal és önmagunkkal szemben.” (U.itt)

A szép Hegel-i esztétikája szöges ellentétben áll napjaink mainstream esztétikai tendenciáival, de mégsem földrajzi vagy természeti adottság kérdése, hogy felidézzük és átvegyük. Mert a Pura Vida gondolkodásmódjával megérinti a vágy az embert a tiszta vízre, földre, levegőre és a tiszta gondolatokra.

Irodalom

- Gelencsér, A. (2023). *Ábrándok bővületében*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Han, B.-C. (2021). *A szép megmentése*. Ford.: Csordás Gábor. Typotex, Budapest.
- Hegel, G. F. W. (1980). *Esztétikai előadások* I. II. Ford.: Zoltai Dénes. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Jaspers, K. (2008). *Mi az ember. Filozófiai gondolkodás mindenkinek*. Ford.: ifj. Kőrösi László. Katalizátor könyvkiadó, Budapest. 107–142.
- Merleau-Ponty, M. (2012). *Az észlelés fenomenológiája*. L'Harmattan kiadó, Budapest. 354.
- Cikkek:
- Kóváry, Z. (n.d.). A végső határ: klímászorongás, okó, gyász és az emberi egzisztencia.
<https://mindsetpszichologia.hu/a-vegso-hatar-klimaszorongas-oko-gyasz-es-az-emberi-egzisztencia>
- Vogel, D. (n.d.). Hogyan vált Costa Rica Közép-Amerika Svájcává?
https://azonnali.hu/cikk/20220422_hogyan-valt-costa-rica-kozep-amerika-svajcava?fbclid=IwAR1SrEiWklK7W1O6nfXMSnTYDeG_yXj3lr3iDHkQVF-ql2-cAL6iltY2Ziw

FIGYELŐ

Csonka Liberta

ANTROZOOLOGIA ÉS FILOZÓFIAI PRAXIS

Az állati fordulat¹

A tanulmány első részének fókuszában az a gondolkodásban beállt fordulat áll, ami a XXI. századi nyugati társadalom tagjainak cselekvéseit, döntéshozatalát a korábitól markánsan eltérő módon befolyásolja. Egy újfajta viszonyulás érzékelhető az állatokkal kapcsolatban, amely jelenség az addig az emberi környezetben értelmezhető oly alapvető fogalmainkat írja újra, mint például a család, a társ, a gyász, a szabadság vagy a szeretet. Ezt a gondolkodási változást Harriet Ritvo amerikai történész 2007-ben állati fordulatnak nevezte.²

A nyugati filozófiára jellemző ember-állat kapcsolat gondolkodásbeli struktúrája

Az állat fogalma meghatározó szerepet tölt be a nyugati gondolkodásban. Közismertek azok a történetek, közmondások, ahol az állatok a gondolkodás segítői voltak, amikor az ember számára ismeretlent kellett megfogalmazni, például Róma alapításakor a farkas által táplált Romulusz és Rémusz legendája, vagy a már a középkorban is használt, de a filozófiában Hobbes nevéhez kapcsolódó mondás: homo homini lupus est, ember embernek farkasa. A Friedrich Nietzsche műveiben megjelenő állati metaforák, allegóriák ugyancsak beleillenek ebbe a képbe. A XX. századból Wittgenstein híres mondatát emelném ki, amikor egy állati metaforával magyaráz a filozófiáról: „Mi a célod a filozófiában? – Hogy megmutassam a légynek a kiutat a palackból.”³

A felsorolásból jól látható, hogy a filozófiatörténet jelentős alakjainál az állat fogalmának kiemelt funkciója van. Egyfajta szemléltető eszközként, az állatok által könnyen elképzelhetőek voltak az emberi megismerés számára ismeretlen, irracionális dolgok, akár meg is testesítették azokat. Ezt a gondolkodási pozíciót nevezzük antropocentrikus viszonyulásnak.

Az antropocentrikus gondolkodásban az ember a centrum, így az állat a körív, amelynek minden pontja a körív sugaraként az emberre mutat. Az állat számtalan ellenpontot ad ahhoz, hogy az ember fogalmát, az emberi világ, az emberi megismerés határát bekerítse. Immanuel Kant ezt a viszonyt így fogalmazza meg: „Eszünk nem valamiféle, meghatározatlan messzeségbe kiterjedő síkság, melynek határaitól csak úgy általánosságban szerünk tudomást; inkább gömbhöz hasonlítható, melynek sugarát megkapjuk a felszínén lefelé ív görbületéből (a szintetikus a priori tételek természetéből); ennek alapján biztonsággal megadható a gömb beltartalma és az azt korlátozó felület. E gömbön (a tapasztalat körén) kívül az ész számára nincs objektum;

¹ A frazeológiai kifejezést, „állati fordulat”, először Sarah Franklin használta 2003-ban egy konferencián Ausztráliában. Hanna Mamzer. *Animal as a Meta-turn?* 12.

² Ritvo. 2007.

³ Wittgenstein. 1998. 154.

még a kérdések is, melyek az efféle vélt tárgyakra vonatkoznak, valójában a gömbön belül – az értelem fogalmainak alárendelődve – fennálló viszonyok átfogó meghatározásának szubjektív elveit firtatják.”⁴ Az antropocentrikus gondolkodás tehát az embert e gömb középpontjába helyezi, és hozzá képest nevezi másnak, jelen esetben állatnak, a világot.

Az állati fordulatok

A nyugati filozófia első nagy „állati fordulata” ezen a gömbön lukat ejtett, amikor 1859-ben, Darwin műve, A fajok eredete napvilágot látott. A korában megdöbbenítő elmélet, miszerint az ember is állat, máig olyan erős gondolati struktúrát kínál a nyugati ember számára, hogy az ebből való kilépés, azaz azt állítani, hogy nem állat vagyok, hanem ember, folytonos magyarázatot kíván, és egy újfajta ember-állat értelmezést eredményez.

A XX. század közepén, a természettudományos gondolkodás csúcspontján, a második „állati fordulat” során az állat az addigi ember helyébe került. Míg korábban az állat, az állati viselkedés az emberi világra vetítve jelent meg, a XX. század közepén, az állatot az emberi környezettől függetlenül, önmagában vizsgálták. Ahogy a nyugati filozófia egyik központi kérdésére, hogy „Mi az ember?”, az egyik meghatározó válasz az individualizmus gondolatiságában fejtette ki magát, úgy a XX. század közepén ez az individualista látásmód jelent meg az állattal kapcsolatban. A szemléletmódváltásból következően az állatot, mint egy az embertől különböző, de formailag azonos lényt kezdték vizsgálni és antropomorf következtetéseket vontak le természetével, intelligenciájával, megismerésével, észlelésével, tudatával kapcsolatban, elsősorban Konrad Lorenz etológiai, Peter Singer állatetikai és Thomas Nagel állati tudattal kapcsolatos munkái kiemelten relevánsak a kérdéskörben. Az állatot emberi, antropomorf helyzetekben kezdték szemlélni, és voltak lekövetkeztetéseket természetével, intelligenciájával, megismerésével, észlelésével, érzékelésével, tudatával kapcsolatban. A gondolkodás alapjaiban nem változott, a vizsgálódás tárgya változott, az emberről az állatra. A megismerés szempontjából az antropocentrikusság továbbra is fennmaradt, hiszen az ember kíváncsisága kutatta a területet, azonban az addig kizárólag az ember számára használt szubjektum-fogalomtár köntösét a különböző állatfajok egyedeivel is felpróbáltatták, ezáltal újabb ismereteket nyerve (az ember számára) róluk. Ez az ismeret azonban továbbra is antropocentrikus maradt, mivel egyedül az ember számára értelmezhető. Elmondható tehát, hogy a természettudományos vizsgálódás az állatok irányába az ismeretszerzés szempontjából mindig egyirányú marad, e következtetés tautologikus természetű, hiszen a tudomány éppen az ember racionális megismerésének axiómáin alapul.

A harmadik, ritvói „állati fordulat” célja egy újabb lyukat ejteni azon a gömbön, ami az embert saját megismerésének korlátaival azonosítja, és ezáltal meghaladni az antropocentrikus világlátást. Ritvo az akadémiai világban lezajló változásról ír, ami az elmúlt pár évtizedben az állat fogalma körül történt. Állítása szerint, egyszerre a humán és a társadalomtudományokban, megnövekedett az állati témával foglalkozó kutatások száma, és ebből a kvantitatív növekedésből egy kvalitatív átalakulás is érzékelhető a kutató, azaz az ember, és a kutatás tárgya, az állat kapcsolatában. Ez a minőségi módosulás az állat korábbi és jelenlegi szerepének újra értelmezésével jár,

⁴ Kant. 2018.122.

ami maga után vonja e kapcsolat másik szereplőjének, az ember fogalmának felülvizsgálatát is.

Hanna Mamzer szociológus a XXI. századi állati fordulatot meta-fordulatnak nevezi. Tovább bontva Ritvo gondolatát, kiemeli a szöveg és vizuális fordulat sorából. Meta-fordulat alatt azt érti, hogy a fordulat nem pusztán abban nyilvánul meg, hogy a világot milyen módszerrel vizsgáljuk, hanem mindenekelőtt abban, hogy a kutatott világhoz való kapcsolódás módja is megváltozik. E változás okát abban a napjainkban megjelenő poszthumanista pluralizmusban látja, ami arra tesz javaslatot, hogy a valóság valamennyi interpretációját releváns valóságképnek tekintjük, azaz individuális reprezentációknak. Ebből az álláspontból azonban az következik, hogy számtalan világ létezése lehetséges, ahol minden egyes interpretáció egy különálló mentális világot jelöl. Ezen a ponton jutunk el arra a felismerésre Mamzer szerint, hogy a mentális szubjektum, aki az interpretációt végzi, valójában nincs kapcsolatban az önmagában lévő világgal, csupán a világnak azzal a reprezentációjával, amit az az elme hoz létre, ami fel is fedezi, interpretálja azt. Az interpretáció, mint reprezentációs lehetőség tehát számtalan individuális világ létezésének ad jogosultságot, mindeközben azonban megfoszt attól az alaptól, amit a világot feltáró szubjektumok (nevezhetők mentális individuumnak) tőlük független, közös világnak nevezhetnének.⁵

Margo DeMello 2012-es könyve szisztematikusan láttatja az új „kopernikuszi fordulatot”, amikor az ember-állat tanulmányokat – eltérően a korábbi természettudományos megközelítéstől – egyfajta világlátásként fogalmazza meg.⁶ C. Wright Mill szociológust segítségül hívva, azt állítja, hogy a szociológusok a világot egy szociológus képzelettel látják, ami által az életünkre úgy tekintünk, mint ami egy társadalmi kontextusba van beágyazva. DeMello úgy gondolja, hogy az ember-állat tanulmányokra is hasonló látásmód jellemző, a témája – az ember és állat kapcsolatok – meghatározza, de fontos része az a sokféle világlátás, ahogyan az állatokra tekintünk, és hozzájuk viszonyulunk. Az ember-állat tanulmányok szerint a klasszifikáció sokkal inkább meghatározó az emberi kultúrában, mint maga a biológia. Az állatok fizikai, biológia azonossága sokkal kevésbé meghatározó státuszukra és a velük való bánásmódunkban, mint szimbolikus és társadalmi meghatározottságuk. Az ember-állat tanulmányok célja az, hogy megértsük az állatokat az emberi kontextusban. Fókuszában az állat áll az emberi világban, az állatra, mint társadalmi konstrukcióra tekint. Mert mi az állat az emberi kultúra nélkül? – teszi fel a költői kérdést DeMello. Ebből a kérdésből pedig adódik a következő: mi az emberi kultúra az állat nélkül?

A filozófia gyakorlati fordulata

Mit értek filozófia alatt, amikor azt állítom, hogy a XXI. századi kutyatartók társadalmunk sétáló filozófusai? A kérdés megválaszolásához a filozófia szó jelentését kell megvizsgálni. A filozófia gyakorlati fordulatát a Nemes László vitaindítójában⁷ felvázolt különbségtételeken keresztül mutatom be, kiemelve a filozófiának azt a

⁵ Mamzer. 2019. 8-9.

⁶ DeMello. 2012. 9.

⁷ Nemes 2017.

gyakorlati, dinamikus, folyamatszerű jelentését, ami elsősorban nem az elméleti megközelítés felől érthető.

A filozófia természete

A filozófia természetét vizsgálva két jelentősen különböző irányt vehetünk: egyrészt, amikor filozófiáról beszélünk, egy bizonyos tudásra gondolhatunk, másrészt egy megismerési folyamatra, amit a filozófia gyakorlásakor teszünk. Az első inkább statikus képet mutat, a második pedig egy dinamikus folyamatot jelöl. E kettős természet különböző filozófiai gyakorlatot eredményez, ahol a filozófus szerepe is változik attól függően, hogy melyik filozófiával foglalkozik. Amennyiben a filozófus a filozófiára, mint egyfajta tudásra tekint, jellemzően kutatóként, akadémiai környezetben foglalkozik a filozófiai hagyomány kérdéseivel tudóstársai korlátozott körében. Saját gondolkodását építi, támasztja alá a meglévő filozófiai kánon szövegeivel, és ütközteti azokat kollégáival, akik szintén ismerik ugyanazon kánon szereplőit. Míg, ha a filozófus a filozófiára, mint gyakorlatra tekint, e képesség egész életét behálózó folyamatként nyilvánul meg. Amennyiben ezt a filozófiát közösségben műveli, nem előadásokat tart, hanem beszélgetéseket szorgalmaz, ahol a filozófiai gondolkodást, a fogalmakon keresztüli reflexiót iniciálja.

A fenti két alapvető meghatározás jól tükrözi korunk felfogását a filozófia fogalmával kapcsolatban. Nemes felhívja a figyelmet, hogy a filozófia nem korlátozódik ezekre a területekre: „Története során a filozófia a legkülönbözőbb helyeken, formákban és környezetben jelent meg, visszaesések és fellendülések időszakainak váltakozásával, gyakran csak utóleg felismerve egy-egy irányzat vagy gondolkodó jelentőségét. A filozófia olyan, mint a kaméleon: a környezeti kihívásokhoz alkalmazkodva változtatja kínézetét. Egyszer a valláshoz vagy a művészetekhez igazodik, máskor a politikához, a társadalom- és természettudományokhoz, időnként inkább az irodalomkritikához kerül közel, máskor életvezetési tanácsadássá, akár kifejezetten terápiás aktivitássá válik. Egyszer magányosan művelik, máskor közösségben, egyszer írásban, máskor szóban.”⁸

A mai filozófia megnyilvánulása tehát főként az egyetemi elefantsonttoronyra szűkült, az „akadémiai gettóban” jelenik meg, ahol elméleti filozófia művelése folyik. Ennek a marginalizált szerepnek a feloldására válaszul indult el az 1960-as évektől kezdve az érdeklődés a filozófia gyakorlati ságára iránt.

A gyakorlati orientálódás hármastaxonómiája

A gyakorlati filozófia az 1960-a években egyre népszerűbb lett, ennek egyik leglátványosabb bizonyítéka az úgynevezett alkalmazott filozófia elterjedése. A filozófia különböző ágait elkezdték kisebb, konkrét területeken alkalmazni, például az etikát az állatokhoz való viszonyulás területén – így született meg az állatetika diszciplínája. A filozófia gyakorlati alkalmazásának egy másik formája a hétköznapi élet gyakorlatát igyekszik megváltoztatni, ennek formának jó példái a vegetarizmus és a veganizmus. Mindkét filozófiai álláspont során az elmélet a gyakorlat során nyeri értelmét és mindkét esetben az elmélet egyértelműen elválk a gyakorlattól. A taxonómia harmadik eleme az a fajta gyakorlati filozófia, ahol nem elméletekkel foglalkozunk, hanem gyakoroljuk a filozófiát: „A filozófia nemcsak úgy

⁸ U.o. 183.

lehet gyakorlati, hogy elméleteket alkalmazunk életünk különböző területeire vagy egészére, hanem úgy is, hogy a filozofálás, a filozófiai gondolkodás, reflexió folyamatára összpontosítunk. Nem alkalmazzuk a filozófiát, hanem csináljuk.”⁹ A filozófia praxis inkább innen érthető meg. Ez utóbbi filozófiai álláspont tehát nem abban az értelemben gyakorlati, hogy a filozófiai tudást a gyakorlatba ülteti az akadémiai világon túl, a filozófiai tudás alkalmazásán keresztül értelmet adva a filozófiának, hanem abban, hogy magát a filozófiát egyfajta dinamikus történeti folyamatnak, a mindennapokat átszövő életmódnak tekinti, amely során a filozófia az élet minden területén jelen tud lenni, vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy az élet minden területe tekinthető a filozófia, a filozófiai gondolkodás és a reflexió megnyilvánulásaként.

A kritikai kutyatanulmányok, röviden kutyizmus

Byung-Chul Han dél-koreai származású filozófus *A kiégés társadalma* című könyvében a kor emberét elmagányosodott, elgépiesedett személyként írja le, aki a Föld, az idegen kultúrák, a másik ember kizsákmányolása után most saját maga kizsigerelését kezdte meg. E gondolkodás okát a figyelem fókuszváltásában látja, ami az individuumra szűkült. „A neoliberais boldogságfogalom eltereli figyelmünket a fennálló uralmi összefüggésekről, amennyiben csak lelki önvizsgálatra kényszerít. Gondoskodik róla, hogy mindenki egyedül saját magával, önnön pszichéjével foglalkozzon, ahelyett, hogy kritikusan rákérdezne a társadalmi viszonyokra. A szenvedést, amelyért a társadalom volna felelős, privatizálják és pszichologizálják.”¹⁰ A Han által leírt tendenciákat összevetve a jelen társadalomban megfigyelhető kutyatartás minőségi és mennyiségi változásával, az ember kutyához fűződő kapcsolatának átalakulásával elvezet ahhoz a kérdésig, hogy vajon a ma embere nem a kutyákban/kutyatartásban keresi-e azon emberi értékek gyakorlását, amelyeket a fent lefestett emberi világban már nem gyakorolhat, vagy ezek eddig szokványos gyakorlása értelmezhetetlen. Amennyiben a filozófiára tekinthetünk úgy, mint egy életmódra, ebből következően egy-egy jelentős életmódváltozás gyökerében helytálló a feltételezés, hogy változás mögött filozófiai indokok állhatnak. Ez a folyamat egy olyan alapvető változás, amely során nem csak figyelmének tárgya változik, például munkahelyet vált, hanem az ember maga: „A filozófia a lelki fejlődés módszere, melynek érdekében az embernek meg kell térnie, gyökeresen át kell alakítania az életét. Igyekezetében és erőfeszítésében, hogy elérje a bölcsességet, de már a bölcsességgel azonosított céljában is, az antik filozófia valóban elsősorban életvitel. A bölcsesség nem a tudásban mutatkozik meg, hanem abban, hogy általa más módon létezzünk.”¹¹

Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a kutya mindig jelen volt az ember/iség mellett, akkor releváns a kérdés, hogy most miképp van jelen az ember életében, s amennyiben másként, mint korábban, akkor ennek mik lehetnek szerteágazó okai. Kritikai kutyatanulmányoknak, röviden *kutyizmusnak* nevezem azon hitvilágokat és cselekvéseket, amelyeket kutyánk köré építünk, s valamilyen módon belé projektálunk. Hitvilágok és cselekvések projekciója alatt azt a folyamatot értem, amikor a hitünket és ebből adódóan a cselekvéseinket az állat szükségletei határozzák

⁹ U.o. 186.

¹⁰ Han. 2019. 22.

¹¹ Hadot. 264-265.

meg és ezek adnak neki értelmet, azaz hiányunk betöltésének tárgya az állat, a szükségletek kielégítését a kutyán keresztül éljük meg. Ez az állati fordulat olyan erővel bír, hogy az ember hétköznapjait gyökeresen megváltoztatja, életmódváltásra kényszeríti. Feltevésem, hogy a folyamat során egy sokkal természetközelibb, „vadabb” ember születik, aki minimális szókinccsel, viszont rengeteg érintéssel és együtt töltött idővel szemléli a létet, van jelen benne. Tudás előtti állapot ez, ami olyan emberi szükségleteket őriz meg a kutyán keresztül, melyek a modern ember utáni embert vetíti elő. A jelenség során új jelentést nyerő fogalmainkat, mint például a család, a társ, a gyász, a szabadság vagy a szeretet, szórmébe bújtatott fogalmaknak nevezem. A kritikai kutyatanulmányok filozófiájának kidolgozása kettős célt szolgál: egyfelől a kutyatartói magatartás vizsgálatának a tudományos diskurzus témaköreibe emelése hozzájárulhat a tudatosabb cselekvésekhez, mely másodsorban hosszú távon akár elő is segítheti az emberi életminőség javulását, fejlődésünk forrásává téve azt. Kutatásom központi kérdése Thomas Nagel „Milyen lehet denevérnek lenni?” kérdésfeltevésével szemben nem a szubjektív tapasztalatok tudományos (interszubjektív) értelmezhetőségére kérdez rá, hanem a szubjektív emberi tapasztalatra, azaz nem arra próbálok válaszolni, „Az ember lehet-e kutya?”, hanem arra: Milyen lehet olyan embernek lenni, aki kutyának képzei magát? A kérdésben a lényeg tehát a Mamzer által kifejtett meta-fordulat minőségi fordulata, amikor a „mi”-ről a „hogyan”-ra kerül a fókusz, azaz a fordulat a reprezentáció módszeréről a világhoz való kapcsolódás módjának megváltoztatásának „lehet”-őségében van. Milyen „lehet”, azaz szabadságában áll-e az embernek az olyan emberi létezés, akinek a kapcsolódása a világhoz a kutyáéhoz hasonló? Az ilyen ember például naponta sétál a természetben céltalanul, kezével rendszeresen élő testet érint, beszéde információközlés mellett érzelmek kifejezésére is szolgál, stb. Mindez jelentős különbséget jelent a világ érzékelésével kapcsolatban az olyan emberhez képest, akinek az életéből mindez hiányzik. Kérdésem továbbá az, hogy milyen hozománya van ennek a gondolkodásnak és életmódnak az emberre és a kutyára nézve egyaránt?

Konklúzió

A bemutatott fordulatok, a ritvói állati fordulat és a filozófia gyakorlati fordulatában észlelhető hangsúlyváltások a filozófia napjainkban elfogadott jelentésének az elméleti, akadémiai viszonyrendszerekre való korlátozásának feloldását célozzák. A bölcsességszeretet gyakorlatának felismerése más, az akadémiai világon kívül, az elméleti megközelítésen túl vagy előtt, jelentős kihívást jelent a tudományos világ számára, egyszerre azonban egyre realisabb módja az emberről tudás bővítésére. Korunk embere egyfajta természetes bölcsességet vél felfedezni a természet más entitásainak létében, amiből következtethetünk arra, hogy a „természetes bölcsesség” az emberi természetben is adott. A filozófia éppen aktuális helyének, formájának, környezetének felismerése a filozófusok feladata. Ezért tartom fontosnak kutatásom során álláspontom hangsúlyozását, miszerint a filozófiára egy természetes emberi adottságként tekintek, amely adottság kisajátítása, kizárólag magas intellektuális művelése elidegenedéshez vezet, míg hétköznapi gyakorlása közeledéshez, -az állathoz, az emberhez, a természethez, a filozófia természetes és egyszerre egyedi módja az emberi kapcsolódásnak.

Ahogy a kutya helye változott társadalmunkban, éppen úgy alakul át a filozófia megjelenése hétköznapjainkban. 2010 és 2020 között egy civil szervezet keretein belül

dolgoztam azon, hogy ember és kutya egysége a társadalom bármely helyszínén megjelenhessen, újra formálva ezzel a kulturáltságot kizárólag az embernek tulajdonító örökölt antropocentrikus, egyénpontú világlátást. Az ember-állat tanulmányok területén éppen ez az a szabadság és mélység, ami a viszony vizsgálatából adódik: a XXI. században az ember kapcsolatait újra gondolja, és ebben a folyamatban a társa egy nem emberi létező, ám adottságaiból következően leghumánabb állat, a kutya. Mindebből következően helytálló az az állítás, hogy a XXI. századi kutyatartás az állati fordulat és a filozófia gyakorlati fordulatának manifesztációjaként való értelmezése adekvát filozófiai álláspontot.

Irodalom

- Boros, J. (2020). *Filozófiaművészet*. MMA Kiadó, Budapest.
- Csányi, V. (2022, April 13). *Egyszemélyes kultúrák*. URL: <https://docplayer.hu/5608892-Csanyi-vilmos-egyszemelyes-kulturak.html>
- DeMello, M. (2012). *Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Studies*. Columbia University Press, New York.
- Hadot, P. (2010). *A lélek iskolája: Lelkigyakorlatok és ókori filozófia*. Ford. Cseke Ákos. Kairosz, Budapest.
- Han, B.-C. (2019). *A kiegészítés társadalma*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Kant, I. (2018). *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Mamzer, H. (2019). *Animal Turn as a Meta-turn?* Society Register, 3(3). URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/sr/article/view/20638?fbclid=IwARozD9erD28ePBQgbRMWLvvUtUvOQDWul7V7ey5ZZlHOqXqPhn5pJ6pwVA4>
- Nagel, T. (2004). *Milyen lehet denevérnek lenni?* Vulgo, 5(2), 4-12.
- Nemes, L. (2003). Filozófiai diskurzusok a nem-emberi állatokról. In: Loboczky J. (Ed.): *Filozófiai diskurzusok*. EKF Líceum Kiadó, Eger. 113-134.
- Nemes, L. (2015). *A filozófiai kávéház mint performatív aktus*. URL: http://performativitas.hu/res/nemes_fk_.pdf
- Nemes, L. (2017). *Filozófiai tudás vs. filozofálás: A közösségi filozofálás praxisa*. ELPIS Filozófiatudományi Folyóirat, 2, 181-193. URL: http://elpis.hu/issues/17/Elpis17_nemes.pdf
- Peters, A., Stucki, S., & Boscardin, L. (2014). *The Animal Turn – what is it and why now?* The Animal Turn and the Law. Conference: The Animal Turn and the Law: Interdisciplinary Perspectives and New Directions in Animal Law. URL: <https://verfassungsblog.de/the-animal-turn-what-is-it-and-why-now/>, DOI: 10.17176/20181005-170420-0.
- Phillips, C. (2001). *Socrates Café: A Fresh Taste of Philosophy*. W. W. Norton & Company, New York.
- Ritvo, H. (2007). *On the Animal Turn*. Daedalus, 136. 118-122.
- Singer, P. (2003). *Minden állat egyenlő*. Vulgo, 2003 (3), 208-217.
- Singer, P. (2019). *Az állatok felszabadítása*. Oriold Könyvkiadó, Budapest.
- Wittgenstein, L. (1998). *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Mátó Áron

MOBIL ÉS OKOS**Morálfilozófiai ismeretlenek az okostelefon-használatban****Bevezető**

A hagyományos etika számára az okostelefon használata zavarba ejtő kihívást jelent. Ez az eszköz két lényeges tulajdonsága révén az elme tökéletes kiterjesztése lett: *mobil*, apró, gyorsan mozgatható, szinte bárhol használható, illetve *okos*, sokkal inkább egy személyi számítógép, semmint – bármilyen abszurdan is hangzik – egy telefon. Inkább funkcionál köldökzsinórként (Csépe, 2001), semmint pusztá eszközként.

Az okostelefon ötvözi az internet előnyös tulajdonságcsokrát; anonim, azonnali, interaktív, virtuális, a fizikai jelenlét nem nehezíti, kényelmes, mert könnyen és olcsón hozzáférhető. A bevonódás egyszerű és rendkívül sikeres, az interakciók pedig irányíthatók (Demetrovics, 2013). A közösségi média vonzó jellegét; a tartalomhoz illesztett jutalomérzést (pl. lájkok) és a folyamatjellegét (pl. hírfolyamok) (Song et al., 2004). És csak az okostelefonra vonatkozó előnyöket (pl. kamera) is. A fentiekből adódóan az okostelefon elképesztően elterjedt: a Datareportal 2023-as adatai szerint a föld populációjának 68%-a (mintegy 5,44 milliárd ember) bír ilyen eszközzel.

Az okostelefon vizsgálata igencsak szerteágazó terület, etikai-filozófiai fókuszú vizsgálat mégis nagyon ritka. A legutóbbi hazai, még a mobiltelefonnal foglalkozó jelentősebb projekt 2010-ben véget ért (Nyíri, 2010), éppen akkor, amikor a mobiltelefonból okostelefon lett. Miközben az adatbiztonság, a döntési fáradtság, a közösségi médiában rejlő veszélyek az online önfeltárás állandó etikai gyújtópontjává váltak. Ez a felfedezés motivált arra, hogy 2022-ben elkezdjek foglalkozni a témával, feltérképezve az okostelefon és jelenségkörének etikai gócpontjait. Jelen írás az okostelefon négy etikai problémáját tárja az olvasó elé.

Idő és okostelefon

*„Az Idő, itt várd meg, és otthagy,
Bent meg nevetnek egyet,
De mindegy, pont jön az Idő,
Hogy megmondja nekem, ugyan mitől
Dugulnak el szép ívű folyók,
És lesz mocsár az egész tájból,
S ha kijön fölé a kakukkod párszor,
Én nekivágok valami kezembe akadót,
Hát hogy tudsz ilyen utolsó lenni,
Hogy ami volt, úgy többet nem lesz semmi?”*

(Kispál és a Borz: *Presszó rock*)

Az időprobléma klasszikus probléma, melyet az okostelefon tovább színezt. Bár az idő rendkívül közel van hozzánk – nem véletlen, hogy a dalszöveg egyes szám első személyben szól hozzá –, mégis a lehető legtermészetesebben, ugyanakkor

egyszersmind a leginkább megfoghatatlanul adódik számunkra. Voltaképpen ez a paradoxon jelenik meg újra az okostelefont és az időt övező problémában. Ne legyenek kétségeink, az alfejezet csak felvázolja a problémát, megoldani pont annyira képtelen lenne, mint ahogy megmondani: mitől dugulnak el azok a szépívű folyók.

Az időparadoxon

Azáltal, hogy a technikai tudása alkalmassá teszi már a mobiltelefont a tanulásra, munkavégzésre, ügyintézésre stb. – eltűnnek az ún. „hulladékidők”, a célirányos tevékenységek köztes, nem felhasznált időkeretei. Várakozás közben ugyanis elküldhető egy email, szöveg szerkeszthető stb. (Nyíri, 2010). A dinamikát az okostelefon fő tulajdonságpárja csak felerősíti: mobilitása folytán szinte bárhol végezhető rajta munka, okossága révén pedig mindez egy személyi számítógép eszköztárával mehet végbe. Jelentősen több időnk lesz, amit aztán arra használhatunk, amire igazán szeretnénk, nincs több üres várakozás.

Időgazdálkodásunk is professzionálisabbá válik, hiszen a meglévő időt be tudjuk hatékonyan táblázni az okostelefon lehetőségeivel (pl. naptárak online szinkronizálása). A napirend órára, percre pontosan megtervezhető: véget ért az „üresjáratok” kora. Egy 2021-es metaanalízis korrelációt talált az időmenedzsment és a munkateljesítmény, akadémiai sikeresség, stressztűrés és a jóllét (well-being) között (Aeon et al., 2021).

Az MTA és a T-Mobile *A 21. század kommunikációja* címet viselő kutatássorozat vizsgálta az ún. mobilmunka jelenségkörét. A kutatások eredményei kimutatták, hogy a „mobilmunkás” effektívebb munkaerő, hiszen szinte bárhonnán képes elküldeni egy emailt, adatot feltölteni stb. A mobilmunkás jobban is érzi magát, szabadabbnak, ami hozzájárul hatékonyságához (Nyíri, 2010). Ez a *home office* szerepében jelenik meg napjainkban, az otthoni közeg minden előnye (pl. a szabad munkaidő) segíti a munkavégzés teljesítményét.

Mégis általános a rohanás és sietség tapasztalata, ami az időhiány jelzőköve. Bekerülnek (az algoritmusokon keresztül) a jól megtervezett időrendekbe új, a valós igények illúzióját keltő hamis igények, amelyeket, ha az egyén mégsem venne fel, úgy tűnhet számára, hogy drasztikus hiány keletkezett az életében. A tömegnyomás, a véleménybuborék hatásai folytán pedig egyszerűen belsővé válik az ilyen igények utáni törekvés. Innen pedig egyenes út vezet a konfliktushoz; az időrend túltelítődése, a sietség, a prioritizációk miatti bűntudat, a „semmire sincs idő” tapasztalata.

A „hulladékidők” megszűnése abból a perspektívából helyes, amelyből azt állítjuk ezekről az időkről, hogy szemetesbe valók. Holott a figyelem ilyen „felszabdálása” befolyással lehet hosszútávon a koncentrált figyelemre (Rab, 2015). Illetve (2) lehet, hogy a hulladékidők éppen az emberi kogníció pihenését segítik elő, a túlterhelt agy „lélegzétvételei” ezek az időpillanatok, az információk, élmények belső feldolgozását segíthetik elő.

A 21. század kommunikációja kutatássorozatnak is meg kellett vallania, hogy bizony a mobilmunka nagyfokú flexibilitása azt is okozza, hogy összemosódik a munka- és szabadidő. Sőt, a kutatások alapján úgy tűnik, hogy a mobilmunkás többet dolgozik, naponta akár egy egész órával (Nyíri, 2010). Ezt a zavart tovább erősíti a *home office* egyik eklatáns tapasztalata is, jelesül hogy összekuszálódik a munka- és szabadidő (Al-Habaibeh et al., 2021).

Okostelefon és vulgáris idő

Elsőre úgy tűnhet, hogy a világ az ember számára a „kéznél lévő” dolgok felől értelmezhető, ez azonban a létező és a lét összekeveredése, önmagam „gondként” (Sorgen) való felfogása, amely egy alacsonyabb létmódot jelöl. Mindezt megelőzi az ember, az ittlét (Dasein) saját önfelismerése, amely a „miért” kérdésben jelenik meg, a megválaszoláshoz azonban nem juthatunk el a kéznél lévő dolgok felől. Ez Heidegger szerint a hanyatló lét, a mindennapiság tapasztalata, ahol az ember az eszközök felől érti meg magát (Heidegger, 1927/1989), a másik fennhatósága alá kerül, „nem ő maga van, hanem a mások elvették létét” (Heidegger, 1927/1989, 258).

Heidegger szerint az ember helyes önmeghatározása attól függ, hogy mennyire tudja feltérképezni saját viszonyulását a létezéséhez, a léthez magához. Az ittlét alaptapasztalata a világ üressége, a dolgok mögötti semmi tapasztalása, a szorongás. Ez vezet el az autentikus létmódhoz, azaz önmagam végességének felismeréséhez (Heidegger, 1989, 2001).

Az idő három szintje

Heidegger az idő megragadásának három módját írja le, az idő háromféle megragadása a létmegértés három különböző szintje (Heidegger 1927/2001). Ez a három létmód a (1) vulgáris idő, (2) a világidő és (3) az eredendő idő=időiség (Zeitlichkeit). Az autentikus létmegértés ideje az eredendő idő, míg ennek torzulása, inautentikus megnyilvánulása a vulgáris- és a világidő (Heidegger, 1927/2001).

A vulgáris időben az idő a mostok folyamatos sorára redukálódik. Ez az „órahasznalet ideje”, hiszen amikor az órára tekintek, mindig az aktuális mostot látom, mindig a „mennyt” szemlélve benne. A mostokat összekötő mozzanat elvesz, nem kapcsolódnak egymáshoz, minden vonatkozásukat elveszítik. A végtelen mostok sorozatában való feloldódás, a vulgáris idő az *akárki* időmegélése, az önmagam végességéről való teljes megfeleledkezés (Heidegger, 1927/2001).

Az idő a világidőben is „valamire van”, időponthoz kötött, ugyanúgy a mostok végtelen sorára épül, de már nyilvános, azaz a különböző emberek „mostjai” megegyeznek, ezzel kvázi-objektivitását nyerve (Heidegger, 1927/2001).

Az eredendő idő azért eredendő, mert az előző két időfelfogást megelőzi. Az idő nem választható el a léttől, így az időiség a múlt, a jelen és a jövő felbonthatatlan egysége, sőt, minden létmegértés feltétele és iránya is. Tehát az ittlét bármilyen kérdésfeltevését megelőzi az időiség tudata, ami végsősoron az ember saját végessége, a tudat, hogy meg fog halni (Heidegger, 1927/2001).

Következtetés

A kéznéllevőség tökéletes példája a mobilis okostelefon, amely az internethez való állandó csatlakozásával kiszolgáltatja az ittlétet. Amikor a telefonunkat használjuk, képtelenek vagyunk önmagunk létevel szembesülni, az eszköz ugyanis tervezetten a figyelmünk teljes lekötésére irányul (Zuboff 2018). Ezzel olyan eszközzé válva, amely állandó gondként tételeződik (pl. értesítések), amiről az ittlétnek folyamatosan gondoskodnia kell.

Az okostelefon használatának folyamatjellege, a végtelenség illúziója (pl. a hírfolyamok) – a vulgáris időnek megfelelő végtelennek tűnő mostok sorát adja. A

mostok önmagukban, a saját jelentésükben egyedül állnak, nem kapcsolódnak máshoz, legfeljebb utalnak valamire.

A problémás okostelefon-használat univerzális jelenség (Lee & Lee, 2017). Akárki lehet problémás használó, az akárki időmegélése pedig a vulgáris idő. És ne felejtjük el, hogy a virtuális perszónák használata a közösségi médiában éppen ezt erősíti fel; a *máshoz való folytonos igazodás kényszerét*, amely gondként tételeződik az ittlét számára, de nem saját vágyai jelennek meg, hanem az akárki arctalan, a kéznéllevő dolgokban kimerülő vágyai, kérdései. Ezt domborítják ki a közösségi média felületén ismert jelenségek, mint az önmutogatás, a látszódás iránti nárcisztikus viszony, hiszen az ember ilyenkor csak a létező dolgok felől mutatkozik meg, amely végsősoron menekülés attól a tudattól, hogy mindez csak időleges, a létezés véges, amely a halállal végződik.

Az átalakuló időszemlélet

Az okostelefon használata nem csak a napirendünk kialakítását vagy az időhöz való hozzáállásunkat változtatja meg, hanem az *idő szemléletét* is annak észlelésén keresztül. Az érv premisszái a következők: (1) az okostelefon-használat – az agyi struktúrák átalakítása folytán – kognitív változásokat idéz elő (Carr, 2014; Szőke-Milinte, 2020), ami a *jelenérzékelést* is befolyásolja. (2) A jelenérzékelés befolyással van a memória működésére a munkamemórián keresztül (Gazzaley-Rosen, 2016 idézi Szőke-Milinte, 2020). Valamint az idő észlelése neurobiológiailag is a memórián alapul (Shapiro, 2019). (3) A memória képi természetű (Augustinus, 1987, 287-290). Ágoston szerint az idő három dimenziója a lélek három „mozgásával” írható le, hiszen az idő a lélek kiterjedése. Mindhárom idődimenzió végsősoron a múlton alapszik, azaz az emlékezésen (Augustinus, 1987, 376-377). (4) Az okostelefon a memória kiterjesztése (extended memory), az emberi tudásátadás, a kultúra evolúcióját segíti, ahogy az írás és nyomtatás (Merlin, 2001). Sőt, az okostelefon (mint technológiai eszköz) az elme kiterjesztése is (extended mind) (Clark & Chalmers, 1998). (5) A külső és belső memória interakcióban áll egymással (Merlin, 2001). Végül (6) az okostelefon fő funkciói közé tartoznak a vizuális funkciók (pl. kamera, képtár).

Az okostelefon az idő szemléletét jelentősen átalakítja; egyrészt befolyásolja a jelenérzékelést, másrészt attraktív (mobil és okos) vizuális tulajdonságai miatt a memóriára is befolyással van. A jelenre és a múlt tapasztalására, az emlékezetre gyakorolt hatásával az idő teljes szemléletére gyakorol hatást, hiszen a jövő e kettő idődimenzió alapul.

„Záróra”

A problémás használat hátterében a használat időtartalma, azaz végsősoron az idő áll (Kiss, 2021). Paradoxonnak tűnne az embert a legtöbb időre szánt tevékenységével azonosítani, felháborodást keltene, ha a felmérések alapján az okostelefon-használattal jellemeznénk sokakat; csak az alvásra és a TV-nézésre fordítunk több időt egy élet során (Broadband, 2022).

A serdülő évek a biológiai érés, a szociális fejlődés és az intellektuális útkeresés időszaka, a folyamatos félelem a társadalmi pozíciótól és a bizonytalan jövőtől (pl. klímaszorongás), valamint a társas elfogadás vágya mind arra vezethetik a serdülőt, hogy az idődimenzió átfogása, a hosszútávú célok kitűzése helyett inkább oldódjon fel

a megnyugvást jelentő folyamatos mostokban (Pikó & Piczil, 2004 idézi Kiss, 2021 nyomán). A mindennapokban ehhez a leghatékonyabb eszközt az okostelefon nyújtja.

Én és okostelefon

„Tudom, hogy kell győztesnek lenni de nincsen hozzá kedvem”

Lovasi András: *Mire megtanultam*

A webkettes Z generáció énjének jóval nagyobb része vonódik be a kibertérbe, kialakul a közösségi médián látható, a lájkok és visszajelzések formálta virtuális személyiség, ami gyakran torzított vagy teljesen eltérő az én valódi kilétéhez képest (Orehek és Human 2016). A Z és alfa generáció tagjai jóval otthonosabban mozognak a digitalizációban, annak akár interaktív részvevői, és jobban motiváltak az újabb technológiák használatában, mint a korábbi generációk (Charness & Bosman, 1992). A kognitív struktúrák átalakulásáról ír Carr (2014) és Gazzaley-Rosen (2016); a Z generáció sajátos kognitív „képpel” rendelkezik, mint a döntési fáradtság, a figyelem és amunkamemória átalakulása (Carr, 2014; Gazzaley-Rosen, 2016), az ún. mind-wandering jelensége (Müller et al., 2021) vagy a kognitív önbizalom paradox jelenléte is (Szőke-Milinte, 2020).

A fő probléma abból adódik, hogy agyi struktúráink a társadalmi-technológiai fejlődéshez képest lassú ütemben változnak. Modern koponyánkban kőkori elme lakozik (Cosmides & Tooby, 2004: 47). Az agy kognitív kapacitása nem változott, míg az előállított információ mennyisége hatványozottan nő minden egyes perccel, így az erőforrások beosztása válik kulccsá (Szőke-Milinte, 2020).

A digitális bennszülöttség

Digitális bennszülöttnek lenni nem csupán a kibertérben való otthonossággal jár együtt. Tanulságosak az IKT-eszközök és az emberek kapcsolatára vonatkozó köznyelvi kifejezéseink: ismertek a *FOMO* (Fear Of Missing Out) vagy a *véleménybuborék*. Már kevésbé a *technostress*, az *algorithmic radicalization*, a COVID-19 specifikus (és az álhírekre referáló) *infodemic*. Főképp lényeges az okostelefon fenomenológiai tapasztalatához kapcsolódó *smombie* (smartphone és a zombie szó vegyülete) és a *ringxiety* („ring”, mint telefoncsörgés és „anxiety” szorongás), illetve a *fantomrezgés* is (Kiss 2021 nyomán). Az ún. *overchoice* (Toffler, 1984, 263) és a *FOBO* (Fear of Better Options) jelenségei a választás, a döntés lehetőségeinek nehézségeiről szólnak, előbbi a döntési lehetőségek sokasága miatti nehézséget, utóbbi pedig a döntés következményeitől való félelmet emeli ki.

Úgy tűnik, hogy a jelenségek magából az okostelefon *használatából* következnek, hiszen mélyebb, ösztönszerűbb emberi folyamatokra gyakorol hatást okostársunk, a kifejezések pedig csak jelzőkövei a digitális identitás átalakulásának.

Az okostelefon és unalom

„Száz-kétszáz évvel ezelőtt az unalom még csak afféle vidéki nagyság volt, poros kis provincia. Ma: világvárosokkal, tengerekkel és repülőgépekkel rendelkező nagyhatalom.”

A fenti sorokat Pilinszky János írta 1961-ben, amikor többek közt azon elmélkedik, hogy miért jelenik meg egyre sűrűbben az unalmat megtestesítő karakter az irodalomban (Hafner, 1993, 161).

Az ún. rizikó és protektív elmélet szerint a problémás okostelefon-használat kialakulása kapcsán az ember rendelkezik védő-, illetve rizikófaktorokkal, előbbi védelmet nyújt ellene, utóbbi hajlamosít rá. A két legjelentősebb rizikófaktor a szakirodalom szerint az *unalomra való hajlam* és az *unalomtűrés* (Kiss, 2021). Fontos adalék, hogy az okostelefon használata leginkább felületes tevékenységekben merül ki, az üres idők kitöltésére, sőt, egyfajta védelemként szolgál az ingerszegény állapotoktól való félelem ellen, ezzel ösztönössé téve a figyelemlekötés jelenségét (Kiss, 2021).

Bár az okostelefon az unaloműzés legjobb eszköze sajátos jellegi miatt, rövidtávon biztosítva a jutalomérzést (Song et al., 2004), hosszútávon „átfogóbb” unalmat eredményez, méghozzá a dopamerg rendszerre gyakorolt hatása miatt, ami dopaminrezisztenciát okoz. Ez elsősorban a motiváció csökkenésében nyilvánul meg (Kiss, 2021), előidézve az ingerek fokozásának igényét, a kockázatos tartalmú webhelyek elérését. Pilinszky írja a következőket „erről”:

„Az unalom ellen a bűn izgatószerével védekezni a legkönnyebb. De ez az enyhület csak átmeneti lehet: még nagyobb üresség, még salakosabb unalom marad utána.” (Hafner, 1993: 161).

Kierkegaard az unalomról

Az unalom – Kierkegaard szerint – minden rossz gyökere (Kierkegaard, 1843/1978, 362), filozófiai értelemben az unalom jóval több, mint pusztán tétlenség. Inkább egyfajta elemi mozgatóerőt jelent, valami olyasmit, ami elindítja a cselekvést. Ha a görög istenekre gondolunk, akkor látható, hogy azért csináltak valamit, mert unatkoztak. Ilyen értelemben érti minden rossz gyökerének az unalmat Kierkegaard. Az unalom a semmi tapasztalata, ahogyan a szorongás is, de ellentétben a szorongással, az unalomból nem következik semmilyen felismerés, legfeljebb a rossz végtelen megtapasztalása (Kierkegaard, 1843/1978, 370-371).

Kierkegaard stádiumai (esztétikai, etikai és vallási) között nem fokozatos átmenet, hanem egy döntés általi azonnali váltás van. A stádium létmódot jelent, a világ tökéletesebb megragadását. Az esztétikai stádiumból – amelyben az origó a vágymegélés, az érzékeknek alávetettség – akkor vezet út tovább az etikai stádiumba, ha a semmi megbújó tapasztalata, azaz a szorongás kétségbeeséssé válik. A vallási stádiumba úgy kerül az ember, ha a rezignáció úrrá lesz rajta, amit a racionalitás meghaladásával, a hiten keresztül ér el (Kierkegaard, 1843/1978).

Az okostelefon használatából eredő rövidtávú jutalomérzés, a folyamatjelleg és az interakció miatt az érzékeknek kiszolgáltatja az egyént, aki aligha tud objektíve elkülönülni eszközétől. Ráadásul az okostelefon tudatos tervezettsége, amely a kognitív struktúráinkra, voltaképpen emberi gyengeségeinkre épül (Zuboff, 2018), nehezíti a döntés lételemét. Az okostelefon hajlamosít a vágyvezérelt használatra, az esztétikai stádium létmódjára. A stádiumok közötti átmenetekhez feltételeznünk kell a szabad akaratot, de épp ezt látjuk veszélyeztetve az okostelefon által. Mit jelentene Kierkegaard számára az overchoice, a FOBO és a döntési fáradtság

jelenségeitől terhelt ember döntése? Az ember belekényszerül a használat szüneteinek „réseibe”, hogy ekkor ismerje fel önnön szorongását?

Heidegger az unalomról

Heidegger szerint a filozófia kezdete az ember (az ittlét, a Dasein) alaphangoltságának felébresztésén keresztül történik, egyfajta „alászállásról” az unalom felszínesebb formáitól a mély unalom állapotáig (Schwendtner, 1999). Az unalom legfelszínibb rétege a várakozások közbeni gyors időtöltés vágya, az az állapot, amikor az idő „késlekedik” (Heidegger, 1929-30/2004, 138), a figyelmünk lekötésére tett kísérletek kifulladásnak. Az idő külső akadályként jelenik meg, amit az ember képtelen lebírni (Heidegger, 1929-30/2004).

A második szinten az idő kitöltődik az unalomúzás tevékenységeivel. Ezt nevezi Heidegger *önmagunk hátrahagyásának* (Heidegger, 1929-30/2004, 166), énünket az időtöltésnek adjuk át, önmagunkat a létezőkkel telítjük el. Ennek ára az, hogy az időt és ittlétünket beáldozzuk a jelenben való feloldódásért, ezzel az én kimetszi magát az időből, megszűnik számára a múlt és jövő tudata. Ez a csonkítottság tapasztalása, ami után nem marad más, mint az üresség (Heidegger, 1929-30/2004, 170-171).

Az okostelefon használatában az érzékek mindig az éppen felbukkanó érzéki ingerekre összpontosítanak, létrehozva egyfajta flow-élményt, de az idő érzékelésének megszűnése ezen esetben csak ritkán jár a kreativitás és az alkotás megélésével, sokkal inkább a kognitív struktúrák elfáradásával, az unalommal. Ez egyfajta menekülést is jelent a múlttól vagy a jövőtől való szorongástól, amire kiútként a jelenben való megfelelkezés szolgál.

Az alászállás utolsó pontja elől nem lehet elmenekülni, az bármikor rátörhet az emberre (Schwendtner, 1999). Az unalom túllépve a tevékenységbe ölt időn, a közömbösség révén megszünteti a létezőkhöz való kapcsolódást. Az üresség ekkor túlmutat önmagán az ember megvalósítatlan lehetőségeire, ezzel létrehozva egy távolságot a „parlagon hagyott” lehetőségek és az ittlét közé (Heidegger, 1929-30/2004, 187-193). Úgy tűnik tehát, hogy *paradox módon* a lehetőségekhez való karnyújtásnyi távolság és az ennek ellenére mégsem megvalósításuk, azaz a cselekvőképesség bénultsága, *egyszerre* a szabadság lehetősége is (Schwendtner, 1999).

Az okostelefontól túlterhelt érzékek egyszer elérik a közömbösség állapotát, az én paralizált lesz, lehetőségeit parlagon hagyja. Ez egyfajta unalom is; a középagy dopamin-mediálta jutalmazórendszer alulműködésese (Blum et al., 2000 idézi: Kiss, 2021, 24). Mégis, a felhasználó ilyenkor nyerheti el a lehetőséget arra, hogy felismerje állapotának tarthatatlanságait, mert ilyenkor lesz, ámbár mérhetetlenül fáradttá, de végre szabadabbá is. Így lesz az okostelefon az unalomúzás tökéletes eszközéből maga a mély unalom.

„Bezárás”

Páratlan kihívás a 21. században olyan etikát építeni, amelyben az egyének közötti párbeszéd nem csupán a véleménybuborékok és visszhang-kamrák közötti céltalan küzdelem, és nem is csak virtuális-digitális *perszónák* szóváltásai. Az etikaoktatásnak mindenképp fel kell hívnia a figyelmet arra, hogy a figyelmünkért folytatott harc könnyen eredményezheti az önképünk elcsúszását, a csalódást, a másikkal való

párbeszéd képtelenségét. És mennyire könnyen lehetne bárki „győztes”, mégis úgy tűnik, hogy senkinek sincs hozzá kedve.

Közösség és okostelefon

A közösség és okostelefon az ember „arcközei” terének társas viszonyaira vonatkozik. A közösségekre gyakorolt hatását illetően az okostelefon olyan mérvű változásokat hozott, amelyeket kiválóan lehet bemutatni paradoxonokon keresztül.

Az internet paradoxonja

Nyíri Kristóf lelkesen üdvözölte a mobiltelefont, ami lebontja a kapcsolattartás és a közösségépítés korábbi gátjait a hálózatisága által (Nyíri, 2010). A mobiltelefonból „okostelefónia” lett, az internet pedig egyre inkább alárendelődik a közösségi médiának. A technológiai optimizusból technológiai pesszimizmus válik.

Robert Kraut és munkatársai már 1998-ban előálltak az *internet paradoxonjának* elképzelésével, mely szerint bár az emberek az internetet a kapcsolattartásra és kommunikációra használják, az mégis a társas kapcsolatok megromlását és a pszichológiai jóllét csökkenését eredményezi, ezzel kifejezve az internet „hőskorában” annak ellentmondásos, vitatott és hatásait tekintve abszurd jelenségkörét. Azt is felismerték, hogy az ún. *drive-by* kapcsolódások, azaz a rövid ideig tartó, ismeretlenekkel való futó kapcsolat esetén szignifikánsan nagyobb az esély a negatív következményekre (Kraut et al., 2002). Az újabb kutatások szintén megjelölték annak fontosságát, hogy kire irányul az internetes kommunikáció; a családtagokkal, barátokkal való kapcsolattartás alapvetően pozitív, míg az új kapcsolatok esetén a negatív hatások jönnek elő (Bessiere et al., 2008 idézi: Koronczai, 2013, 27).

Az internet paradoxonja az okostelefon paradoxonjává vált, hiszen a személyi számítógépek funkcióit egyre inkább az okostelefon veszi át. Mobilitása révén hatása is erősödik, szinte bármikor esély van új kapcsolódások létrehozására a távolságok áthidalásával és a szimultán kialakítás lehetőségével. Ez okozza az ún. *megszaladás jelenségét*, amikor az ember – kielégítve evolúciós készletét – az interneten keresztül felhalmozza kontaktjait (pl. online ismerőseit), ezek a kapcsolatok kevésbé lesznek tartósak és intenzívek, mint a korábbi kapcsolatok (Csányi & Miklósi, 2010 idézi: Koronczai, 2013, 6).

Olybá tűnik tehát, hogy az *okostelefon mobilitása* megágyaz a megszaladás jelenségének, hiszen csak az internethez való csatlakozás az, ami feltétel lehet az új kapcsolatok megtételében.

Robin Dunbar társas agy elmélete szerint az (emberi) evolúciós fejlődés termékei a csoportba rendeződésnek köszönhetőek. A csoport támogatja az egyén, közelebbi csoportja az érzelmi támogatásért felel, míg a legtávolabbi a külső támadásoktól véd. Dunbar szerint ez a csoportszerkezet a mai társadalomban is megfigyelhető, mert összefüggés van az agy neokortex részének mérete és a legnagyobb, még kezelhető csoportmennyiség között. A legnagyobb csoport 150 főt tesz ki, majd koncentrikus körökben közeledve az egyénhez, egyre kevesebbet: 150-50-15-5. Ezt nevezzük a *Dunbar-számnak* (Dunbar, 2010 idézi: Berán et al., 2017, 48-49). Az elméletet megerősítve, sem az internet, sem a telefon jelensége nem írta át jelentősen a Dunbar-számot (Nyíri, 2006).

A megszaladás jelensége a kapcsolatok minőségét befolyásolja, hiszen azok felületesebbé válnak az egyén kognitív kapacitásának korlátai miatt, végsősoron azonban a tartós kapcsolatok száma visszatér a Dunbar-számhoz. Ez a belső dinamizmus egyúttal belső *interferencia* is; az egyén folyamatosan gyűjti új kapcsolatait az eleve erre épített közösségi médiában, ám ezek a kapcsolatok „elhalnak”, visszatérve a még kezelhető Dunbar-számokhoz, és így tovább.

Mit okozhat ez a folytonos „körforgás”? Milyen következményei lehetnek annak, hogy a közösségi média kommentfelületein kötetett ideiglenes „szövetségek”, az online játék átmeneti „bandái”, vagy a társkereső alkalmazások alkalmi partnerei csak felerősítik ezt az evolúciós mélységű belső interferenciát? Mennyire maradhat méltósággal rendelkező, megismételhetetlen személy valaki, öncél, és mikor fordul át „partnerre”, tárggyá, eszközcéllá?

A jelenlét-paradoxon

A Z generáció számára is rendkívüli a közösségben való létezés ereje, ezt jelzi, hogy míg korábban az online létet fel lehetett bontani, addig ma egy folyamatos online (always ON) életstílust követünk (Boyd, 2012 idézi: Kiss, 2021, 44).

Ebből ered a *jelenlét-paradoxon*. Adott egy X szereplő, aki fizikailag N helyen van, viszont mivel X okostelefonját használja (always on), figyelmét az online aktivitása köti le, virtuális értelemben M helyen van. Ha X-et N helyen valamilyen inger éri, akkor kiszakad virtuális M helyéről, koncentrációját N helyre kell pozícionálnia. És fordítva. A paradoxon két következménnyel jár: (1) X figyelmével sem N sem M helyen nincs, hiszen fizikailag itt, kognitíve ott tartózkodik. Illetve (2) N és M helyen is van. Következtetésképpen se itt, se ott nincs, hanem egy köztes állapotban, ahol rákényszerül a folyamatos döntésre, hogy figyelmét hová irányítsa, ezzel az itt- és ottlét illúziójába lépve (hasonló megfogalmazásban: Virilio, 1993 idézi: Németh, 2010, 59). Az emberi érintkezés állandó képe ez; a bizonyos tevékenységek közbeni virtuális terek nyitásának mozzanatai. A jelenlét paradoxon tér-probléma; az okostelefon eltüntette a teret mint kapcsolódási tényezőt, de helyébe nem a jelenlétet, hanem annak paradoxonját állította.

Az intimitás terei

A mobiltelefon magyarországi „karrierjének” elején az emberek nem tudták hogyan kell viselkedni azzal az emberrel, aki egy „dobozt” szorítva a füléhez közöttük volt. Használati útmutató mellé nem mellékeltek „etikai útmutatót”, így a helyes használat az erkölcsi intuícióna volt bízva. Tanulságos megnézni Kovács, Krajcsi és Pléh 2002-es felmérését, amely a mobilhasználati szokásokat vizsgálta. A kitöltők ugyan 27%-a személyesen szervezné a baráti összejövetelét, 25%-kal már a mobiltelefon állt mögötte. Még izgalmasabb, hogy szexuális együttlét alatt a kitöltők 3,2%-a soha, míg 41,9% mindig kikapcsolja telefonját. Ma egészen másképp adatokat mérnénk, hiszen másképp tekintünk az etikus használatra, pusztán legyintünk, ha valaki a társaságunkban telefonozik, sőt, a szexualitás szférája sem nélküli olykor az okostelefon aktív használatát.

Legyen szó mobiltelefonról vagy okostelefonról, a kutatások egyetértenek abban, hogy az emberek igénylik az offline kapcsolódást is az online mellett (Nyíri, 2010; Odgers, 2018 idézi: Kiss, 2021, 118). Ezt a COVID-19 tapasztalata végképp megerősítette. Noha

azt látni, hogy a személyközi érintkezés során bevett gyakorlat az okostelefon használata (Kiss, 2021).

Emmanuel Lévinas, a fenomenológiai híres képviselője úgy gondolta, hogy az ember Másikért való felelőssége az *arc imperatívuszában* tárulkozik fel. Nem egy észlelt jelenségről vagy érzésről van szó, hanem egy normatív parancsról, amely az arc fenomenológiai tapasztalatán alapul, és ha nem is tette, de a Másik felé való odafordulásra hívja fel az ént (Lévinas, 1994). Vajon a közösségi média felülete, az internet, az online játékok profiljai milyen hatással vannak az arc imperatívuszára? Mit okoz az ember számára az, hogy a Másikat nem valódi személyként, arcán keresztül látja, hanem csak egy virtuális perszóna torzított reprezentációján át?

Társadalom és okostelefon

Az első időkben a mobiltelefonnal rendelkezés elszigeteltséget jelentett. Nyíri szerint ez rövid időn belül megfordult; az lett kínossá, ha valaki nem rendelkezett mobiltelefonnal (Nyíri, 2006). 2020-ra az elszigeteltség egzisztenciálissá fokozódott, már a hajléktalanok számára is prioritás az okostelefon jelenléte (Kovács, 2020). Miközben bizonyos értelmiségi körökben a tudatosság ékességének tekintett az okostelefon-mentes élet.

Az internet azonban nem kiűzhető, mert már több mint fél évszázada az információk korát éljük. Az információs társadalom új emberi együttélést jelent, amelyben az információ mozgása (keletkezéstől a felhasználásig) meghatározó, mindent irányító szereppel rendelkezik, mely hálózatokon keresztül a korábbi intézményekre épülve új társadalmi rendet hoz létre (Szőke-Milinte, 2020 nyomán). Az információ áldás és átok egyszerre.

Noha az okostelefon kultúrafüggetlenül felbukkanó jelenség (Lee & Lee, 2017), a használatban detektálható eltérés. Az okostelefon annál sikeresebb, minél jobban átveszi felhasználójának szokásait, minél inkább órá van szabva. Ennek kulturális sajátjai is vannak, tehát az okostelefon kénytelen kultúrafüggetlenül kultúrafüggő lenni. A *globalizmus-paradoxon* azt fejezi ki, hogy a globalizmus annál inkább tud terjedni, minél inkább lokálissá válik, minél inkább hozzáidomul a környezethez (Sorbán, 2019 nyomán).

Lawrence Lessig 1998-ban már fölveti a jogi és biztonságtechnikai aggályait az internetnek: „*a világ, ahova belépünk, nem a végtelen szabadság világa, ..., s nem az a világ, ahol bebiztosított a szabadság. A Kibertér azt a lehetőséget hordozza, hogy a lehető legnagyobb mértékben, s mindenre kiterjedően szabályozott térré váljék, olyanná, amiről még soha nem volt tudomásunk, s ami még sohasem és sehol nem létezett történelmünk során.* (Lessig, 1998 idézi: Gyekiczky, 2020). Lekövethetetlen, éppen ezért átláthatatlan, és mivel átláthatatlan, nem biztonságos. Az adatok védelméért tett erőfeszítések végül a *biztonság* vagy *átláthatóság paradoxonjába* fulladnak; minél inkább szeretnénk az adatok biztonságát, azaz átláthatóságát, követhetőségét, annál kevésbé biztonságosak az adatok, mert átláthatók és elérhetők bárki számára.

Az *információ paradoxonja* egy átfogó kifejezés arra, hogy a *hálózati társadalomban* áramló információk kiszámíthatatlanul viselkednek és folyamatosan létrehozzák a társadalom feszültségeit. A problémát az okostelefon súlyosbítja, ugyanis mindez

jóval közelebb kerül az ember személyes tereihez és idővilágához, ráadásul a paradoxonok következményei is sokkal gyorsabban érik el őt. Az információ-paradoxon egyik aspektusa az információk keletkezésére és terjedésére vonatkozik; azt látjuk ugyanis, hogy bár minden eddiginél nagyobb és könnyebben elérhető információ áll rendelkezésre, mégis a dezinformációk, álhírek virágkorát, a felületesség és információs zavar korszakát éljük. A hamis információk terjedése tulajdonképpen nem lekövethető, egyszerűen nem ellenőrizhető. Ezt már évtizedek óta állítják a kutatók, mégis azt látni, hogy az álhírek sikere töretlen, sőt, a COVID-19 kapcsán ez a zavar soha nem látott magasságokba csapott. Az információ-paradoxon leírható két (önmagában már paradoxon) hatással, az egyik a közgazdaság számára ismert *viSSzapattanó hatás*, amely azt fejezi ki, hogy minél inkább törekszik valaki egy erőforrás kímélésére, az még inkább a kimerítést eredményezi. A másik az elsősorban pszichológiában ismeretes *ironikus ellenhatás* jelensége, „amikor is a szándék a kívánt esemény, a kitűzött cél ellentétét eredményezi” (Farkas, 2021, 11-12). Valami misztikumról, anomáliáról van szó, amely az információ, az információn keresztül pedig a zsebünkig, az okostelefonig húzódik.

Konklúzió

A négy probléma tárgyalásának konklúziója problematikus, mondhatni; paradoxon. A paradoxonok minduntalan előre tolakodó fenoménként jelentek meg a problémák feltérképezése során. Hálózati társadalmunkban a kategóriák átlépnek egymásba, a társadalom etikai problémája egyszerre foglalja magába az előző hármát: a hagyományos *társadalmak* intézményeit az információ mozgása (és paradoxonjai) alakítja át; a *közösségek* lételeme az internet lesz, amely ezt a hálózatiságot megvalósítja (és paradoxonná teszi); átalakul az *én* struktúrája is, a család színterén, a képernyőkön keresztül; végül létrejön egy új, sajátos *idő*struktúra, amely egyrészt az idő felgyorsulását, másrészt a sorrendiséget, egymásutániséget szünteti meg, átadva a végtelen (virtuális) térnek, amely magába olvasztja az időt, létrehozva – paradox módon – az időtlen időt a hálózati társadalomban (Castells, 2005 nyomán).

Irodalom

- Aeon, B., Faber, A., Panaccio, A., & Pérez-Gonzalez, J.-C. (2021). Does time management work? A meta-analysis. *PLoS One*, 16(1). Doi: 10.1371/journal.pone.0245066
- Al-Habaibeh, A., Watkins, M., Waried, K., & Javareshk Bathaei, M. (2021). Challenges and opportunities of remotely working from home during Covid-19 pandemic. *Global Transitions*, 3, 99-108. Doi: 10.1016/j.glt.2021.11.001
- Augustinus, A. (1987). *Vallomások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Berán, E., Unoka, Zs., Soltész, P., Rácz, A., Kardos, P., & Pléh, Cs. (2017). Az ego-központú szociális háló és a kötődési stílus összefüggései. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 72(4), 47-68. Doi: 10.1556/0016.2017.72.1.4
- Broadband Search. (2022, January 16). *Average Time Spent Daily on Social Media (Latest 2022 Data)*. Elérés: <https://www.broadbandsearch.net/blog/average-daily-time-on-social-media>
- Carr, N. (2014). *Hogyan változtatja meg agyunkat az internet? – A sekélyesek kora*. HVG könyvek, Budapest.
- Castells, M. (2005). *Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra 1. kötet. A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Charness, N., & Bosman, E. A. (1992). Human factors and age. In F. I. M. Craik & T. A. Salthouse (Eds.), *The handbook of aging and cognition*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. 495–551.
- Clark, A. J., & Chalmers, D. (1998). The Extended Mind, *Analysis*, 58, 7–19.
- Cosmides, L., & Tooby, J. (2004). Evolúciós pszichológia – alapozó kurzus. In Pléh Csaba, Boros Ottilia (Eds.), *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 38–58.
- Csépe, V. (2001). Kognitív fejlődés és mobil információs társadalom. In: Nyíri, K. (Ed.), *Mobil információs társadalom. Tanulmányok*. Budapest: Westel, MTA Filozófiai Kutatóintézet, 75–82.
- Datareportal. (2023, June 28). *Digital 2023: Global Overview Report*. Elérés: <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report>
- Demetrovics, Z. (2013). *Viselkedési addikciók: spektrumszemléletű kutatások*. Akadémiai doktori értekezés. Letöltés: http://real-d.mtak.hu/656/7/dc_372_12_doktori_mu.pdf
- Donald, M. (2001). *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris tankönyvek, Budapest.
- Farkas, A. M. (2021). *Céljainkon túl 21. századi buddhista tanulmányok a tudat, az idő és a valóság természetéről*. A tan kapuja. Budapest.
- Gazzaley, A., & Rosen, L. D. (2016). *The Distracted Mind. Ancient Brains in a High-Tech World*. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts, London, England.
- Gyekiczky, T. (2020). *A digitális társadalom olvasatai – I. Jogászvilág*. Letöltés: https://jogaszvilag.hu/vilagjogasz/a-digitalis-tarsadalom-olvasatai-i/#_ftn15
- Hafner, Z. (Ed.) (1993). *Pilinszky János összegyűjtött művei. Tanulmányok, esszék, cikkek 1. (1941-1965)*. Osiris kiadó, Budapest.
- Heidegger, M. (1989). *Lét és idő*. Gondolat kiadó, Budapest.
- Heidegger, M. (2001). *A fenomenológia alapproblémái*. Osiris kiadó, Budapest.
- Heidegger, M. (2004). *A metafizika alapfogalmai. Világ, végesség, magány*. Osiris kiadó, Budapest.
- Lévinas, E. (1994). *Az Arc meztelensége*. Riporter: Nemo Philippe. Fordította: Mártonffy Marcell. *Műhely, 1994(1)*, 4–8.
- Kierkegaard, S. (1978). *Vagy-vagy*. Gondolat, Budapest.
- Kiss, H. (2021). *A problémás internet-, okostelefon- és közösségi média-használat jellegzetességei, protektív és rizikótényezői a fiatalok körében*. PhD-értekezés.
- Kovács, K., Krajcsi, A., & Pléh, Cs. (2002). *Mobilhasználat, időgazdálkodás és extravertió*. In: *Mobilközösség - mobilmegismerés: Tanulmányok. A 21. század kommunikációja*. MTA Filozófiai Kutatóintézet, Budapest, pp. 179–200.
- Kovács, V. (2020). *Mégis, minek az okosteló a hajléktalanoknak, meg a cigánytelepre?* Mércse.
- Koronczai, B. (2013). *A problémás internethasználat és internetfüggőség mérése, valamint személyiségpszichológiai jellemzői*. PhD értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest.
- Kraut, R., Kiesler, S., Boneva, B., Cummings, J., Helgeson, V., & Crawford, A. (2002). Internet paradox revisited. *Journal of Social Issues*, 58, 49–74. Doi: <https://doi.org/10.1111/1540-4560.00248>
- Lee, C., & Lee, S-J. (2017). Prevalence and predictors of smartphone addiction proneness among Korean adolescents. *Children and Youth Services Review*, 77, 10–17. Doi: [10.1016/j.childyouth.2017.04.002](https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2017.04.002)
- Müller, M., Sindermann, C., Rozgonjuk D., & Montag C. (2021). Mind-Wandering Mediates the Associations Between Neuroticism and Conscientiousness, and Tendencies Towards Smartphone Use Disorder. *Frontiers of Psychology, Personality and Social Psychology*. Doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.6615>
- Németh, A. (2010). *Emberi idővilágok. Pedagógiai megközelítések*. Gondolat, Budapest. 54–60.
- Nyíri, K. (2006). *Mobiltárs a szélessáv sodrában*. In: *SHAPES OF THINGS TO COME – Die Zukunft der Informationsgesellschaft*, lefordított konferenciaszöveg.

- Nyíri, K. (2010). Mobilvilág a kapcsolat és közösség új élményei. Magyar Telekom Nyrt, Budapest.
- Orehek, E., & Human L. J. (2016). Self-Expression on Social Media: Do Tweets Present Accurate and Positive Portraits of Impulsivity, Self-Esteem, and Attachment Style? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43(1), 60–70. Doi: 10.1177/0146167216675332
- Rab, Á. (2015). A digitális kultúra hatása az emberi viselkedésre a gamifikáció példáján keresztül. Doktori értekezés. Budapest.
- Schwendtner, T. (1999). A filozófia és a mély unalom. A metafizika kezdetének problémája Heidegger 1929/30-as előadásaiban. *Magyar filozófiai szemle*, 6, 801-826.
- Shapiro, M. L. (2019). Time is just a memory. *Nature Neuroscience*, 22, pp. 151–153.
- Song, I., LaRose, R., Eastin, M. S., & Lin, C. A. (2004). Internet gratifications and Internet addiction: On the uses and abuses of new media. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 7, 384–394. Doi: 10.1089/cpb.2004.7.384
- Sorbán, K. (2019). A videómegosztóplatform-paradoxon, avagy az új európai szabályok alkalmazhatósága a globalizáció és az eltérő tagállami implementáció keresztmetszetébe. In *Medias Res*, 7(2), 210-229.
- Szőke-Milinte, E. (2020). Információ-média(tudatosság)-műveltség. A Z generáció tanulása. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest.
- Toffler, A. (1984). *Future Shock*. Bantam Book, New York.
- Zuboff, S. (2018). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the new Frontier of Power*. PublicAffairs, New York.

SZEMLE

Szilágyi Tamás

REBELLIS KREATÚRÁK

Nátyi Róbert Verebics Katalin munkásságát bemutató kötetéről

Nátyi Róbert Verebics Katalin pályáját bemutató kismonográfiája részletes betekintést nyújt a kortárs magyar festőművész eddigi munkásságába, úgy, hogy kronologikus sorrendben haladva elemzi az alkotó életművének egyes szakaszait egészen a kezdetektől napjainkig. A szerző tudományos alapossággal, ugyanakkor érzékletes nyelvezettel tárja fel ezt a gazdag, számos műfajt felölelő életművet, imponáló szakértelemmel közelítve Verebics munkásságához, ugyanakkor a művek személyes, egzisztenciális tartalmait is érzékletesen ragadva meg.

Verebics Katalin művészete izgalmas, egyéni hangvételével közel két évtizede kivívta a kortárs magyar festészet iránt érdeklődők figyelmét. Műveinek merész témái, a rendszeresen visszaköszönő tabudöntőgető motívumok beemelése a művészi kifejezés folyamataiba, mindegyik korszakában képes volt mehökkenteni és elgondolkodtatni a közönséget. A montázs- és kollázstechnika virtuóz használata, a fotó, festmény és rajz egysége, valamint a múlt és jelen motívumainak együttes megjelenítése izgalmas vizuális élményt nyújt. Verebics progresszív szemlélete és kísérletezőkedve nem ismer korlátokat, ami jelenti a hagyományos festészeti konvenciók feszegetését és új utak keresését, egyúttal bátran merítve a populáris kultúrából, hétköznapi tárgyakat és fotókat is felhasználva a munkáiban.

A kötet nem pusztán bemutatja az életmű főbb korszakait, műfaji és tematikus csomópontjait, hanem részletesen elemzi a testábrázolás különböző aspektusait és jelentésrétegeit az alkotói folyamatban. Ezzel párhuzamosan feltárja a művekben megjelenő kultúrtörténeti utalások és archetipikus motívumok szerepét, felhasználva pszichológiai, mitológiai és kultúrantropológiai megközelítéseket. Forrásként a művész nyilatkozatait és a kapcsolódó szakirodalom széles körét használva, a fókuszban megtartva mindvégig Verebics Katalin egyéni, autonóm művészetfelfogását, amelyet egyedi kontextusba helyez.

Nátyi Róbert művészettörténész a már megszokott alapossággal követi végig az életművet az indulástól napjainkig, bemutatva az alkotói pálya főbb állomásait a 2000-es évek eleji provokatív, tabudöntőgető alkotásoktól, a Verebics művészetében 2008 körül bekövetkezett líraibb fordulat művészi terméken keresztül, a legújabb, az egyiptomi, antik, japán művészet formanyelvéből egyaránt merítő művek elemzéséig amelyekben „a múlt és jelen motívumai montázsszerűen keverednek”.

A kiadvány a HUNGART sorozat részeként jelent meg, amely kifejezetten a kortárs magyar vizuális művészek bemutatását tűzte ki célul és aminek keretében a szerző korábban már publikált egy Hérics Nándort bemutató kötetet. Ez a könyv is a sorozattól már megszokott magas minőségben kerül az olvasó kezébe: a jó ízléssel válogatott kiváló képanyagot gazdag információtömeg egészíti ki.

Külön érdeme a kötetnek, hogy rávilágít a testábrázolás összetett jelentéstartalmaira, identitásképző és önreflexív szerepére a vizuális művészetekben, ami izgalmas adalékokkal gazdagítja ezt a tematikát. A szerző élvezetes, ugyanakkor szakszerű

stílusban ír, a képek részletes leírásai, a velük kapcsolatos asszociációk és értelmezések szemléletesen közvetítik a műalkotások mondanivalóját.

Összességében a kismonográfia alapos, részletes forrás Verebics Katalin eddigi pályájának megismeréséhez, egy hiánypótló munka, amely gazdagítja a kortárs magyar képzőművészetről alkotott képünket. Mind a szakmai közönség, mind a művészet iránt érdeklődő olvasók számára izgalmas, élvezetes olvasmány, fontos hozzájárulás a kortárs magyar festészet kutatásához.

Nátyi Róbert (2020). *Verebics Katalin*. Budapest, Hungart Egyesület.

SUMMARIES

Dóra Boronkai

Deixis in children's language

Deixis, one of the basic micro-level procedures of texts, has a significant role in structuring two- or more-participant conversations. Previous research on spontaneous and structured texts of adults' conversation has shown that exophoric deixis are responsible for personal relationships and spatial and temporal conditions of the text. Auto- and heterodeixis also play a role in spatial condition representations. In addition to the aforementioned text types, endophoric discourse deixis can play a prominent role in spontaneous conversations. In dialogical texts, the current speaker always processes the textual world from their own aspect, therefore, the deictic elements are closely related to the speaker's aspect, as well. As the speaker connects the referenced entity to the speech situation in deixis in such a way that the recipient can access it with the least mental effort, the different types of deixis are supposed to be represented in child language conversations as the main discourse organisers. This paper examines the different types of deixis, their most common means of expression, and their function in conversation structuring; the research was conducted on spontaneous child language and child-adult conversation of a 13962 textword corpus from 141 respondents.

Adél Vehrer

The concept of enculturation in a multidisciplinary approach. Philosophical, educational, cultural, anthropological and ethnographic aspects

The forms of early education for children have remained essentially unchanged for centuries. In examining this, the observations of ancient philosophers coincide with the findings of 20th-century social science research. The present paper reviews the terminology, definitions and interpretations of this early phase of education. The main key concepts discussed are inculcation (cultural integration), enculturation and socialisation.

Zsuzsanna Slezák-Bartos

Individual approaches to the interpretation of settlement and philosophy of settlement

Today, residents have ever higher expectations about their settlement. To do this, they need to be aware of the values and potential of their place of residence. First of all, local people need to be made aware of the values of the city, as their positive perception of the town's liveability has a multiplier effect on its image. Settlements are central sites of social interaction and relationships, influencing people's quality of life, well-being and happiness. The philosophy of settlement helps us to understand how to design and develop cities that support community life, promote social equality and give space for cultural diversity. and also plays an important role in promoting social

justice and inclusive settlement development. Settlement ethics or urban ethics deals with the moral issues of cities, settlements and their inhabitants, along with urban planning, development and policy. It addresses important issues such as justice, equality, sustainability, cultural diversity, environmental awareness and communal participation in the communities of settlements.

János Boros

Towards a Poetics and Ethics of Climate Protection

The study addresses the urgent need for a comprehensive approach to climate change, emphasising the role of individual responsibility and political action. It advocates for a shift in thinking, where each person acknowledges their responsibility for climate change, which is crucial for developing effective strategies to combat it. The author agrees with the consensus among climate scientists and scientific circles that human activity is the primary cause of global warming. However, argues that a democratic society lacks a single authoritative figure to dictate actions, placing the onus on individuals to act responsibly and ethically. Exploring the ethical dimensions, the text delves into the philosophical and ethical implications of our relationship with the Earth, drawing on Saint Augustine's reflections on time and the nature of the past. It discusses the concept of exploiting the Earth's resources, likening it to enslaving the past, and emphasises the need to treat these resources as partners in our survival rather than mere commodities. The author argues for a sustainable and ethical approach to resource management, advocating for a balance between taking from and giving back to the Earth. The text concludes by discussing the role of technology, ethics, and legislation in reversing climate change. It highlights the need for more excellent knowledge, responsibility, and collective action to understand and mitigate the adverse effects of climate change. János Boros calls for extending Kant's categorical imperative to include the Earth, emphasising the moral obligation to protect and sustain the planet for future generations. Overall, the study is a comprehensive and philosophical exploration of climate change's ethical and practical challenges, advocating for individual responsibility, strong legislative action, and reevaluating our relationship with the Earth.

János I. Tóth

“Under the Spell of Illusions” – An Environmental Philosophy Interpretation

András Gelencsér's book ("Under the Spell of Illusions: The Limits of Sustainable Development") draws attention to the following environmental dilemma. Societies can only sustain themselves by continuously using the earth's natural materials and energy resources. However, these material resources („canned food”) will run out within 15-25 years. Therefore, the spread of renewable energy harnessing devices (solar panels, wind turbines) does not reduce but rather exacerbates the environmental crisis. This conclusion contradicts both the growth-centric modern mainstream and the green thinking focusing on renewable energies. My study analyses the environmental philosophy aspects of this problem.

Ferenc András

The calculable future

Can the future be calculated? I would like to point out that, from a practical point of view, it is simply counterfactual to give a categorically negative answer to the question. Common sense and science work in the context of calculations. The concept of causality and temporality requires a distinction between events; it assumes uninterrupted continuity and a fixed sequence of elements appearing in the continuity. I argue that in this process, there are privileged positions in terms of calculations: the present in the case of time and the cause within the causal relation.

Zsolt Garai

Faith in technology and the sustainability crisis

In this paper, in reviewing a book of Andras Gelencser, *Abrandok buveleteben*, I detect the emphasis given to technological development in high hopes of escaping ecological (environmental and energetic) catastrophe. I claim that Gelencser is quite realistic in doubting the related dogma. I review some well-grounded considerations for scepticism about omnipotence of technology in this respect and, particularly, the autonomy of the technological system and its characteristic bluffing in terms of efficiency (narrowly constructed). If a plan is a must in the present state of affairs, then it won't be reliable as it is based exclusively on future technological advancements. A viable plan, when evaluated on a conceptual level, should be able to limit the way of life that puts the technology in the centre, leading us to consume and distrust the very stage of human action. Paradoxically, however, technology remains a necessary condition for any plan but not without a companion effort to find a clear vision about what to grasp in the whirl of the ecological crisis.

László Halász

Dreams and Hopes. Reflecting on András Gelencsér's book *Under the Spell of Illusions*

András Gelencsér's study analyses the depletion of the Earth's raw material resources and concludes that it makes the functioning of modern societies unsustainable in its present form. The problems and opportunities—or rather the lacks of them—examined in depth in the Study have resulted in a pessimistic scenario for the future. A rethinking of the problems raised by the Study, on the basis of the information currently available, offers the possibility of developing an optimistic scenario which is not less plausible than the pessimistic one. I shall show that the raw materials problem is in fact an energy problem and put the predictions of the Study into a time frame. I shall state the unconditional imperative of energy supply, the violation of which would fundamentally threaten the functioning of society.

Vajna Szabina

The price of peace: Freedom or security?

We live in the age of humanity's global cry for help. Global problems, especially the coronavirus, have put the philosophy of Thomas Hobbes back into the spotlight. It is unsurprising that many publications have already cast the epidemic as the resurgence of Leviathan, Hobbes's 17th-century vision of a mighty state, whose restrictions we accept in a grand bargain to save our lives. Many national articles have been published worldwide about what Hobbes would say during a deadly pandemic. Thomas Hobbes introduced the concept of the state of nature in his 1651 book, *The Leviathan*. He was clear that the state of nature was not an archaic state of affairs that occurred in the remoteness of time but something that could occur at any moment. We know in times of crisis, our true nature is fully exposed. It is a great challenge to find an answer to the question of what the obstacle to people's peaceful coexistence is. Thomas Hobbes is unavoidable when examining the subject. The stake of Hobbes's theory is an eternally topical problem: peace and sustainability. In this study, I examine Hobbes's answer to the question of the price of peace. What does he do when our freedom and security are at stake? How high a price is Hobbes willing to pay for peace and security?

Attila Miklovicz

The protection of nature as a direct moral imperative in Kant's Critique of Practical Reason

Did Immanuel Kant consider the protection of the environment when he wrote his famous second critique, the *Critique of Practical Reason*. While the moral pressure of environmentalism was probably not yet present in 18th-century's society, the author of this paper suggests that the direct imperative of saving the environment is traceable in Kant's central work on morality. By interpreting the directions Kant is giving to the application of the categorical imperative, the paper explains the role of nature in upholding human life and how morality is connected to that.

Bálint Botond

Is human intelligence a powerful tool for the long-term survival of our species?

At the moment, it does not seem to be. In recent decades, with incredible ingenuity, humans have found a way to use everything around us as a resource, creating an endless illusion of abundance. The experience of immediate human memory is contrary to the evolutionary experience that there is no such thing as infinite abundance; it is always just a preparation for scarcity. At the level of humanity, we have no reflection on this otherwise recognised problem. We must ask ourselves, is our intelligence relevant to the totality of the biosphere, and are we capable of 'acting intelligently' as a group and as a whole species, can our response be planetary in scale? So far, we have used our intelligence locally very effectively there; we have been able to act rationally at that level, but not in the context of the whole biosphere as a species.

László Gergő Bialkó

"Homo shopiens" in the light of Buddhist philosophy

In this paper, I respond to András Gelencsér's book entitled *Ábrándok bővületében*, especially to the sub-chapter *Homo shopiens*. In this part, Gelencsér states that capitalism has turned people in developed countries into "perfect consumer machines" during the 20th century, which may have the consequence of ending modern civilisation. In my view, we have the possibility to change this, and I present Buddhist economics and philosophy as an alternative. The system what Gelencsér calls "turbo-capitalism" is based on desire. The Buddhist tradition holds that desire is the cause of our suffering. In other words, in order to live a truly happy life, we have to moderate our desires; we have to moderate our consumption. In this way we can avoid ending modern civilisation.

Zita Kraszkó

Pura Vida

The climate crisis is a present-day concept that is not only hanging over our heads, but if 21st-century man does not change his lifestyle, it could end human existence in the foreseeable future. András Gelencsér's book, *Under the spell of illusions*, also raises this danger. What is the individual's responsibility beyond the mundane tasks that barely touch the problem as a whole? How can the man of today change his thinking and his consumer habits, and what motivation can he build in place of consumer hoarding? How does a consumer society cope when it has to learn and incorporate new habits into its life? How can man live his present as a conscious builder, instead of a climate worrier and ecoholic? These are the questions I seek to answer through philosophy.

Liberta Csonka

Anthrozoology and philosophical practice

Parallel to the philosophical practice movement that was revived in the 80s, human-animal studies, sometimes known as anthrozoology or animal studies, is gaining more and more ground to this day in the Western academic world. In my paper, I demonstrate today's dog keepers, as the walking philosophers of the 21st century, by outlining the turns of thought leading to the discipline of human-animal studies through Harriet Ritvo's 2007 animal turn. With the examination of the social role of XXI. century Western urban dog keeping in the light of the philosophical café movement, I argue for the idea that urban dog keeping is an alternative form of philosophical lifestyle and, moreover, a significant example of philosophical practice. If we accept the thesis that the dog has always been present next to humans, then the relevant question is how it is present in humans' lives now, and if it is different than before, then what are the reasons behind this. Analysing Ritvo's animal turn and the practical turn in philosophy, I draw conclusions regarding the reasons for the changes in the posthuman, arriving at the presentation of the idea of critical dog studies, in short, dogism, which is the author's research area and invention.

Áron Mátó

Mobil and Smart - Moral Philosophical Unknows in the (smart)phone use

The mobility and intelligence of smartphones make it an ethical actor. The smartphone, as a portable personal computer, provides easy access to the realm of the internet. As a result, the smartphone becomes an unprecedented extension of our mind, a 21st-century umbilical cord. This essay discusses four ethical-philosophical problems that interpret the smartphone and its phenomenon through philosophical systems and paradoxes. The first problem arises in relation to time, where, alongside the internal contradictions of usage, the smartphone can be interpreted as the embodiment of vulgar time in Heidegger's concept of time, and it also transforms our perception of time.

E SZÁMUNK SZERZŐI

András Ferenc a pécsi egyetemen szerezte filozófiai doktorátusát. A veszprémi Pannon Egyetem oktatója. Kutatási területe a kommunikációfilozófia, az utóbbi években főként a megértéssel, a hitelességgel kapcsolatos filozófiai összefüggéseket vizsgálja.

Bálint Botond a Pécsi Filozófiai Doktori Iskola harmadéves hallgatója. Szociológus, szociális munkás. Kutatási témája a technológia és a technika hatása az emberre, az ember biológiai és szellemi "beszorulása" a saját maga által létrehozott "technoszférába".

Bialkó László Gergő a PTE Filozófia Doktori Iskola PhD-hallgatója. Mesterszakos diplomáját A Tan Kapuja Buddhista Főiskolán szerezte buddhista tanító szakon, összehasonlító buddhista filozófia szakirányon.

Boronkai Dóra egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem, Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar Illyés Gyula Pedagógusképző Intézetének igazgatója. Fő kutatási területe a kognitív nyelvészet, azon belül társalgáselemzéssel és gyermeknyelvi vizsgálatokkal foglalkozik. 2009-től az Anyanyelv-pedagógia című folyóirat rovatvezetőjeként is tevékenykedik.

Boros János a Magyar Tudományos Akadémia doktora. A Pécsi Tudományegyetem, Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának egyetemi tanára, a Magyar Művészeti Akadémia Művészeti és Módszertani Kutatóintézetének tudományos munkatársa. Filozófia PhD fokozatát a svájci Fribourg egyetemén szerezte 1987-ben, 1990 óta tanít Pécsen. A Filozófia szakos program és a filozófia doktori iskola alapítója. Tizennégy könyve jelent meg.

Csonka Liberta a Pécsi Filozófia Doktori Iskola hallgatója, az EB OVO Közhasznú Egyesület alapítója. Kutatási területe az ember-állat kapcsolatok és a gyakorlati filozófia.

Garai Zsolt a PTE Filozófia doktori iskolájának doktorandusza. Kutatási területei: alkalmazott etika és ismeretelmélet a szolgáltatástudományban, cselekvésemélet, racionalitás, erényetika.

Halász László a Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskolájának oktatója. 1992-ben a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule-n a műszaki tudományok doktora címet, 2022-ben a Pécsi Tudományegyetemen filozófia doktori címet szerzett. Fő kutatási területe az okság filozófiája. Zürichben él.

Kraszkó Zita rádiós és televíziós szerkesztő-műsorvezető, a PTE Filozófiai Doktori iskolájának végzős hallgatója. Kutatási területe az improvizáció filozófiája az észlelés és a rögtönzés fenomenológiája a kommunikációban, valamint a katarzis fogalma és történeti háttere.

Mátó Áron etika-történelem szakos tanár, doktori hallgató.

Miklovicz Attila Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskolájának harmadéves hallgatója és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Filozófiatudományi Osztályának elnöke. Fő érdeklődési területe a vallásos hit filozófiai vizsgálata.

Slezák-Bartos Zsuzsanna a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának adjunktusa. Kutatási területei: városmarketing, turizmusmarketing, településetika és városfilozófia.

Szilágyi Tamás a Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskolájának hallgatója. Valláskutató, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának mesteroktatója. Tudományos munkásságának fókuszában innováció és a társadalmi felelősség összefüggései állnak.

Tóth I. János filozófus, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának habilitált docense, az Alkalmazott Filozófiai Társaság titkára. Főbb kutatási területe: társadalomfilozófia, környezetfilozófia, alkalmazott filozófia, bioetika.

Vajna Szabina a Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskolájának doktorandusz hallgatója. Kutatási területei: a filozófia, az etika és a politikai ágak kapcsolatai, összefüggései.

Vehrer Adél a győri Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán és Társadalomtudományi Karának docense. Kutatási területe a folklorisztikán belül főként a népköltészet, de az utóbbi években a generációk közötti ismeret- és érték-átadással, és a hagyományozás folyamataival is foglalkozik